મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૫૦૦૦
ઑગસ્ટ ૧૯૨૮

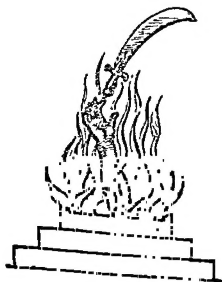
મુલ્ય : એક રૂપીઓ
પાકું પુંઠું : સવા રૂપીઓ
સળંગ કપડું : દોઢ રૂપીઓ

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય : રાણપુર

સાંકળિયું

સુધારો.

પૃષ્ઠ ૧૬૨ : ઈ. સ. ૧૯૬૭ ને બદલે ૧૮૬૭

નિવેદન

પહેલા ભાગમાં અપાએલા વચન અનુસાર આશરે ૮૦ પાનાંનો એક લાંબો, વિગતભર્યો. અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિ આપવા યત્ન કરતો પ્રવેશક લખાઇને આ ભાગમાં જ દાખલ કરવા માટે તૈયાર પડેલો છે. પરંતુ આ પુસ્તકનાં ત્રણ જ વૃત્તાંતોનું દળ, એની બહુવિધ ઘટનાઓને લીધે અણધાર્યું વધી પડવાથી નિરૂપાયે પ્રવેશક રાખી લેવો પડયો છે.

તેમ છતાં હજુ બાકી રહેલા બહારવટીયા રવાજી–કલાજી, ગીગો મહીયો, રામવાળો, મોવર સંધવાણી, કાદુ મકરાણી વગેરેનાં વૃત્તાંતો સંઘરી લેવાની મારી ફરજ ઉભી જ રહે છે. સારાં અને નરસાં, છતાં તે ઇતિહાસનાં અંગો છે. એની કાળી અને ધોળી બને તેટલી ઘટનાઓ બની શકે તેટલા વિશ્વસનીય સ્વરૂપે સંઘરાઇ જવી જ જોઇએ, ને તેની સાથોસાથ, આ વૃત્તાંતોના પુંજ ઉપર મેં યથામતિ લીધેલું એક સંક્ષિત અવલોકન પણ સંધાડી દેવું જ જોઇએ. એ નેમ હોવાને લીધે ઉક્ત પ્રવેશક ટુંક જ સમયમાં બાકીનાં વૃત્તાંતોની સાથે ત્રીજા ભાગ રૂપે પ્રગટ થશે.

મને સાંપડેલાં આ વૃત્તાંતો ઐતિહાસિક છે, અર્ધ-ઐતિહાસિક છે, કે અનૈતિહાસિક છે, તે નિર્ણય પર પહોંચવા માટે કોઇ સરકારી દરબારી અથવા પ્રજાકીય દફતરો નથી. તેમજ એ બધાં કેવળ ચારણ ભાટનાં જ કહેલાં નથી. બહારવટીયાનાં સગાં સંબંધીઓ, પોલીસ અધિકારીઓ, ગ્રામ્ય પ્રજાજનો, ખુદ બહારવટામાં શામિલ થયેલાઓ. નજરો નજરના સાક્ષીઓ, વગેરે બન્યા તેટલા જૂજવા જૂજવા જાણકારોમાં ફરીને આ દોહન કર્યું છે. તેથી ઇતિહાસના અંધકારમાં. અમુક અંશે પણ હું આ સામગ્રીને માર્ગદર્શક માનું છું. અને તેનો આધાર લઇને હું બહારવટીયાનાં કૃત્યોની સાંગોપાંગ છણાવટ કરવા માગું છું. એ છણાવટના મુદ્દા આ પ્રકારના રહેશે.

૧. ઈતર દેશોના તેમજ પ્રાંતોના બહારવટીયા : તેની પ્રત્યે દેશવાસીઓનાં દિલસોજ વલણ : એ દિલ-સોજીનાં કારણો : બહારવટીયાનાં જીવન-વૃત્તાંતોનું યુરોપી સાહિત્યમાં ગુંથણ.

૨. આપણે ત્યાં બહારવટીયાનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો : કીનકેઇડ અને બેલનાં લખાણો પર સમાલોચના : અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની ઉપરછલીયા પ્રકૃતિ : રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામનો વાઘેરોના બળવાનો સંગીન ઇતિહાસ.

૩ સોરઠી બહારવટીયાઓના વિભાગો : બહાર-વટે નીકળવાનાં કારણો. સત્તાના જુલ્મો : નિરાશા : પોતે માનેલા અન્યાય સામે મરણીયો પડકાર :

૪ તેઓનાં સંકટો : એકલા હાથે અન્યાય સામે ઝૂઝવામાં કેટકેટલાં વર્ષોનું અડગ ધૈર્ય : બાળબચ્ચાંથી

અને ઘરબારથી વંચિત બનીને નોતરેલા ભૂખમરા ને દગલબાજીયુક્ત કરૂણ મૃત્યુઓ.

૫ તેઓનાં ઠામ ઠેકાણાં : લશ્કરો · હથીઆરો · સાલ સંવત · સત્તાનાં સૈન્યો મોટી સંખ્યામાં તેમજ વિપુલ સામગ્રીવાળાં હોવા છતાં ધરપકડમાં વિલંબ થવાનાં કારણો · બહારવટીયાને આશરો આપનાર સ્થાનો સૈન્યોની કુનીતિ પ્રજાપીડક તપાસનીતિ બહારવટીયાને જતો કરવામાં સિપાઈઓની બદદાનત.

૬ બહારવટીયાના વ્હેમો ઇષ્ટ દેવતાઓની ઉપાસના · ગેબી મદદગારો પર વિશ્વાસ અમુક જાતનાં તાવીજો અને અમરત્વ અપનારી વસ્તુઓ · દેવોપાસનાનાં સારાં માઠાં તત્ત્વો

૭ નારી–સન્માન ચારિત્ર્યની નિર્મળતા · વીરધર્મ · શત્રુ પ્રત્યેનો ધર્મ નેકી એકવચનીપણું · Code of honour. પરંતુ તે બધાંની વિચિત્ર ગતિ.

૮ શારીરિક તપશ્ચર્યા.

૯ મોજીલી પ્રકૃતિ · પરોપકાર વૃત્તિ : ધનસંચયની વાંછનાનો અભાવ.

૧૦ લૂંટફાટનાં કારણો · શાહૂકારો પ્રતિ દાઝ ; ચોપડા શા માટે બાળે ? પ્રજા જાલીમ રાજા સાથે શા માટે સહકાર કરે એ એની રીસ : મૂડીદારોની ચૂસણ નીતિનો કિનો .

૧૧ એડતો પ્રતિ રોષ · સાંતી શા માટે છોડાવે ? જમીન પર કોનો હક્ક ? અન્યાયથી ઝૂંટાવી લીધેલી

પોતાની ધરતીમાંથી એક કણ પણ શત્રુ-રાજસત્તાના કોઠારમાં જવા ન દેવાનો નિરધાર.

૧૨ અંગ્રેજો પ્રત્યેની દાઝ: ગોરાઓની કતલ: તેનાં ઉંડાં કારણો: તેનાં યશગીતો અંગ્રેજ રાજસત્તા સામે નિર્ભય બની હથીયાર ધરવાનો ચોરસ: પ્રજાને નિશસ્ત્ર બનાવી દઇ, નિર્વીર્યતામાં ઉતારવા માટે કંપનીના કારોબારનું આગમન હોવાનો તેઓનો સંદેહ·

૧૩ લોકોનો સહકાર: પ્રજાની દિલસોઝી: કેટલી હદે સાંપડી શકી? પૂરેપૂરી કેમ ન પ્રાપ્ત થઇ? થઇ હોત તો તેઓને ન્યાય જલ્દી મળી શકત કે નહિ? બહારવટીયો લોકસત્તાને કેમ ન અપનાવી શકયો?

૧૪ ઘાતકી આચરણો· કેટલે અંશે બચાવ કરવા યોગ્ય· કેટલે અંશે ધિક્કારપાત્ર· યુગનાં તત્વોનો રંગ કેટલો, ને કેટલી આત્મગત ક્રૂરતા· યુદ્ધ-નીતિની આવશ્યકતાને લીધે કેટલું આસૂરીપણું અને અંતઃકરણમાં ઉતરેલી અધમતા કેટલી.

૧૫ યુગ-સંસ્કારોનો અભાવ: ન રાષ્ટ્રભાવ, ન ધર્મભાવ, ન માલીકી-હક્કની પવિત્રતાનો ખયાલ· ન કોઇ ન્યાય તોળનાર મધ્યસ્થ સત્તા વા સંસ્થાનું અસ્તિત્વ: ન કોઇ વિશ્વાસપાત્ર વગદાર પક્ષ સમાધાની કરાવનાર: અહિંસાવાદનો યુગ વર્ત્યો નહોતોઃ ન શિક્ષણ: ન વીરત્વના અન્ય આદર્શોની હાજરી: બહુમાં બહુ તો રામાયણ મહાભારતનું જ શ્રવણ અને તેમાંથી નીપજતું યુદ્ધ-સંસ્કારનું સીંચન: બાકી તો પોતાના જ પૂર્વજોની વિચિત્ર કુલિનતાનું રક્ષણ: બલવંત મનુષ્યોઃ શરીરે ને આત્માએ કરી બલવંતઃ આત્મૌદાર્યના ચમકારઃ શિયળના

વ્રતધારી : શૌર્યની સામે વંદના દેનારા : ભોળા : મરણોન્મુખ : અડગ ને અણનમ : મહોપ્રાણ : પરંતુ મધ્ય યુગની પરિમિતતાનાં પાંજરમાં પૂરાયેલાઃ જ્ઞાનની જ્યોત પહોંચેલી નહિઃ અણુઘડ્યું રહી ગયેલું વીરત્વઃ પાસા પાડીને તેજસ્વી બનાવનારૂં કોઈ પડખે ન મળેઃ

૧૭ તેઓનાં પ્રશસ્તિ–ગીતો : રણકાવ્યો : નાના દોહાથી લઈ મોટાં epic નાં અનુકારી ગવ્યો. એ કાવ્યના રચનારા કોણુ કોણુ ! લૂંટારાનાં ઇનામો લેવાની અધમ લોલુપતામાંથી જ અવતરેલાં ? કે વીરપૂજા અને શૌર્યપ્રેરણાની ભાવનામાંથી પણ જન્મેલાં ?

૧૮ બહારવટીયાને શુરવીર કહેવા કે નહિ ? જગતે વીરત્વનાં બિરુદ વડે કોને કોને નવાજેલા છે ? વિશ્વની સવારીખના મહાવીરોથી લઇ નાના મોટા યુદ્ધવીરો, ત્યાગવીરો, દાનવીરો, કલાવીરો, સુધારક વીરો, સ્ત્રીસન્માનના વીરો નક્કી કરવામાં દુનિયાએ કઈ તુલા ને કયાં તોલાં વાપરેલાં છે ? એ તુલા પર બહારવટીયો જોખાય તો તેનું કેટલું વજન ઉતરે છે ? આદર્શ વીરનરો ઈતિહાસના આરંભથી માંડીને આજ સુધી કેટલા ? ઘણાખરા heroes in making : વત્તે ઓછે અંશે.

૧૯. આજનાં તોલાં ત્રાજવાં : મૂડીવાદના હત્યાકાંડો : યુદ્ધ, વેપાર, જાહેર જીવન, કલા સાહિત્ય, પત્રકારિત્વ, સમાજ સુધારણા, પાંડિત્ય, વિદ્વતા, વગેરેમાં *દલાલ–પદે ગને નેતા–પદે રાજ કરતા કંસ*, દુરાચાર, સંહાર–નીતિ, પ્રજાનો હ્રાસઃ તેની સરખામણીમાં બહારવટીયો કેટલો પાપી ઠરવો ઘટે ?

૨૦ રાજસત્તાઓની મદાંધતા ને સ્વાર્થાંધતા: રાજ્યવિસ્તારની લોલૂપતા તેમજ આવશ્યકતા: વીરનરો પ્રતિના અનાદર: ઈન્સાફની અદાલતોમાં ન્યાયનાં નાટકો: અંગ્રેજ સરકારની લશ્કરી સહાય પર અવલંબન: અંગ્રેજ સત્તાએ એ અવલંબન આપવામાં ધારણ કરેલી મનાતી પક્ષકાર નીતિ: નાનાઓને પોતાની રાવબૂમ સાંભળનાર કોઇ નહિ હોવાના નિરાશાજનક ખયાલો: એજન્સીની મોટી જવાબદારી.

૨૧ બહારવટું તો સદાકાળ ચાલ્યું છે. રાજસત્તાના અન્યાયો હશે ત્યાં સુધી ચાલશે: દરેક યુગનું બહારવટું જૂદી ભાતનું, પણ સિદ્ધાંત તો એક: રાજસત્તા. ધર્મસત્તા, હર કોઇ સત્તાના અધર્મ સામે મરણીયો હુંકાર: મધ્યયુગી બહારવટીયાનાં મક્કમતા, મરણીયાપણું, ત્યાગ, સહન શક્તિ, પ્રભુશ્રદ્ધા, આત્મશ્રદ્ધા, ઔદાર્ય ને વીરનીતિ, નવા યુગને આરે અવતારવા લાયક: એનું મૃત્યુંજયત્વ આદરને યોગ્ય: એનાં ઘાતકીપણાં, નિર્દયતા, સંહારનીતિ, વગેરે ત્યજવા ને તિરસ્કરવા લાયક:

૨૨ સોરઠની લડાયક જાતિઓનું ભાવી: એની ખાસીઅતો: નેકી, નીતિ, ભોળપ, વગેરે કુલપરંપરા. એના ભાવીનો આંટી ઉકેલ: એની અત્યારની ગુન્હાહિત દશા: એને માટે કોણ જવાબદાર: એનાં નાશ થકી સમાજને લાભ હાનિ: એનું અસ્તિત્વ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ? ઇષ્ટ હોય તો તે કેવે સ્વરૂપે?

બધાને રૂચે તેવો દાવો કોઇનો ન હોઇ શકે. ઉપરાંત આ આખો વિષય જ નવીન હોવાથી તેમજ બીજી બાજુ વતમાન યુગે આપણી વિવેકબુદ્ધિ ઉપર ઘણા ઘણા પ્રશ્નોના એક જ વખતે એકસામટા હુમલા કરેલ હોવાથી સીધી અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ આ વિષયને તપાસવાનું મુશ્કિલ પણ થઇ પડે છે. નૈતિક અને સામાજીક ધોરણોની કસોટીએ 'બહારવટીયા' ઉપર ચાહે તે વિચારો ફેંકી શકાય છે. પરંતુ તે છતાં મેં વીણેલી સામગ્રીનું સામગ્રી તરીકેનું સ્થાન તો ઉભું જ રહે છે. ઇતિહાસકારને માટે એમાં સ્થિર બળતી વિદ્યુત–જ્યોત જણાય કે ન જણાય. પણ ઝાંખી વાટે બળતી દીવીનો અર્થ તો અવશ્ય એ સારી શકશે. વ્યક્તિઓ તરીકે બહારવટીયાના ગુણદોષનો નિર્ણય આ યુગમાં બહુ આવશ્યક પણ નથી રહ્યો. છતાં ભૂતકાળના સમષ્ટિ–જીવનના થરો ઉખેળવામાં એ વ્યક્તિ–જીવનના બધા પોપડા મદદગાર થશે.

ને સાહિત્યની શી શી સેવાઓ આ વૃત્તાતો વડે સંભવિત છે? યુરોપી સાહિત્ય એનો ઉત્તર આપશે. વીરશ્રીનો આરાધક સર વૉલ્ટર સ્કૉટ એ વાત બોલશે. યુરોપ અમેરિકાના રોમાચક અને શૌર્યપ્રેરક ચિત્રપટો, એ 'ગોશો' અને 'બેનહૂર' બોલશે. ગોવર્ધનરામભાઇનું 'સરસ્વતીચંદ્ર' બોલી રહ્યુ છે. આપણુ આધુનિક નવલ–સાહિત્ય અને નાટ્ય–સાહિત્યમાં પણ 'બહારવટાં'નું તત્વ ગુંથાતુ થયુ છે. તેવે સમયે બહારવટીયાને નામે રચાતી કૃતિઓ અસંભવિત અથવા અસંગત કલ્પનાઓએ કરીને વિકૃત અથવા ભ્રામક ન બને; એ

નેકી અને નોક ટેકનાં જૂનાં દષ્ટાંતોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને નવાં સર્જનો વધુ સ્વાભાવિક તેમજ ઓછાં નાટકીય બને; એ ઉદ્દેશની સફલતા માટે પણ જૂનાં વૃત્તાંતો સંઘરવાનો ઉપયોગ છે.

આ સંગ્રહની અંદર સહાય આપવા માટે રા. રા. રાણાભાઇ આલા મલેકનો, બેટવાળા રા. રા. રતનશી લધુભાઇનો, ચીરાડાવાળા રા. રા. દેવીસીંગજીભાઇ સરવૈયાનો, રા. રા. ધીરસિંહજી વેરાભાઇનો તથા મિત્ર હાથીભાઇ વાંકનો આભાર માનું છું. "ઓખામંડળના શૂરવીર વાઘેરો" નામના પુસ્તકના સંપાદકોનો પણ ઋણી છું. આંસોદરના ગઢવી દાદાભાઇને પણ કેમ ભૂલાય?

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર : ૪–૮–૨૮

સંપાદક

જોગીદાસ ખુમાણ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે 'સોરઠી તવારીખના થરો' ઉખેળતા જોગીદાસને અત્યંત માનભેર સંભાર્યો છે એને પોતે 'જોગી બહારવટીઓ' કહી બિરદાવેલ છે પોતે સોરઠનું 'રાખરોચ' લખે તો જોગીદાસને વિષે જ લખે, એ એમની ભાવના છે

ભાવનગર રાજને એણે દુશ્મનાવટથી પણ શોભા ચડાવી. વજેસંગ–જોગીદાસની શત્રુ–જોડલી તો અપૂર્વ બની ગઈ છે, બન્નેએ પરસ્પર વીરધર્મના પાલનમાં જાણે કે સ્પર્ધા ચલાવી હતી

છતાં જોગીદાસને ભાવનગરના ઇતિહાસમા સ્થાન નથી 'The Bhavnagar Statistics' નામનુ એકનુ એક રાજમાન્ય તેમજ સરકારમાન્ય ઇતિહાસ-પુસ્તક વજા-જોગાની અન્યોન્ય નેકીનો શબ્દ સરખો યે નોધતુ નથી અને કૅપ્ટન બેલનો ઇતિહાસ તો ફકત પુસ્તકમાથી જ ઉતારો કરે છે। વાર્તાને છેડે બેલનુ કથન 'મે ટાકયુ છે

જોગીદાસે ભાવનગર રાજ્ય સિવાયના ગામ ભાગ્યા કયારે સાભળવામા નથી લૂટ કરવામા સીમાડો ભાવનગરનો જ છે ને, એ વાતની ચોકસી રાખતો સીમાડાનો એનો પાકો માહેતગાર હતો, માટે જ અમરેલી-ભાવનગર વચ્ચેના સીમાડાની તકરાર એના ફેસલા માટે સોપાણી હતી એમ કહેવાય છે

એક ખુલાસો ૧૫ મે પાને પ્રસગ ચોથામા જોગીદાસ દાદભા કુવરને ખરખરે શિહોર ગયાનુ લખ્યુ છે પરતુ પાછળથી માલૂમ પડયુ કે એ મૃત્યુ-પ્રસગ દાદભાનો નહિ, પણ દાદભાથી નાનેરા કુવર મેરામસિહનો હોવો જોઇએ

૧

"આરા દાદા સામત ખુમાણે ભાંઇ બેટાઓના લીધાં માથા વઢાવી વઢાવી કુંડલાની ચોરાશી ઘેરે કરી. રાવણ જેવા ખસીઆઓનું જડાબીટ કાઢી ભીતીઆળા સરખા ઉઘાડા હાથ કર્યાં, અને શું આજ ઠાકોર આતોભાઇ પોતાની અંદુકડીયું બતાવી અમારા ચોરાશી પાદર આંચકી લેગે ? ના, ના, અમે સામત ખુમાણના નવે પોતરા, બાપ આલા ખુમાણના અમે નવે બેટડા બારવટા ખેડશું."

" આપા હાદા ! તમારા આઠ ભાઇઓની આશા તો હવે મેલી દ્યો " ખબર દેનારે કહ્યુ.

" કાં ? "

" એને તો ઠાકોર વજેસંગે પાળેલા પશુડાં બનાવી લીધાં. ઇ તો એ પૂછડીયુ પટપટાવે ! "

" એટલે ? "

" એટલે શું ? સહુ પોતપોતાના ૭ ૭ ગામ દબાવીને બેસી ગયા, ત્યાં તો ઠાકોરનો સંદેશો આવ્યો કે મારી શરત નહિ માનો તો શેત્રુંજીને કાંઠે ફરીને તોપખાનું ફેરવીશ; ખુમાણોને ફુંકી દઇશ "

"શી શરત ?"

"અકેકેક ગામ ડુંગરી (સુવાગ) અને પાંચ પાંચ ગામમાં ભાવનગર દરબારના ત્રણ ભાગ : ફક્ત ચોથ જ તમારી ખુમાણોની: એમ જો ગરાસ ખાવો હોય તો જ ખાવા દેશું. નીકર ભીંસીને ભાંગી નાખશું."

"વાહ ઠાકોર ! કરામત સારી કરી પછી ? કોણે કોણે કરાર કબુલ કર્યો ?"

"પેલો ભાઇ ભોજ ખુમાણે અને એની વાંસે બાકીના સાતે જણાએ".

"પીઠાએ, વીરાએ, સરાએ, ભૂણાએ તમામે ?"

"તમામે"

"ડાડા સામત ખુમાણના પોતરાએ ? ખોરડું વેચી નાખ્યું ? બંદુકડીથી બીના ?"

"મરવું દોયલું છે આપા ! ભાવનગરને પોગાય એમ નથી. સૂરજ સામી ધુડ ઉડાડવી છે ને ? તમે પણ બેસી જાવ. ઠાકોર કે'વારે છે."

"કે ?"

"કે આપા હાદાને પણ એક ડુંગરી ગામ, ને બાકીનાં પાંચમાં ચોથ."

"નીકર ?"

"નીકર તોપખાનાને મોઢે બાંધશે ભાઇયુંનું જોર તો હવે ભાંગી ગયુ. હવે કોનાં બાવડાં માથે ઝુઝશો આપા હાદા ?

"મારા ત્રણે વીરભદરનાં બાવડા માથે ! મારા ભેલા, ભાણ ને જોગીદાસનાં બાવડાં માથે. ભલે ભોજ કુવાડાનો હાથો બન્યો. ભલે ભાઇયું બેસી ગયા. ભગવાને દીકરા શીદ દીધા છે ? શોભા સાટુ નહિ, મરવા મારવા સાટુ. અમે મરશું. પણ ભાવનગરનાં અક્ષરસેંમ ઉજ્જડ કરશું. ઠાકોર દૂધ ચોખાની તાંસળીમાં રોજ

ખુમાણોનાં ભાલાં ભાળશે. ઉઠો બાપ ગેલા! ઉઠો ભાણ! ઉઠો આપા!"

ત્રણ દીકરા,ને ચોથો બુઢ્ઢો બાપઃ ઘોડે ચડી ચાલી નીકળ્યા.

"આપા! શું કરછ બાપ!" હાદા ખુમાણે કુંડલાની નદીમાં ઉભા રહી ગયેલા પુત્ર જોગીદાસને સાદ કર્યો. જોગીદાસને સહુ 'આપો' જ કહીને બોલાવતા.

"કાંઈ નહિ, બાપુ! એ તો કુંડલા ન કામીએ ત્યાં સુધી નાવલીનું પાણી અગરાજ કરતો આવું છું."

નાવલીનાં અખંડધારાં નીરઃ નીલો ઘટાદાર કિનારોઃ ઢોર ચરતી ભેંસોઃ અને કાંબી કડલાં પહેરીને ત્રાંબા-બેડે પાણી ભરતી કણબણોઃ એને માથે મીટ માંડીને બાપ બેટા ચાલી નીકળ્યા.

સંવત અઢાર પંચોતરે
ફળહળીઆ ફરંગાણ,
ધર સોરઠ જોગો ધણી
ખોબળતલ ખુમાણ.

[સંવત ૧૮૭૫માં જે વખતે ફીરંગાઓ (અંગ્રેજો) સોરઠ ધરામાં હતાં, તે વખતે જોગો ખમાણ સોરઠની ધરતીને રાખી રાખી રહેશે.]

૨

ફીફાદ ગામને પાદર ઘાટી ઝાડી છે, અને ઝાડીની અંદર ત્રણ ચાર જૂની આંબલીઓની ઘેરી ઘટામાં ધનંતરશા પીરની દરગાહ આવેલી છે. સવાર સાંજ એ સ્થળે લોબાનના ધૂપની એવી ભભક છૂટે છે, કે આપોઆપ ખુદાની યાદ જાગે, વિચારો ગેબમાં રમવા માંડે.

એક દિવસ સાંજ નમે છે. બુઢ્ઢો મુંજાવર મુરાદશા એક નળીઆની અંદર દેવતા ભરી તે ઉપર લોબાન ભભરાવી રહ્યો છે,

ગામમાંથી હિન્દુઓના ઠાકરની પણ આરતી સંભળાય છે. પીરો અને દેવતાઓને બહાર નીકળવાની વેળા છે.

એવામાં ઓચીંતો એ ઝાડીમાં એક બંદૂકનો ભડાકો થયો. ધૂમાડા નીકળ્યા. અને ફીયો ! ફીયો ! ફીગો ! એવી કારમી ફાફાઆરી પાડતો એક રૂપાળો મોરલો ઉડ્યો. ઉડતો ઉડતો, ઉડવાની તો તાકાત નહોતી તેથી અરધો પરધો હવાની ઉપર જ તરતો તરતો મોરલો નીચે ઉતર્યો. અને દરગાહ પર ધપ દેતા બુઢ્ઢા મુંઝાવર મુરાદશાના પહોળા ખોળામાં પોતાના આખા કલેવરનો ઢગલો કરીને મોરલો પડી ગયો.

ધોળી દાઢી ને માથે સેંથો પાડી ઓળેલા ધોળા લાંબા વાળ વાળો, સફેદ ધાટાં ભવાં અને સફેદ પાંપણોથી શોભતો, ગળે પીળા પારાની તસબી અને અંગે લીલી કફની વાળો એ સાંઇ મોલા ચમકી ઉઠે છે. મોરલાનાં મસ્ત શરીરમાંથી ધખધખતા લોહી વડે એની લીલી કફની લાલ ચોળ બનવા લાગે છે, ને પોતાના પ્યારા મોરલાના બદનને ગોદ સાથે ચાંપી લઇ, એની ઢળી પડેલી, આસમાની મખમલ શી મુલાયમ લાંબી ડોક પર હાથ ફેરવી પંપાળે છે, અને છેલ્લાં દમ ખેંચતા એ દેવપંખીને બેબાકળો બની પૂછે છે કે "અરે ! અરે બચ્ચા મોતીયા ! તીજે કયા હુવા ! ઓ મેરા પ્યારા ! કોન શયતાનકા બચ્ચાને તીજે ઝખમી કીયા ! મોતીયા ! મોતીયા ! મોતીયા !

ત્યાં તો ઝાડીમાં ખડખડાટ થયો. 'મેલી દે એય સાંઇ !' એવી ત્રાડ પડી. ને હાથમાં સળગતી જામગ્રીવાળી લાંબી બંદૂક હીંડોળતો એક મહોન્મત્ત સંધી પોતાની ખુની આંખો ખેંચીને શ્વાસભર્યો ધસી આવ્યો. આવીને ફરીવાર હાકલ દીધી કે "મેલી દે ઇ મોરલાને ! શિકાર તેં નથી કર્યો, મેં કર્યો છે. મેલી દે જલ્દી !"

"અરે કમબખ્ત ! તીને ઐ મોરલા પર ગોલી ચલાયા ! ધનંતરશા પીરકા અસવારી કરનેકા યે દુલદુલ પર ગોલી ચલાયા ! તીને ઇસ જગામેં શિકાર કીયા હેવાન ?"

"હવે મેન મેન હેવાનના દીકરા ! ઝટ મોરનો મેલી દે, નીકર માર ખાઇશ '

"અરે જાતીમ ! યે પીરકા મોરના !'

હવે પીરનો ગોરનો કેવો છે હું ? ઝાડીનો વગડાઉ મોરલો હતો ને આજ રોજા ખોલવના છે તે શાક કરવા સારૂ શિકાર કર્યો, એમા કયા તારા દીકરાને માર્યો છે, ગોલી દ ! "

એટલુ બોલીને સંધીએ જોરાવરીથી મોરલાને મુજાવરના ખોળાની બહાર ખેંચ્યો મોરનાની છેલ્લી તગતગતી આંખો મુજાવરના મ્હો સામે જોઇ રહી પોચે પોચે હાથે એ ઝખ્મી પક્ષીને ઝાલી રાખવા ફકીરે ઘણી મહેનત કરી પણ દૈત્ય જેવા શિકારીએ મોરલાને ગરદન પકડીને ખેંચી, મરડ્યો અાણ વિનાનુ દેહપીંજર લઇને શિકારી ચાલી નીકળ્યો

ધનતરશા ! પીર ધનતરશા ! ઓલીયા ધનતરશા !" એમ ત્રણ ભયંકર અવાજ દેતો દેતો બુઝર્ગ મુજાવર પીરની દરગાહ સામે ઘુંટણીએ પડીને બેસી ગયો ઝાડવાની ચાળણી જેવી ઘટામાથી આથમના સૂરજની પચરંગી તડકીઓ દરગાહ અને ફકીરને માથે ઢોળાવા લાગી લોબાનનો ધૂપ ગોટેગોટ ધૂમાડા ચડાવીને પીરના થાનકની ચોપાસ ઝાડવાને પાંદડે પાંદડે છવાઇ ગયો દરગાહનો ઓટો મુજાવરના અવાજથી થરથરી ઉઠ્યો પીર જાણે પોતાની કબ્રની નીચે સળવળવા લાગ્યા હોય તેમ પવનમા કફન ફરકી ઉઠ્યુ અને આંસુડે નીતરતી આંખો મીંચીને મુજાવરે ત્રાડ દીધી કે ' ઓ પીર ! આજ રમજાન મહિનાની ખુદાઇ સાંજે ટાણે, તારા દુલ્દુલ મોતીયાનુ ખાટ કરીને આ નાપાક સંધીએ છૂરી મારી કકળતી આતરડીની હડુવા પુગશે ઓ બાપ ! કે મોરલો એના પેટમા જ હોય ત્યા જ જો ખુમાણોના ભાલા એ મોરલાના ખાનારાના પેટમા પરોવાઇ ન જાય તો હુ ફકીર નહિ, તુ પીર નહિ, ને આસમાનમા ખુદા નહિ ! '

એવા શાપ ઉચ્ચારીને મુંજાવરે ઓટાના પત્થર ઉપર પોતાના બન્ને પંજા પછાડ્યા પછાડવાની સાથે જ એનાં દશે દસ આંગળાંના જીવતા નખ નીકળી પડ્યા. દરે આંગળીનાં ટેરવામાંથી લાલચોળ લોહીની ધારાઓ વછૂટીને પારની જગ્યા પર દડ! દડ! દડ! દડ! પડવા લાગી. પચાસ સંધી સિપાહીઓ, ઝાડવાંના ઝુંડમાં થંભી જઈને આ કહુવા સાંભળી રહ્યા ને એ ડમકમાટી ભરેલો દેખાવ સંધ્યાના અંધારા-અજવાળામાં નિહાળી રહ્યા.. સંધ્યા જાણે ગમગીન બની ગઈ. અંધારા ઘેરાવા લાગ્યાં તો પણ સાઈમીલા ઘુંટણભર નમ દરગાહની સામે સનસાન બનીને બેઠો જ રહ્યો. થોડીકવારે અંધારામાં જાણે ગેબની મશાલો પ્રગટ થઈ. ઘોડા પર ચડીને જાણે કોઈ દેવ-અસવારી ઝાડની ઘટામાં ચાલી ગઈ. માણસો વાતો કરતા કે કોઈ કોઈ વાર રાતે અંધારામાં આવા દીવા આંઢી જોવામાં આવે છે. ધનંતરશા પીરની જ એ સવારી નીકળે છે.

દાંત-કાઢના કાઢતા સધીઓ માહોમાંહે વાતો કરવા મંડ્યા કે "હવે એવા ફકીરડા તો બચારા કૈંક રખડે છે. એવાને તો રોવા કૂટવાની ટેવ પડી. એવાની કહુવાયું તે ક્યાંય લાગતી હશે ?"

"હા હા, એવા તમ તમારે ઝટ મોરલાને વનારી નાખો. ઝટ શાક રાંધીને રોજા છોડીએ. પેટમાં લા લાગી ગઇ છે. ને હજી તો પંથ પણ લાંબો પડ્યો છે."

એવી વાતો કરતા કરતા આખા દિવસના ભૂખ્યા તરસ્યા અંદ્દકદાર સંધીઓએ પાપની રસોઇ પકાવી સહુએ પેટ ભરી ભરીને રોજાં ખોલ્યા. ફક્ત એક જ સંધીએ મોરલાનું માંસ ન ચાખ્યું.

પાસેથી કુંડલા પરગણાંનાં ચોરાશી ગામ આંચકી લઈને ભાવનગરના મહારાજાએ ઈસ્માઈલ જમાદારને એના પાંચસો બરકંદાજ ઘોડેસવારો સાથે કુંડલાની નાવલી નદીને કાંઠે થાણું બેસાડીને રાખ્યો હતો. ખુમાણો ભાવનગરના જોર સામે બહારવટે ઝૂઝતા હતા કરડો, કદાવર અને નીમકહલાલીના પાકા રંગે રંગાઈ ગયેલો ઈસ્માઈલ જમાદાર તે દિવસે કુંડલાથી નીકળી, પચાસ ઘોડે ભાવનગર ગામે પોતાનો ચડત પગાર વસલ લેવા જાય છે. રમજાન મહિનો ચાલે છે·૨૯ સધીઓ રોજા રહે છે. તે દિવસની રાત ચીફાદ ગામમા ગાળવા તમામ ઉતરી પડે છે. તે વખતે ધનંતરશા પીરની ઝાડીમાં આ બનાવ બને છે, અને ઈસ્માઈલ પોતે પણ પોતાના તકદીરનો ફૂલાવ્યો એ પીરની ઝાડીના મોરવાની માટી ખાવા બેરી જાય છે સાઇના શાપની એને પરવા જ નથી.

આખી રાત ચીફાદ ગામમા રહી પરોઢ્યે સરગી કરી જમાદાર ઈસ્માઈલ પોતાના પચાસ ઘોડે ચાલી નીકળ્યો. મુરાદશા મુંજાવરે ખુમાણોનાં ભાલાં ભોંકાવાનો શાપ દીધો, પણ એને તો જરાય ઓસાણે નથી કે આસપાસ પચાસ પચીસ ગાઉમા બહારવટીયાનો પગરવ પણ ક્યાયે હોય ખુમાણોને માથે ઠીકાઠીકનો જાબદો કર્યાની ખુમારીમાં મૂછે વળ દેતો સધી ઘોડો હાંકયે જાય છે એમાં બરાબર ચેટી—આદપરના ઢાંસામાં દાંખલ થતાં જ મહારાજે કાર કાઢી, અને સામી બાજુએ જાણે બીજો એક નાનકડો સૂરજ ઉગતો હોય એવુ દેખાડતા, કિરણો જેવા લાગતાં રોએક ભાલા ઝળેળાટ કરી ઉઠયા એ ઝળેળાટ અને એ સજાવટ ઉપરથી જ સધીઓએ પારખી જઈને અવાજ દીધો કે "ઈસ્માઈલ જમાદાર! કાઠીઓ આવે છે."

"અરે હોય નહિ!"

"હોય નહિ શું ? ત્યો ત્યારે, એ આ કટક વરતાણુ."

"ફકર નહિ. આપણે ખભે એકાવન બંદૂકું પડીયું છે, ને ઈ બચારા આડ હથીઆરા છે હમણા વીંધી લઈએ. જામગ્રીયું ચેતાવો ઝટ!"

પલકમાં તો ચકમક અને લોઢાના ઘસારામાંથી એકાવન હાથમાં આગના તણખા ઝીણા રાનાં વગડાઉ ફુલની માફક રમવા લાગ્યા અને જામગ્રીઓ ઝગી ઉઠી "હા ફુંકી દો!" એવો હુકમ થવાની સાથે એકાવન લાળી બદુકો અલમસ્ત ભુજાઓમાં ઉપડીને પહોળી હાથ જેવી છાતીઓ ઉપર ટેકો લઇ ગઇ તીણી આંખો પોતપોતાના વડીયાની સામે નિશાન લઇ રહી, સામેથી કાઠીઓના ઘોડા વેરણ છેરણ થઇ ગયા, કોઇ પોતપોતાની ઘોડીઓના પેટાળે ઉતરી ગયા, કોઇએ ઘોડીઓની ગરદન આડા માથા સતાડયા, કોઇએ હાલો હાંકીને તલવારો એંચી લીધી, પણ જ્યાં સંધીઓ બદુકોના કાનમાં દારૂ મેલીને સળગતી જામગ્રી દાબે છે, ત્યાં તો સુરરર! થઇને કાનનો દારૂ સળગી ગયો એકાવનમાંથી એકે પણ બદુકનો ભડાકો ન થયો!

શુ કારણ બન્યુ હતુ?

પાછલી રાતે મેવરવો પડેલો હોવાથી દારૂ હવાઇ ગયેલો એટલે બદુકો કાન પી ગઇ કોઇને એ વાતની સરત નહોતી રહી કેમકે મોરવાનો ભક્ષ કરનારનો કાળ આવવો નક્કી થઇ ચૂકેલો હતો. એકાવને બદુકો હાથમાં ઠરી રહી, અને સામેથી ચોકાર કાઠીઓએ ઘોડીઓ ચાપી ભાલા ચકર! ચકર! સહુના હાથમાં ફરવા લાગ્યા, અગ્નિઝરતા કોઇ કુંડાળા સળગતા હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો, ને મોહ્રા આગળ સંધીઓએ દાણો દાણો થઇ, વેરાઇ જઇ ભાગવા માડ્યુ

કાઠીઓએ જોયુ કે હમણા સંધીઓ હાથમાથી ચાલ્યા જશે ઘોડાને આબવા નહિ આપે પલકમાં તો કાઠીઓના આગેવાનને કરામત સુઝી ગઇ એણે હાકલ કરી કે "એલા જોજો હો, જો સંધીડા ઓના ભૂતના કૂવામા પેસી જાશે ને, તો આપણને મારી પાડશે હો! પછી આપણી કારી નહિ ફાવે"

ભાગતા સંધીઓ સાભળે તેવી રીતે આ યુક્તિભર્યું વેણ બોલાયુ. સાભળતાની વારે જ સંધીઓના કાન ચમકયા સાચે-સાચ જાણે ભૂતના કૂવામા દાખલ થઇ જવાથી આપણો બચાવ જશે! એવી ભ્રમણામા આંધળાભીંત બનીને એ એકાવને

જાણીએ 'ભૂતના કૂવા' નામની એક ભાડ થઇ ગયેલા મોટા કૂવાની કોરી ખાડયમાં ઘોડા કુદાવ્યા ફરીનાર બદૂકો તોળી. જામગ્રી ચાંપી પણ કાન પી ગયેલી બદૂકો ન જ વછૂટી ત્યારે ઓએ ખાડયને કાંઠે ઉભા રહીને ભાલા બરછી તેમજ તરવારોના ઘા કરી સંધીઓનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો

"બસ કરો બહાદુરો ! હવે બહુ થયું !" એટલું બોલતાને એ પચાસ લાશો વચ્ચેથી એક સંધી અણિશુદ્ધ શરીરે બહાર નીકળ્યો

"અરે ! આ શું કૌતક ? આખા ટોળાનું ખળું થઇ ગયું ને તું એક જીવતો ?"

"જીવતો છું એટલું જ નહિ, જોગા ખુમાણ ! પણ આ ડીલને માથે નજર તો કર ! તારો એક ઘા યે કયાંઇ ફુટયો ભાળછ ?"

બહારવટીયો થંભીને જોઇ રહ્યો

"જોગીદાસ ખુમાણ ! આ પચાસને માર્યા તેના તને તો ઝાઝા રંગ છે પણ એને મારનાર તો મુરાદશા મુંજાવરની દુવા હતી પીરનો મોરલો ખાનારના પેટમાં તારા ભાલા પરોવાવાના જ હતા ને આહીં જો ! મેં મોરલો નો'તો ખાધો, મને એક પણ જખમ નથી પુગ્યો !"

"કયાં છે મુરાદશા ?"

"આ ફીફાદની ઝાડીમાં ધનનરેશા પીરને થાનકે અભિમાન કર્યા વિના એના પગુમાં પોગી જા, જો બહારવટે જશ લેવો હોય તો !",

મુખડે જેને પરનારીસિદ્ધ મહા જોગંદરની જ્યોત પથરાઇ ગઇ છે, જેની આંખોમાંથી વેરની આગ સાથે ખાનદાનીનો રંગ ઝરે છે, જેની ભ્રૂકુટિમાં જીવનેયુ મક્કમપણાનું રામધનુષ્ય ખેંચાયલું દિસે છે, એવો સુરજભક્ત બહારવટીયો જોગીદાસ પલકમાં વિચાર કરી રહ્યો પટ ! દઇને એણે ઘોડી મરડી સહુ

વારો એની પાછળ ચાલ્યા ફીફાદની ઝાડીમાં પીરને ઓટે દસે આંગ-ળાંમાંથી નખ કાઢી નાખીને મોરલાના અફસોસમાં ગમગીન બેઠેલા બુઢ્ઢા મુંજાવર મુરાદશાના પગમાં જોગીદાસે હાથ નાખી દીધા.

સાંઇના શરીર પર એના પાળેલ ખીસ્કોલીઓ, કાબરો ને કબૂતરો રમતા હતાં, એક ડાઘો કૂતરો એના પગ ચાટતો હતો.

પોતાના બન્ને હાથ બહારવટીયાના મસ્તક પર મૂકીને મુરાદશાએ દુવા દીધી કે "જોગીદાસ! બચ્ચા! પીર ઓલીયો ધનંતરશા તારાં રખવાળાં કરશે" .

૩

ઠાકોર વજેસંગજી અફસોસ કરી રહ્યા છે:

"ઓહોહો! ખુમાણોએ મારું ઢીમ ઢાળી દીધું: આણંદજી દિવાનને મારી પાડ્યા! આવો નાગર ફરી નહિ મળે."

"ફિકર નહિ બાપુ. આણંદજીની કાયા તો ભાવનગરની બાજરીને કણે કણે બધાણી'તી ને? ને ટાણું આવ્યે તો લેખે ચડી જ જાવું જોવે ને?"

"શી રીતે વાત બની?"

"બાપુ, આણંદજી ભાઇ તો મહુવે એના બાપનું શ્રાદ્ધ સારવા બેઠા હતા ઘેરે મહેમાનોનું જૂથ કયાંય માતું નો'તું, એમાં વાવડ સાંભળ્યા કે બહારવટીયા ભાણગાળામાં પડયા છે. શ્રાદ્ધ અધૂરું રહ્યું ને ઉઠયા. ભાણગાળેથી બહારવટીયાને ભગાડીને આણંદજી ભાઇએ ઉડળમાં લીધા બૈરાણાના ડુંગરાની અંદર દરખાવદરના ગાળામાં ભેટંભેટા થઇ ગઇ એક આણંદજી ભાઇ ને બીજો સૈયદ બાગોઃ એક નાગર ને બીજો આરબઃ બેય જણા નીમકની રમત રમી જાણ્યા બાપુ! આણંદજી ભાઇને ઝાટકે ને સૈયદ બાગાને જમૈયે કાશીનું ખળું કરી નાખ્યું. અંતે જોગીદાસને ફઇ ચાંપે ખુમાણે આણંદજી ભાઇને બરછીએ પરોવી લીધા.

સૈયદ બાગાને ડીલે પણ પૂરા બત્રીસ ઘા પડ્યા. ખુમાણો તો એ એને જ ઢાળીને ભાગી છૂટ્યા."

"ઠીક, જેવી મા ખોડીયારની મરજી! રાજ તરફથી અણંદજી દિવાનના માથા સાટે એના કુટુંબને ત્રણ ગામ આજથી "જાવચ્ચંદર દીવાકરા" માંડી આપું છું: વીસળીયું, વડલી, ને લુવારા."

આખી કચારીના એકેએક માણસને મહારાજ વજેસંગના માથા ઉપરથી ઓળઘોળ થઇ જવાના ઉમળકા આવ્યા.

"અને સૈયદ બાગાનું શું થયું ?" મહારાજે સવાલ કર્યો.

"સૈયદ બાગો તો અટાણે પડદે પડ્યા છે બાપુ! સૈયદ બાગાના જખ્મોને જ્યારે અમે હીરના ટેભા લઇ સીવવા માંડ્યા, ત્યારે એણે હીરના ટેભાની ના પાડી. એણે તો બાપુ, હઠ જ લીધી કે મને ચામડાની વાધરીના મજબૂત ટેભા લીયો. આખું અંગ વેતરાઇ ગયું'તું તો પણ એક ચુંકારો કર્યા વગર આરબે વાધરીના ટેભા લેવરાવ્યા. મોઢા આગળ આણંદજી દિવાનની લાશ પડી'તી.

"રંગ છે આરબાણી જનેતાને. એના ધાવેલા તો જરૂર ઢગે ઉભા ને ઉભા કરવતે ય વેરાઇ જાયને!"

કચારીમાં આરબ અમીર ઉમરાવો ને લશ્કરી અમલદારો બેઠા હતા એનાં ગુલાબી મોઢાં ઉપર બેય ગાલે ચાર ચાર સુરખીઓ ઉપડી આવી. નીમકહલાલીનાં નિર્મળાં રાતાં લોહી સહુના શરીરની અંદરથી ઉછાળા મારતાં હમણાં જાણે કે ચામડી ફાડીને બહાર ધગી આવશે એવી જોરાવર લાગણી પથરાઇ ગઇ. ત્યાં તો ચોપદારે જાહેર કર્યું કે

"બાપુ! કુભાઇ રાઘવજી દિવાન પધારેલ છે."

તુર્ત જ નાગર જોદ્ધો કુભાઇ રાઘવજી દેખાણો. કમ્મર પર કસકસતી સોનેરી ભેટમાં જમૈયા ઘબેલા છે, ગળે ઢાલ, કાખમાં શિરોહીની તલવાર ને હાથમાં ભાલો લીધો છે.

પોતાના અમીરી દેખાવની રૂડપથી કચારીને નવા રંગે રંગતો જીભાઇ હાજર થયો. મહારાજ વજેસંગજી હેતભર્યા મળ્યા.

"જી ભાઇ! આવી પોગ્યા? બન્દોબસ્ત બરાબર કર્યો છે ને?"

"મહારાજને પ્રતાપે આ વખતે તો આખા ખુમાણુ પથકને માથે મગીયા જાળ પાથરીને હાલ્યો આવું છું. મગ જેવડું યે ઓછીનું-ખુમાણનું નાનકડુ છોકરૂ પણ કયાંય આઘું પાછું ન થઇ શકે એવાં સંધી બરકંદાજોનાં થાણાં કુંડલા, રાણુવા, ડુંગર, આંબરડી, મીતીઆળા વગેરે તમામ જગ્યાએ થાપી દીધાં છે. પાકેપાકી મગીયાજાળ પાથરી દીધી છે બાપા!"

"રંગ તમને, જી ભાઇ! બાકી તો બહારવટીઆએ આણંદજીને માર્યા ત્યારથી મારૂં રૂંવાડું હેઠું બેસતું નથી. જોગીદાસના કયાંય વાવડ?"

"જ્યાં હશે ત્યાંથી મારી મગીયાજાળમાં ઝલાઇ જાશે. હવે ફકર નથી, જોગીદાસ બાપડો હવે કેટલા દિ'?"

"હાજ તો! ભાવનગરનો ચોર તો ભાગી ભાગીને કેટલેક જાશે?" એમ બીજા અમીરે ટાપશી પૂરી.

ત્યાં તો મહારાજને દુઃખ ભૂલવવા, હિમ્મત દેવા ને રૂડું મનાવવા બીજા બધા પણ હદ કુદાવીને બોલવા લાગ્યા કે "હવે બચાડી ચંદરમાની ભાગી શિયાળ તે કયાં જઇને રે'શે?"

"એસા? કીધર જાકે રે'ગા? ઇસકે નીચુમે રે'ગા!"

કચારીના ખુણામાંથી એવી વસમી ત્રાડ સંભળાણી, ચમકીને મહારાજે એ ત્રાડ પાડનાર તરફ જોયું. કચારીના તમામ માણસો એ અવાજ કરનારની ખુમારી દેખી સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને ફરીવાર એ ધોળા, વાંકડીયા ખંભે ઢળકતા વાળ વાળા, સફેદ દાઢી મૂછના ભરાવવાળા, ધોળી પાંપણો ને નેણો નીચે તબકતી ઝીણી આંખોવાળા, લીલા અંચળા ને ગળામાં પીળા પારાની માળાવાળા ફકીરે ત્રાડ દીધી કે "ઇસમેં રે'ગા! યે મેરા ખપ્પરકે નીચુમેં રે'ગા!"

એટલું કહેવાની સાથે જ એ ફકીરે પોતાનું કાળું ખપ્પર કચારીમાં ઉંધું વાળ્યું.

"નખ્ખોદ વળ્યું!" મહારાજનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો, "મુરાદશા ઓલીયાએ ખુમાણને આશરો દીધો!"

પલકમાં જ ચતુર મહારાજાએ બાજી પલટી નાખી. મુંજાવર મુરાદશાનો કોપ હેઠો બેસારવા મીઠાશથી બોલવા માંડ્યું કે "અરે હાં! હાં! હાં! સાંઇ મૌલા! ગુસ્સો શમાવી દ્યો બાવા! દઃખ ધોખો ન લગાડો. હોય. એ તો થયા કરે."

"મહારાજ!" મુરાદશાએ બોખા મ્હોંમાંથી દુઃખનો અવાજ કાઢ્યો, "મને દઃખ કેમ ન લાગે? જોગીદાસ જેવા લાખ રૂપીઆના કાઠીને ચોર લુંટારો બનાવી મેલ્યો એ તો ઠીક, પણ પણ ઉપર જાતાં એને નામે આ કચારી કાવે તેમ બકે? તારી કચારીની કીર્તિ ધૂળ મળે છે, રાજા સાંભ? એમાં જોગીદાસને કાંઇ નાનપ નથી ચોંટતી."

"સાંઇ મૌલા! તમારી વાત સાચી છે. છીછરા પેટનાં મારાં માણસોએ મારૂં સારૂં દેખાડવા માટે જોગીદાસને નાનપ દેવામાં ભૂલ કરી છે. મારા દિલમાં એવું કાંઇ જ નથી. જોગીદાસ મારા મનથી તો માઇનો પુત છે. અને એના ગરાસ સાટુ એ અમને સંતાપે એમાં પણ કાંઇ ખોટું નથી સાંઇ! આપનો ગુસ્સો શમાવો."

ઉંધું વાળેલું ખપ્પર મુરાદશાએ ઉંચું ઉપાડી લીધું. ઉપાડતાં જ નીચે એક ઘોડીના ડાબલાનું તાજેતાજું પગલું ને બીજું ઘોડીની તાજી કરેલી લાદનું પોચકું દેખાયું. કચારીમાં સહુએ એ નજરોનજર જોયું, ને મહારાજ વજેસંગ પોતાના મનમાં પામી ગયા કે મુરાદશાની જગ્યામાં હવે જોગીદાસને જબ્બર ઓથ મળી ચૂકી! પણ પછી ઉપાવ રહ્યો નહોતો. કામઠીમાંથી તીર વછૂટી ગયું હતું.

ભાવનગરમાં ગંગાજળીયા તળાવને આથમણે કાંઠે વડવાની જમીનના ખુણા પર આજ પણ જે 'જગ્યા' પીર મુરાદશાના

તળીઆ તરીકે ઓળખાય છે, ત્યાં વારંવાર અસરી વેળાએ આવીને બહારવટીયો ઉતરતો, દિવસોના દિવસ સુધી રહેતો, ને છતાં કોઇને એની બાતમી મળતી નહોતી.

૪

"બાપુ! ગઝબ થઇ ગયો."

જોગીદાસે બ્હારવટે રઝળતાં રઝળતાં એક દિવસ ભીતીઆળાના ડુંગરામાં પોતાના બાપ હાદા ખુમાણને શોકના સમાચાર સંભળાવ્યા.

"શું થયું બાપ જોગા?"

"મહારાજ વજેસંગનો કુંવર દાદભા ગુજરી ગયા."

"અરરર! દાદભા જેવો દીકરો ઝડપાઇ ગયો? શું થયું? ઓચીંતાનો કાળ કયાંથી આવ્યો?"

"ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ ભમીને મેં કાનોકાન વાત સાંભળી કે સિહોરથી દશેરાને દિ' નાનબા રાણીએ કુંવરને ભાવનગર દરિયો પૂજ્વા બોલાવ્યા, અને કુંવર દરિયો પૂજીને પાછા વળ્યા ત્યારે નાનબાએ મંત્રેલ અડદને દાણે વધાવીને કાંઇક કામણ કર્યું: પણ કાળા કોપનું કામણ કર્યું! કુંવરનું માથું ફાટવા માંડ્યું. સિહોર ભેળા થયા ત્યાં તો જીભ ઝલાઇ ગઇ ને દમ નીકળી ગયો."

"કોપ થયો. મહારાજને માથે આધેડ અવસ્થાએ વીજળી પડ્યા જેવું થયું જોગા?"

"વીજળી પડ્યાની તો શું વાત કરૂં બાપુ! સિહોર ને ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ છાતી ફાટી પડે એવા વિલાપ ને એવાં છાજીઆં લેવાય છે. વસ્તીના ઘરોઘરમાં પચીસ વરસનો જુવાન જોદ્ધો મરી ગયો હોય એવો કળેળાટ થાય છે."

"જોગા! બાપ! દાદભાની દેહ પડે એનુ સનાન તો આપણુને પ આવ્યુ કે'વાય આપણે ના'વુ જોવે"

સહુ બહારવટીયાએ ફાળીયા પહેરીને નદીમા માથાબોળ સ્નાન કર્યુ પોતાના કાળ–શત્રુનો કુવર ગુજરે એનો સાચા દિલનો અફસોસ ગુજાર્યો અને પછી જુવાન જોગીદાસે વાત ઉચ્ચારી

"બાપુ! એક વાત પૂછુ ?"

"ભલે બાપ!"

Valabhji Premjee

"આપણે મહારાજના મોઢા સુધી ખરેખર ન જઇ આવવુ જોવે ?"

હાદો ખુમાણ લગરીક હોઠ મનાવીને વિચારે ચડી ગયા એને એકસામટા અનેક વિચારો આવ્યા મહારાજ વજેસગ, જેની સામે આપણે મોટો ખોપ જગાવ્યો છે, એની રૂબરૂ ખરખરે જવુ ? જેના માણસોને આપણે મોનની માફક વાઢતા આવ્યા છીએ, એ આપણને જીવતા મેલી દેશે ? જે આપણને ઠાર મારવા હજારોની ફોજુ ફેરવે છે, એ આપણને ખરખરો કર્યા પછી પાછા આવવા દેશે ? પણ મારો જોગો તો જોગી જેવો છે એને ખાનદાનીના મનસૂબા ઉપડે છે એનુ મનભગ ન કરાય

"જાયે ભલે પણ છાનરાયા નથી જાવુ બાપા! દરબાર ગઢમા દાખલ થયા પછી મહારાજની તો મને બે જ નથી પણ જો પ્રથમથી જ જાણ થાય, તો પછી ઝાટકાની જ મેળ થાય કેમકે પાસવાનો ન સમજી શકે કે આપણે લૌકિક કરવા આવ્યા છીએ'

"ત્યારે બાપુ ?"

"કુવલાનો સહુ કાઠી દાયરો જાય એની સાથે તુ પણ માથે ફાળીયુ ઢાકીને ગૂડો વાળી આવજે બીજુ તો શુ થય"

કુવર દાદભાને ખરખરે કુવલાના કાઠી કણબી ને કસ્બાતી તમામ સિહોર ચાલ્યા. તેમા બહારવટીયો જોગીદાસ પણ ભેળો ગયો માથા પર પછેડી ઢાકયા પછી એ પાચસો માણસ

દાયમાં કોણ છે તે ઓળખાવાની તો ધાસ્તી નહોતી. દરબારગઢની ડેલી પાસે સહુ હારમાં બેસીને રોવા લાગ્યા. રીત પ્રમાણે મહારાજ વજેસંગ એક પછી એક તમામને માથે હાથ દઇ છાના રાખવા લાગ્યા. ચાલતાં ચાલતાં બગબુર જોગીદાસની પાસે પહોંચ્યા માથે હાથ મૂકીને મહારાજે સાદ કર્યો, "છાના રો' જોગીદાસ ખુમાણ! તમે ય છાના રો'."

'જોગીદાસ ખુમાણ' એટલું નામ પડતા તો શિહોરને માથે જાણે વજ્ર પડ્યું. હાંફળા ફાંફળા બનીને તમામ મહેમાનો આમ તેમ જોવા લાગ્યા સહુએ પોતાની તરવાર સંભાળી. અને આંહી બહારવટીયાએ પછેડી ખસેડીને પોતાનું પ્રતાપી મ્હો ખુલ્લું કર્યું. બહારવટીઓ એટલું જ બોલ્યો કે "ભલો વરત્યો રાજ!"

"વરતું કેમ નહિ, જોગીદાસ ખુમાણ! કાઠીઆવાડમાં તો તારૂં ગજું ક્યાં અજાણ્યું છે? પાચસો આદમી વચ્ચે તારા હાકોટા પરખાય, તો પછી તારા વિલાપ શું ન વરતાય?"

બહારવટીયો! બહારવટીયો! બહારવટીયો! એમ હાકાબાકા થવા લાગ્યા. કાઠીઓનો દગો! દગો! દગો! એવા રીડીયા ઉઠયા. સહુને લાગ્યું કે હમણાં જોગીદાસ મહારાજને મારી પાડશે. તલવારોની મૂઠે હાથ ગયા ત્યાં તો મહારાજનો હાથ ઉંચો થયો. મહારાજે સાદ દીધો કે "બસ કરો રાજપૂતો! આજ જોગીદાસભાઇ બાઝવા નથી આવ્યા, દાદભા ફાટી પડયો છે એને અફસોસે આવ્યા છે. મારા ગરાસમાં નહિ પણ મારા દઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે.

મહારાજ ગળગળા થયા: જોગીદાસની આંખોમાં પણ જળજળીયાં આવ્યાં. માણસોએ અરધી ખેંચેલી તલવારો મ્યાન કરતા અગાઉ કદિ ન જોયેલું ને સાંભળેલું એવું નજરે દીઠું. મહારાજ બોલ્યા "જોગીદાસ, બ્હીશો મા હો!"

"બ્હીતો હોત તો આવત શા માટે રાજ?"

સહુ દાયરાની સાથે ખાઇ પી, મહારાજને રામરામ કરી પાછા બેધડક જોગીદાસ ચાલી નીકળ્યા બહારવટીયાને નજરે

જોઇ લેવા તો બજારે અપરંપાર માણસ હલકયું હતું. બહારવટીયાના ચ્હેરા મ્હોરા જેણે કદિ દીઠાં નહોતાં તેણે તો ખુમાણોને દૈત્ય જ કલ્પેલા હતા. પણ તે ટાણે વસ્તીએ જુવાન જોગીદાસનું જતિસ્વરૂપ આંખો ભરી ભરીને પી લીધું. આવો તપસી પુરૂષ નિર્દોષ કણબીઓનાં માથાં વાઢી વાઢીને સાંતીડે ટીંગાડતો હશે, ને ધડનાં ધીંસરાં કરીને ઢાંઢાંને ગામ ભણી હાંકી મેલી રાજ્યની સોના સરખી સીમ ઉજ્જડ વેરાન કરી મેલતો હશે, એ વાત ઘડીભર તો ન મનાય તેવી લાગી.

એટલી ગટાટોપ મેદની વચ્ચે થઇને કોઇની પણ સામે નજર કર્યા વિના બહારવટીયો ચાલ્યો ગયો. જુવાન જોગીદાસની આંખોને જાણે દુનિયા કરતાં પાતાળની અંદર વધુ નજર પડતી હોય તેમ એ તો એકધ્યાની યોગીની માફક નીચે જ આંખો નોંધીને ચાલતો હતો.

"પણ નથી માને દીકરા થાશે તો ?

"તો તેની ચિંતા શી ? બાપના દીકરાથી વધુ રૂડું શું ?

"ભાગ નહિ પડે ?"

"પણ ભાઈયું આપણે પડખે મદદમાં યે ઉભા રહેશે ને ? જાડા જણ્યું હશું તો બારવટું જોરથી ખેડાશે."

પંચાણું વર્ષની ઉમ્મર છતાં દાદા ખુમાણની વજ્ર જેવી કાયા છેઃ બખ્તર, ટોપ, ભાલો, ઢાલ ને તલવાર, તમામ હથી-આર પડીયારના ભાર સોતા બાપુ ઠેકડો મારીને બાવળા ઘોડા ઉપર ચડી બેસે છે. સામું પાગડું ઝાલવાની જરૂર રહેતી નથી. એવા પોતાના બાપુનું લગ્ન કરીને જોગીદાસે પિતાના સુખનો માર્ગ કાઢ્યો.

સાત વર્ષ વીત્યાં. જેઅલીયાણી માના ખોળામાં બે સાવઝ સરખા દીકરા રમે છેઃ એકનું નામ હીપો ને બીજાનું નામ જસો.

પણ આ ગુલતાનમાં દાદા ખુમાણને હવે ચેન પડતું નથી. રોજેરોજ દીકરાઓની તગડ તગડ સાંભળીને બાપનું દિલ ઉકળે છે. ઘરમાંથી અંતર ઉઠી જાય છે.

"દરબાર !" જુવાન જેઅલીયાણી પોતાની જાત વિચારી ગઈ. અને ખરા ટાણાનાં વેણ બોલી કે "દરબાર ! હવે બસ હવે આ દુનિયાને કડવી કરી નાખો ! ભાણુ જોગીદાસ જેવા દીકરા બારવટે પાટકી ગિરમાં પાણાનાં ઓશીકાં કરે છે, એ વેળાએ તમને આંહી હીંડાળા ખાટે હીંચકવું ન ઘટે."

"સાચી વાત, કાઠીઆણી ! રંગ છે તને !" પોતાની જુવાન સ્ત્રીને એવા ધન્યવાદ દઈને આપા દાદાએ હથીઆર લીધાં. ઘરનું સુખ છોડીને દસ વરસ સુધી બહારવટું ખેડ્યું. એ હિસાબે એની અવસ્થા એક સો ને બાર વરસની થઇ. પછી તો બુઢાપો વરતાવા લાગ્યો. જોગીદાસે આગ્રહ કરીને બાપુને ઘધરાળે વિસામો લેવા મોકલી દીધા.

પરનારી પેખી નહિ, મીટે માણારા !
શીંગી રખ્ય ચળીયા, જુવાણ જોગીદાસીઆ !

[હે જુવાન જોગીદાસ ! શૃંગી ઋષિ જેવા મહા તપસ્વીઓ પણ પરસ્ત્રીમાં લપટી પડયા, પરંતુ હે માણા ! તેં તો પરાયી સ્ત્રી પર મીટ સુદ્ધાયે નથી માંડી.]

\+ + +

એ જણા વાતો કરે છે :

" ભાઇ, આનું કારણ શું છે ?"

" શેનું ભાઇ ?"

" જોગીદાસ ખુમાણ જ્યાં જ્યાં દાયરામાં બેસે ત્યાં ત્યાં બજાર તરફ પારોઠ દઇને જ કેમ બેસે છે ? અને માથે રૂમાલ કેમ ઓઢી રાખે છે ?"

" ભાઇ, રામને તે દિ' સીતાજીની ગોતય કરતાં કરતાં માર્ગેથી માતાજીનાં ઘરાંણાં લૂગડાં હાથ આવ્યાં, ને પછી લખમણજીને ઇ દેખાડીને કોનાં છે, એમ પૂછેલું. તે ટાણે લખમણ જતિએ શીયો જવાબ દીધો'તો, ખબર છે ?"

"હા, હા, ! કહ્યું'તું કે મહારાજ, આ હાથનાં કંકણ, કાનનાં કુંડળ, કે ગળાના હાર તો કોના હશે તેની મને કાંઇ ગતાગમ નથી. કેમકે મેં કોઇ દિ માતાજીના અંગ ઉપર નજર કરી નથી. પણ આ પગના ઝાંઝરને તો હું ઓળખી શકું છું, રોજ સૂરજ ઉગ્યે હું માતાજીના પગમાં પડતો ત્યારે ઝાંઝર તો મારી નજરે પડતું'તું !"

" ત્યારે આજ જોગીદાસ પણ એજ લખમણ જતિને અવતારી પુરૂષ જલમ્યો છે બાપ ! એને બજાર સન્મુખ નજર રાખી ન પાલવે. એમાં હમણાં હમણાં બે અનુભવ એવા મળ્યા કે આ દુનિયાની માયાથી એ તપસી ચેતી ગયો છે."

" શીયા અનુભવ ?"

"એક દિ' જોગીદાસ જુનીના વીડમાં આંટો લઈને બાબરીયાધાર આવતા'તા હું પણ ભેળો હતો. બેય ઘોડેસવાર થઈને આવતા'તા. આવતાં આવતાં જેમ અમે નવલખાના નેરડામાં ઘોડીઓ ઉતારી, તેમ તો સુરજના પચરંગી તેજે હીરા મોતીએ મઢી દીધેલા હોય એવા ઝગારા મારતા એ પાણીના પ્રવાહમાં પીંડી પીડી સુધી પગ બોળીને એક જુવાનડીને ઉભેલી દીઠી. અઢારક વરસની હશે. પણ શી વાત કરૂં એના સ્વરૂપની ? હમણાં જાણે ઓગળીને પાણીના વ્હેનમાં વહ્યું જાશે ! સામે નજર નોંધીએ તો નક્કી પાપે ભરાઈએ એવું રૂપ. પણ બાપુને તો એ વાતનું કાંઈ ઓસાણે ન મળે ! નેરાની ભેખડયું અને જીવતી અસ્ત્રી, બેય બાપુને તો એકસરખાં. બાપુએ ઘોડી પાણીમાં નાખી. એમાં પડખે ચડીને ઓલી જુવાનડીએ જબ ! દેતી ઘોડીની વાઘ ઝાલી ઘોડીએ ઝબકીને મોઢાની ઝોંટ તો ઘણી યે દીધી, જોરાવર આદમીનું યે કાંડું છૂટી જાય એવા જોરથી સાંકળ ઉલાળી : પણ ઈ જુવાનડી તો જળો જેવી ચોંટી જ પડી. બાપુ જોઈ રચા. બાપુની તો અચરજનો પાર જ ન રહ્યો. હાં ! હાં ! હાં ! અરે બાઈ ! બેન ! બાપ ! મેલ્ય, મેલ્ય, મેલી દે ! નીકર ઘોડી વગાડી દેશે." એમ બાપુ વિનવવા માંડ્યા.

"નહિ મેલું ! આજ તો નહિ મેલું, દરબાર !"

"અરે પણ શું કામ છે તારે ? કોઈ પાપીઆ તારી વાંસે પડ્યા છે ? તારો ધણી સંતાપે છે ? શું છે ? છેટે રહીને વાત કર. હું તારૂં દુઃખ ટાળ્યા-મોર આંહીથી ડગલું યે નહિ ભરૂં. તું બ્હી મા. ઘોડીને મેલી દે. અને ઝટ તારી વાત કહી દે."

"વાઘ તો આજ નહિ છોડું દરબાર ! ઘણા દિ'થી ગોતતી'તી."

"પણ તું છો કોણ ?"

"હું સુતારની દીકરી છું : કુંવારી છું."

"કેમ કુંવારી છો બાપ ? પરણાવવાના પૈસા શું તારા પાસે નથી ? તો હું આપું. તું ય મારી કમરીબાઈ-"

"જોગીદાસ ખુમાણ ! બોલો મા. મારી આશા ભાંગો મા. હું તમારા શગતનને માથે ઓળઘોળ થઇ જાવા, મારી જાત્ય ભાત્ય પણ મેલી દેવા પાટકું છું. આમ જુવો જોગીદાસ, આ માથાના મોવાળા કોરા રાખવાનું નીમ લઇને બેઠું છું. આજ તું મળ્યે- "

"અરે મેલ્ય મેલ્ય મળવા વાળી ! તું તો મારી દીકરી કમરી કેવા !" ‚ ‘

એટલું બોલી, પોતાના ભાલાની બુડી એ જોબનભરી સુતારણના હાથ ઉપર મારી, ઘોડીની વાઘ ડોંગી, જેમ કોઇ પ્રેત વળગવા આવતું હોય ને માણસ ભાગી નીકળે એમ જોગીદાસ બાપુએ ઘોડી દોટાવી મેલી. પાછું વાળી ન જોયું. ને સાંજરે બેરખાના પારા પડતા મેલતા મેલતા સુરજનો જાપ કરતા'તા, ત્યારે બોળો હોઠ ફફડાવીને બોલતા જતા'તા કે "હે બાપ ! મારૂં રૂપ આવડું બધું કુડું હશે એ મેં નોતું જાણ્યું. મારૂં મોઢું તરવારથી કાપીને કદરૂપું કરવાની તો છાતી નથી હાલતી. પણ આજથી તારી સાખે નીમ લઉં છું કે કોઇ પરનારીની સામે અમથી અમથી યે મીટ નહિ માંડું. અને માડું તે દિ' મારૂં ધનોત પનોત નીકળી જાજે !"

અને બીજી વાત તો એથી યે વસમી બની ગઇ છે. પરનારી સામે નજર ન માંડવાનું નીમ એક દિ ઓચીતું તૂટી પડ્યું. ગામને પાદર નદીકાંઠે આછા વીરડા કરીને એક દિ' સાંજટાણે પનીઆરીયું પાણી ભરતી હતી. રૂપાળા ત્રાંબાળુ હાંડા ઉટકાઇને ચકચકાટ કરતા હતા. આછરના વીરડા, ઉટકેલાં બેડાં, મોતીની ઇંઢોણીયું, નમણાં મોઢાંવાળી ગામની બેન્યુ દીકરીયું, ને એ સહુને માથે જ્યોતો પ્રગટાવતો સૂરજ મહારાજ : એ રચીયામણો દેખાવ બાપુ ય જોવા લાગ્યા. ઓલ્યા નીમનું ઓસાણ ચૂકાઇ ગયું. પોતાને ઘરેથી આઇ અને દીકરીઓ બધાં આવે નદીકાંઠે બેસીને કિલોળ કરતાં હોય, એવી ઉમેદ થઇ આવી. પણ એ તો બચાડાં ચોર બનીને પાટકતાં'તાં.

ઘેરે આવીને જોગીદાસને યાદ ચડ્યું કે નીમ ભંગાયું છે. રાતે કોઇને ખબર ન પડે તેમ એણે બે ય આંખોમાં મરચાંના ભુકાનું ભરણ ભર્યું. પાટા બાંધીને પોઢી ગયા. પ્રભાતે ઉઠ્યા ત્યાં તો આંખો ફુલીને દડા થયેલી. આંખના રતન ક્યાંય વરતાતાં પણ નહોતા ભાઇઓ પૂછવા લાગ્યા કે "અરે! અરે! જોગીદાસ! આ શો કોપ થયો?

"કાંઇ નહિ બા! ઇ તો આંખ્યુંમાં થોડુંક વકારનું ઝેર રહી ગયું'તું, તે નીતારી નાખ્યું!"

આવો નીમાધારી પુરૂષ, લગરીકે ચૂક ન થાય તે માટે બજાર સામે કે રસ્તા સામે પારોઠ દઇને બેસે છે ભાઇ!...

નાંદુડી ગાળીમાં આ પ્રમાણે બે માણસો વાતો કરી રહ્યા છે. વીરડીથી ગેલા ખુમાણનો દીકરો, સરસઇથી ભાણ ખુમાણ, આંબરડીથી જોગીદાસ ખુમાણ, એમ હાદા ખુમાણના દીકરા આજ બહારવટું ખેડતા ખેડતા થોડોક વિસામો લેવા માટે ભેળા મળીને નાંદુડી ગાળીએ હુતાશણી રમે છે. કાયલોને ટૌકે કોઇ આભેરણું ગાજતું હોય તેમ શરણાઇઓના ગહેકાટા થાય છે. બરાબર તે સમયે એક અસવારે આવીને નિસ્તેજ મ્હોંયે સમાચાર દીધા કે "બાપુ હાદો ખુમાણ ધૂવરાળે દેવ થયા."

"હેં! આ શું કહેવાય? બાપુને તો નખમાં ય રોગ નો'તો ને?"

"બાપુને ભાવનગરની ફોજે માર્યા"

"ક્યાથી? ભાગતા ભાગતા? કે સામી છાતીએ ધીંગાણે રમતા રમતા?"

"ધીંગાણે રમતા"

"કેવી રીતે?"

"ફોજે ધૂવરાળાની સીમ ઘેરી લીધી. બાપુથી ભાગી નીકળાય તેવું તો રહ્યું નહોતું. એના મનથી તો ઘણીય એવી ગણતરી હતી કે જીવતો ઝલાઇ જાઉં. અને ફોજનો પણ બાપુને મારવાનો મનસૂબો નહોતો, જીવતા જ પકડી લેવાનો હુકમ

હતો પણ આપણા ભૂપતા ચારણે બાપુને ભારે પડકાર્યા વાડીએ બાપુ હથીઆર છોડીને હાથકડી પહેરી લેવા લલચાઇ ગયા તે વખતે ભૂપતે બાપુને બિરદાવ્યા કે

સો ફેરી સિહોર તણી લીધેલ ખૂમે લાજ
(હવે) હાદલ કાં હથીઆર મેલે આલણરાઉત

[હે આલા ખુમાણના પુત્ર હાદા ખુમાણ ! સો સો વાર તો તું સિહોર ઉપર ટાટકેલ છો,* અને આજ આહી અતગીયાળ તુ તારા હથીઆર મેલીને શત્રુઓને કબ્જે જઇશ ?]

આના આના બિરદ દઇને બાપુના રૂવાડા બેઠાં કર્યા અને બાપુ એકસો બાર' વરસની અવસ્થાએ એક જુવાનની જેમ જાગી ઉઠ્યા એણે હાકલ કરી કે " ભૂપતા ! ફોજને હવે સાદ કર ઝટ " ભૂપતે સાદ કર્યો કે " એ ભાઇ ફોજવાળાઓ ! આ રહ્યો તમારો બાપ ! આવો ઝાની એ " ફોજને આગળી ચીંધાડી બાપુ બતાવ્યા અને એ-વે પડખે બાપુ ધીંગાણે ચડી જાઇફીને ઉજળવા મડયા સામી છાતીએ લડીને ફુલધારે ઉતર્યાં

"બસ ત્યારે!" જોગીદાસ બોલી ઉઠ્યા, "પૂરે ગઢપણે આપણો બાપ *ફુલધારે ઉતરી ગયા, એ વાતના તે કાંઇ સોગ હોતા હશે ? એના તો ઉજવણા કરાય માટે હવે તો મોકળે મને આઠ આઠ શરણાઇયુ જોડયેથી વગડાવો !"

" આપા !" કામદીઆએ કહ્યુ, "બાપુનું માથુ કાપીને ફોજ ભાવનગર લઇ ગઇ "

જોગીદાસના આખા શરીર પર સમસમાટી ચાલી ગઇ બાપ જેવા બાપના મહામૂલા માથાના બુરા હાલ સાંભળતાં જ એનો કોઠો સળગી ઉઠયો પણ નાહિંમતનુ વચન કાઢવાનો એ વખત નહોતો નાનેરા ભાઇઓની ધીરજ ખુટવાની ધાસ્તી હતી એ કારણથી પોતે મનની વેદના મનમા શમાવીને કહ્યુ 'હશે બાપ ! ભાવનગરની આખી કચારી બાપુ જીવતે તો બાપુનું મોઢું શી રીતે જોઇ શકત ? ભલે હવે એ મ્હોને નિરખી નિરખીને જોતા "

* ફુલધારે ઉતર્યાં તલવારની ધારે મર્યાં

૭

આજે વજેસંગ મહારાજના રાજનગરમાં દાદા ખુમાણના મોતની વડી વધામણી આવી છે. મહારાજના અંતરનો ઉલ્લાસ ક્યાંયે માતો નથી. પોતાનો બાપ મરાવાથી બ્હારવટીઓ જોગીદાસ હવે બધી આશા ગુમાવીને મારે શરણે આવી ઉભો રહેશે, એવી આશાની વાદળી સામે મીટ માંડીને મહારાજનું દિલ આષાઢ મહિનાના મોરલાની માફક થનગનવા લાગ્યું છે. આજે દાદા ખુમાણને મારનાર સરબધીઓને પહેરામણી કરવા માટે હેકડાઠઠ કચારી ભરાણી છે. સાચા વસ્ત્રોના સરપાવ, ભેટ દેવા માટેની તલવારો અને સાકરના રૂપેરી ખુમચા મહારાજની ગાદી સન્મુખ પ્રભાતને પ્હોરે ઝગારા મારે છે.

તે વખતે કચારીમાં એક એવો આદમી બેઠો હતો કે જેને આ રંગરાગમાં ભાગ લેતાં ભોંઠામણનો પાર નથી રહ્યો. એ કાંકચ ગામનો ગલઢેરો મેરામ ખુમાણ હતો. પોતે આજ અચાનક મહારાજને મળવા આવ્યો છે અને એ પોતાના જ કુટુંબી દાદા ખુમાણના મોતના ઉત્સવમાં ન છૂટકે સપડાઇ ગયો છે. પણ એને ક્યાંયે સુખચેન નથી. પોતે એકલો છે. તલવારે પહોંચે તેમ નથી. પણ તર્કથી આખી મિજલસને ધુળ મેળવવાનું એણે નક્કી કર્યું છે. કટોકટીની ઘડી આવી પહોચી છે.

"લાવો હવે પહેરામણી!" મહારાજે હાકલ કરી. ખુમચા માથેથી રૂમાલ ઉપડયા. ચારણોએ દુહા લલકાર્યા ત્યાં તો મર્માળી, ઠાવકી વાણીમાં મેરામણ ખુમાણનો અવાજ નીકળ્યો કે

"વાહ! વાહ! વાહ રે ભણેં કાઠી તાળાં ભાગ્ય! ભારી ઉજળાં ભાગ્ય!"

"કેમ મેરામ ખુમાણ? કોનાં ભાગ્ય?"

"બીજા કેનાં બાપ? દાદા ખુમાણનાં!"

"કેમ?"

"કેમ શું? એક સો ને બાર વરસની અવસ્થા: હાથે કંપવા: પગે સોજા: આંખે ઝાંખપ: કાયાનો મકોડે મંકોડો કથળી ગયેલો: એવી દશામાં જો બચાડો ભાવનગરની કેદમાં જીવતો આવ્યો હોત તો કેવા બુરા હાલ થઇ જાત? પાંચે દીકરાને બહારવટાં મેલી દઇ, મ્હોંમાં તરણાં લઇ, પગ ઢસડતા ઢસડતા આફરડા બાપની સંભાળ લેવા સારુ થઇને મહારાજને શરણે આવવું પડત. નીકર મલક વાતું કરત કે બાપ બંદીખાને સડે છે ને દીકરા તો બહાર મોજું માણે છે! પણ હવે ઇ આયલું કાંઇ રહ્યું? હવે તો નિરાંતે ઇ પાંચે જણા ભાવનગરનાં અઢારસેં ઉજ્જડ કરશે. માટે સાકર તો આજ વ્હેંચે એના દીકરા. કે 'સાવઝ પાંજરેથી મોકળા થયા!"

આખી કચારી સાંભળે તે રીતે આ શબ્દો બોલાયા.

"સાકર પહેરામણીના થાળ પાછા લઇ જાવ!"

એટલું કહીને મહારાજે ઝટપટ કચારી વિસર્જન કરી નાખી. અને પોતે તેજ ઘડીએ હાદા ખુમાણના શોક બદલ માથે ધોળું ફાળીયું બાંધી લીધું.

ઠાકોર વજેસંગજી બગડેલી બાજી સુધારી રહ્યા છે:

"મેરામ ખુમાણ, હવે શું કરૂં? હાદા ખુમાણને મારીને તો મેં મોટી ખોટય ખાધી."

"ભણું મા'રાજ! માથેથી ગાળ ઉતારવી હોય તો જાવ કુંડલા: હાદા ખુમાણનું કારજ કરો. અને ભાણુ જોગીદાસને તેડાવીને કસુંબા પી લ્યો."

ઠાકોર વજેસગે કુંડલે જઇને પોતાના શત્રુનું કારજ આદર્યુ. ત્રણે પરજમાં મેલા લખ્યા. ભાણુ જોગીદાસને તેડી લાવવા માટે મેરામ ખુમાણને મોકલ્યા.

નક્કી કરેલે દિવસે બેય બહારવટીયા ભાઇઓ ડુંગરમાંથી ઉતરીને કુંડલે આવે છે. રસ્તે જોગીદાસ શીખામણ દઇ રહ્યો છે કે "ભાણુ! બાપ તું આકળો થાતો નહિ. તારી તીખી પ્રકૃતિને જરા વશ રાખજે ભાઇ!"

કુંડલાના દરબારગઢમાં આવ્યા, ત્યાં ડાયરો ઉભો થઇ ગયો. જોગીદાસે પૂછ્યું "ક્યાં છે મહારાજ ?"

"મા'રાજ તો નદીએ સરાવે છે."

"મા'રાજ પોતે સરાવવા ગયા છે ?"

"હા આપા !"

બન્ને જણાએ ઘોડાં નદીના આરા તરફ લીધાં. કાંઠે આવતાં તો આઘેથી ઠાકોર વજેસંગને દેખ્યા . મૂછો પડાવીને મહારાજ રામઘાટ ઉપર સરાવે છે.

"જો ભાણ !, જોઇ લે બાપ ! બાપ તો તારો ને મારો મૂર્યો, અને મુછું બોડાવી છે ભાવનગરના ઠાકોરે : આપણા દુશ્મને ! આમ જો ખાનદાની ! તું કે હું મૂછ્યું પડાવી શકીએ એમ છે !"

[કાઠીઓ કદિ પણ મૂછો પડાવતા નથી. રજપૂતો પડાવે છે.]

. ત્યાં તો ઠાકોરને સમાચાર પહોંચ્યા. ઉંચું જોયું. બન્ને બહારવટીયા સામે નજર કરીને ઠાકોરે મ્હોં મલકાવ્યું. જાણે મોટેરો ભાઇ હોય, એટલું હેત પાથરી દીધું.

"ઉઠો ! ઉઠો મહારાજ ! હવે બાકીનું મને સરાવવા દ્યો. તમે તો અવધિ કરી."

"આપા' ભાઇ !" મહારાજ બોલ્યા, "હાદો ખુમાણ તમારા બાપુ, તેમ મારા યે બાપુ હું મોટેરો દીકરો, તમે કોઇ ધરે નહિ, એટલે હું સરાવું એમાં શું ! મોટેરાને એટલો હક્ક તો રે'વા દ્યો બાપ !"

"ભલે મહારાજ !" જોગીદાસનું ગળું રૂંધાઇ ગયું.

સરાવણું પૂરું થયે સહુ ગામમા આવવા ઘોડે ચડ્યા. બરાબર ઝાંપે આવીને જોગીદાસે ઘોડી સામા કાંઠા માથે વાળી. અને ઠાકોરને કહ્યું " રામ રામ મહારાજ !"

"આપા ભાઇ ! આ તરફ દરબારગઢમાં"

"માફ રાખો બાપા ! હું સાવરમાં ઉતારો કરીશ."

"અરે પણ—"

મેરામ ખુમાણ બોલી ઉઠયા, "મહારાજ! ન સમજાણું? જોગીદાસે કુંડલાનું પાણી હરામ કર્યું છે એટલે એણે ઘોડી તારવી."

-"તો આપણાં મુકામ પણ સાવરમાં નાખો."

ઠાકોરનો હુકમ થયો. કારજની બધી તૈયારી કુંડલામાથી સામા પાદરમા લઇ જવામાં આવી

ભલભલા કાઠીઓનું કારજ તે દિવસોમાં ઘઉંનાં ભરડકાનું થતું. તેને બદલે દાદા ખુમાણના કારજમા ઠાકોરે સાટા જલેબી ને મોહનથાળ દીધાં ત્રણે પરજોના સેંકડો પરોણા મોંમાં આગળી નાખી ગયા.

ઉજળ કાઠયનો મેરામ ખુમાણ ઠાકોરની કરામત ઓળખતો હતો. એણે મનમાં ને મનમા કહ્યુ "વાહ ઠાકોર! રૂપાની ચાગી ને સોનાની પાળી! કલેજાં ચીરે, તો ય મીઠી લાગે!"

"બોલાવો ભાણ જોગીદાસને કસુંબો પીવા આજ બારવટું પાર પાડીએ"

બન્ને ભાઇઓ હાજર થયાં ઠાકોરે વાત ચલાવી:

"જુઓ આપાભાઇ! બાપુ આલા ખુમાણના વખતના વહીવટના ચોપડા તપાસો - દરેક ભાઇને ત્રીસ ત્રીસ હજાર મળના. એથી વધુ તો તમે ન માગો ને!"

"ના."

"ત્યારે છ ગામ ઉપાડી લ્યો. આપા! તમે જ નામ પાડો."

"પહેલું કુંડલા!"

કુંડલાનું નામ પડતાં જ મહારાજનું મોં ઉતરી ગયું. મહારાજે માથું ધૂણાવ્યું

"આપા! કુંડલા તો નહિ કુંડલા લેવામાં દરબારને બાગી દાખડો કરવો પડયો છે. તોપખાનું ઠેઠ ગુજરાતથી દરાવ્યું.

નેસડીના મૂળા પટેલના ચાળીસ ઢાંઢા તૂટી ગયા, તેના બદલામાં એને જૂનું સાવર દેવું પડ્યું. માટે કુંડલાના સિવાય બીજું ઠીક પડે એ ગામ માગી લ્યો."

"પહેલા કુંડલા; પછી બીજું ખપે. કુંડલા મજ નાવલીનું પાણી ન ખપે."

"આપા! છ નહિ–સાત માગો. આઠ માગો. પણ કુંડલાની વાત પડતી મેલો."

"મહારાજ છ ને બદલે ભલે પાંચ આપો. પણ કુંડલા તો પહેલા."

"એ નં બને આપા!"

"તો રામરામ ઠાકોર!"

ભાણ જોગીદાસ ચડી નીકળ્યા ભાણની રોમરાઇ અવળી થઇ ગઇ'હતી. મરૂં કે મારૂં! મરૂં કે મારૂં! એમ એને થતું હતું. નાવલીની બજારમાં નીકળતાં જ ભાણ ખુમાણે સરબંધી સિપાહીઓના ઉપર ઝાટકા ચોડવા માંડ્યા. દોડીને જોગીદાસે ભાઇને ઝાલી લીધો: "હાં! હાં ભાણ! સામી તેગ ખેંચે તેને જ મરાય. બાપડા નિર્દોષને માથે આ તું શું કરી રહ્યો છો?"

ગોખમાં ઉભેલા ઠાકોર ભાણની આ અકોણાઇ જોતા હતા. એણે ત્યાંથી હાકલ કરી: "ખબરદાર! બહારવટીઆને કોઇ આજ સામો ઘા ન કરજો. ભલે આપણાં સો ખૂન થઇ જાય."

"જોયું ભાણ! આ ઠાકોર વજેસંગ!"

બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

કારજના પ્રસંગ વિષે બીજી વાત આમ બોલાય છે:

-જેતપુર શહેરથી દરબાર મૂળુવાળાને તેડાવવામાં આવ્યા. ત્રણે પરજની કાઠિયાણમાં મૂળુવાળાનો મોભો ઉંચેરો ગણાતો. એનું વેણુ ઝટ દઇને કોઇથી લોપાતું નથી. એજન્સી સરકારની પાસે પણ સહુ કાઠીઓની દાઝ લઇને ઉભો રહેનાર મૂળુવાળો હતો. એને બોલાવીને કળાબાજ મહા-

રાજે કહ્યું "કુળભાઇ, દાદા ખુમાણ જેવો કાઠી પડયો એની તો આખા મલકને ખોટય કહેવાય. જીવતે એ મારે દુશ્મન હતો. પણ મુવા પછી તો મારો ભાઇ લેખું છું. માટે ભાવનગરને ખર્ચે મારે કુંડલા મુકામે એનું કારજ કરવું છે તમારૂં કામ તો એટલા સારૂં પડયું છે કે કારજમાં તમે ભાણ જોગીદાસને બોલાવી લાવો. મારા હાથનો કસુંબો લઇને પછી ભલે તુરત એ ચડી નીકળે. પણ એના બાપને માર્યા પછી હું એને અંજળી ભરી કસુંબો ન લેવરાવુ ત્યાં સુધી મારા જીવને ઝંપ નથી. વેર તો કોને ખબર છે કયાં સુધી હાલશે!"

કહેવાય છે કે ઠાકોરના પેટમાં દગો હતો. બહારવટીઆ-ઓને ઝાલી લેવાની પેરવી હતી. પણ કસુંબા લેવાઇ રહ્યા. સહુ સહુને ઉતારે ગયા, રાત પડી, એટલે મૂળુવાળાએ સનસ કરીને બહારવટીયાને ચેતાવ્યા "હં...ભાણ જોગીદાસ! હવે ચડી નીકળો ઝટપટ."

"અરે! પણ મહારાજ વાળુમાં વાટ જોશે."

"તો પછી ઝાટકાનાં વાળુ સમજવાં જોગીદાસ!"

આંહી બહારવટીયા ચડી ગયા, ને ત્યાં મહારાજને ખબર પડ્યા.

રોષે ચડેલા ઠાકોરે રાજકોટ પોલીટીકલ એજન્ટને ખબર દીધા કે "બહારવટીયાને પકડી લેવાની મારી પેરવીને જેત-પૂર મૂળુવાળાએ અને જસદણના શેલા ખાચરે ધુળ મેળવી દીધી છે. બહારવટીયાને નસાડ્યા છે!

આ ઉપરથી એજન્સી સરકારે જેતપૂર અને જસદણ ઉપર સરકારી થાણાં બેસારી દીધાં.

બાપુનું ગામતરું થઇ ગયું. મોટેરા ભાઇ ગેલો ખુમાણ પણ ગુજરી ગયા છે. એટલે સહુ ભાઇઓમાં મોટા જોગીદાસને માથે ગલઢેરાઇ આવી. એની ઘોડે જોગીદાસ ઘુમી રહેલ છે. મહુવાથી જાફ્રાબાદ સુધીનો દરિયા-કિનારો પણ એ ઘોડાંના ડાબલા નીચે ધણેણાટી દેવા લાગ્યો છે. બંદરે બંદરે ભાવનગર રાજનો વેપાર બંધ કરાવી દીધો છે.

મારગ જે મુંબઇ તણે જળએલાં ન જાય
રોલે સમદર માંય જહાજ જોગીદાસનાં.

[મુંબઇ નગરને જળમાર્ગે જહાજો જઇ શકતાં નથી. કેમકે જોગીદાસનાં વ્હાણ એની ચોકી કરતાં સમુદ્રમાં તરી રહ્યાં છે.]

એવે એક દિવસ જોગીદાસ વરતેજ ગામ માથે ત્રાટક્યા. વરતેજની બજાર લૂંટીને નાસી છૂટ્યા, અને ઠાકોર વજેસંગ નજીકમાં શિહોર ગામે જ હતા ત્યાં એને ખબર પડી. ઠાકોરને અંગે કાળી ઝાળ ઉપડી ગઇ.

"આજ તો કાં હું નહિ, ને કાં જોગીદાસ નહિ."
એવા સોગંદ લઇને ઠાકોર ઉભા થયા. હાથીએ ચડ્યા. સૈન્ય લઇને જોગીદાસને સગડે ચાલ્યા. ચારે દિશાએથી ઠાકોરની ફોજ બ્હારવટીયાના કેડા રૂંધવા લાગી. અને આજ તો લાંબ વાતે પણ જોગીદાસ હેમખેમે નહિ નીકળવા પામે એવી હાક આખા પ્રાંતમાં વાગી ઉઠી. મુંઝાએલ જોગીદાસ જે દિશામાં જાય છે તે દિશામાં પોતાના કાળદૂત ઉભેલા હોવાના સમાચાર સાંભળી પાછો વળે છે. ક્યાં જવું તે કાંઇ સૂઝતું નથી. અને પાછળ ઠાકોરની સવારીની ડમરીઓ આસમાનને ધૂંધળો બનાવતી આવે છે.

એવી હાલતમાં જોગીદાસ ભંડારીયા ગામને પાદર નીકળ્યા. જોગાન જોગે પાદરમાં જ એક પુરૂષ ઉભો છે. ઘોડો પાદરમાં ઉતરતાંની વાર જ બેય જણાએ અન્યોન્યને ઓળખી લીધા.

"ભીમ . પાંચાળીઆ રામરામ !"

"ઓહોહોહો ! મારો બાપ ! જોગીદાસ ખુમાણ ! .. અટલુ કહી, બે હાથનાં વારણાં લઇને ભીમ પાંચાળીઆ નામના ચારણે બહારવટીયાને બિરદાવ્યો –

કુંકે ટોપી ફેરવે, વાદી છંડે વાઇ
. નાવે કંડીએ નાગ ઝાંઝડ જોગીદાસીયો !

[હે જોગીદાસ, વજેસંગ જેવો વાદી મોરલી બજાવીને બીજા ઘણા ઘણા રાજા રૂપી સર્પોને પોતાના કરંડીઆમાં પકડી પાડે છે. પરંતુ એક તું ફણીધર જ એની મોરલીના નાદ પર ન મોહાયો. તેં તો ફુંફાડા મારીને એ વાદીની ટોપી જ ઉડાડી નાખી.]

"ભીમ પાંચાળીઆ ! આજ એ દુહો ખોટો પડે તેમ છે. આજ તમારો ઝાંઝડ જોગીદાસીઓ કરંડીએ પકડાઇ જાય તેમ છે. માટે રામ રામ ! રોકાઇએ એમ રહ્યું નથી."

દોટ કાઢીને ભીમ પાંચાળીઆએ જોગીદાસની ઘોડીની વાઘ ઝાલી લીધી. અને બોલ્યો "એમ તે કયાં જાઇશ બાપ ? તો ભંડારીયાને પાદર નીકળવું નો'તું. રોટલા ખાધા વિના જાઇશ તો તો ચારણને મરવું જ પડશે ને ?"

"હાં હાં, ભીમ પાંચાળીઆ, મેલી દ્યો. આજ તો ઉલટું રોટલા ખવરાવ્યે તમારે મરવું પડશે."

"પણ શું છે એવડું બધું ?"

"વાંસે ઠાકોર વજેસંગજી છે. ને ચોગરદમ અમારી દસ્યું રૂંધાઇ ગઇ છે. હમણાં ભેટયા સમજો."

"હવે ભેટયાં ભેટયાં મહારાજો ! જોગીદાસ શીરામણ કરીને નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી ઠાકોર વજેસંગે ભંડારીઆને સીમાડે

ઉભા થઇ રહેવું પડે, મારા બાપ! મુંઝાઓછો શીદ? ઉતરો ઘોડેથી. ખાધા વિના હાલવા ન દઉં."

જોગીદાસ અચકાય છે.

"અરે બાપ! કહું છું કે તારૂં રૂંવાડું ય ખાંડું 'ન થાવા દઉં. એલા ઝટ આપણે ઓરડે ખબર દ્યો કે ઉભાં ઉભાં રોટલા શાક તૈયાર થઇ જાય, ને ભેંસુ દોવાઇ જાય. ત્યાં હું હમણાં મહારાજને સીમાડે રોકીને આવુ છુ."

જમવાની વરધી આપીને ચારણ ભંડારીઆને સીમાડે ઠાકોર વજેસંગજીની સામે ચાલ્યો. હાથીની રૂપેરી અંબાડી ઉપર રૂદ્ર સ્વરૂપે બેઠેલ મહારાજને છેટેથી વારણાં લઇને બિરદાવ્યા કે

> કડકે જમીનું પીઠ, વેમંડ પડ ધડકે વજા!
> નાળ્યું છલકે નુમીઠ, ધૂણાકે પેરંભના ધણી!

"ખમા ગંગાજળીયા ગોહેલને! બાપ અટાણે શીદ ભણી?"

"ભીમ પાંચાળીઆ, જોગીદાસની વાંસે નીકળ્યા છીએ."

"જોગીદાસ તો મારા ખોળામાં છે બાપા! તમે શીદ ...ડ કરો છો?

"ભીમ પાંચાળીઆ, આજ તો મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કાં ... નહિ કાં જોગીદાસ નહિ."

"પણ બાપા! ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો જોગીદાસ અટાણે મેક ટંક મારે આંગણે બટકુંક શીરામણી સારૂં ઉતર્યો છે. હું ...થ જોડીને કહેવા આવ્યો છું કે કાં તો તમે ય શીરામણ કરવા હાલો, ને કાં જોગીદાસ શીરાવીને ચડી જાય ત્યાં સુધી ઘોડીક વાર આંહીં સીમાડે જ હાથી ઉપરથી ઉતરીને જરાક આંટા મારો."

"ભીમ પાંચાળીઆ! તમે મારા શત્રુને આશરો દીધો?"

"એમ ગણો તો એમ. પણ ઇ તો ગાએ રતન ગળ્યું કહેવાય ને બાપા! હું તો મા' છું. મારૂં પેટ ચીરવા કાંઇ હિન્દુનો દીકરો હાલશે? અને આ તો જોગીદાસ જેવો પરોણો. પરોણો શું

ગોહિલને ઘરેથી ભૂખ્યે પેટે જાય ? ને પછી કયા પકડાતો નથી ? ભાવેણાના મહારાજને તો હજાર હાથ છે, બાપા !"

ઠાકોર વિચારમા પડી ગયા થોડોક ગુસ્સો ઉતરી ગયો "પરોણો ગોહિલને આગણેથી ભૂખ્યો જાય ? એટલુ જ વેણ એમના અતરમા રમી રહ્યુ

"ઉતરો, ઉતરો હેઠા બાપા !" ચારણે ફરીવાર આજીજી કરી

"ભીમ પાચાળીયા !" મહારાજનો કામદાર ખોધો સાથે હતો, તેણે તપી જઇને વચન કાઢ્યુ, "જો હાથીએ ચડયા મહારાજ હેઠા ઉતરે તો તો મહારાજની માએ ધુળ ખાધી કહેવાય, ખબર છે કે ?'

"ખોધા કામદાર !' અચનાયેલા ચારણના મ્હોમાથી વેણ વછૂટી ગયુ, "મહારાજની માએ તો એને દૂધ પીને જણ્યા છે બાકી તો વાણીઆ બ્રાહ્મણની માને અનાજ વીણતા વીણતા ધુળની ઢેફી હાથમા આવે તો મ્હોમા મૂકવાની ટેવ હોય છે ખરી !"

ચારણનુ મર્મ-વચન સાભળીને ઠાકોરનુ મ્હો મલકી ગયુ ખોધા કામદારને તો બીજો શબ્દ ઉચ્ચારવાની હિમ્મત રહી જ નહિ અને મહારાજે હસીને કહ્યુ કે ' ભીમ પાચાળીયા ! જાઓ, આજ તો તમે તમારો નહિ પણ ભાવનગર રાજનો અતિથિ ધર્મ પાળ્યો છે એટલે હુ મારી પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ પાછો વળુ છુ માર વાની પ્રતિજ્ઞા કરતા મહેમાનગતીનો ધર્મ ઘણો મોટો છે જાઓ, હુ આજ જોગીદાસને જાવા દઉ છુ "

ઠાકોર હાથી વાળીને શિહોર ને માર્ગે ચાલી નીકળ્યા

Vallabhji Ramji

૯

"શું? કાંઇ શિકાર?"

"શિકાર તો શિકાર! પણ ભવ બધાનાં દાળદર ભાંગીને ભૂકો કરી નાખે એવો! આકડે મધ અને માખીયું વિનાનું."

"કોણ?"

"ભાવનગરનાં રાણી નાનીબા."

"ક્યાં?"

"દડવે જાય છે. એના ભાઇ કેસરીસિંહને ઘેરે: ભેળા કુંવ-ડા છે: ઘરેણાંની પેટી ભેળી છે. અને સાથે અસવાર છે થોડા."

"ચડો ત્યારે. કામ કરશું આપણે ને નામ પાડશું જોગી-દાસનું. એની મયરાવટી જ છે મેલી. ભેખડાવી દઇએ."

* આકડીયા ગામનો કુંડો કાઠી રાઘો ચાવડો ચોરીના ધંધા કરતાં કરતાં આજ છાનીમાની આટલી બાતમી મેળવીને ભાવનગર ઠાકોર વજેસંગજીનાં રાણી નાનીબાનું મેલડું લૂંટવા માટે પોતાના અસવારોને લઇ ટીંબી ગામની સીમમાં દડવાને માર્ગે ઓડા બાંધીને સંતાઇ રહ્યો છે. રણુનગડામાં નાચ કરતી કોઇ અપ્સરા સરીખું હીંગળોકીયા રંગનું ઓઝણું ચાલ્યું આવે છે. સંધ્યાની રૂંઝયો રડી ગઇ છે. ચારે છેડે સૂરજ આથમ-વાનું ટાણું થઇ ગયું, તે વખતે બરાબર ઓચીંતો છાપો મારીને રાઘા ચાવડાના અસવારોએ નાનીબાના કેંક અસવારોને બરછીથી પરોવી લીધા, કેંક ભાગ્યા, ઘોડાને બાંધી લીધા અને રાઘડે હાકલ કરી કે "બાઇ, ઘરેણાંની પેટી બહાર ફગાવી દેજો."

---

* કોઇ કહે છે રાઘો ચાવડો નહિ. પણ સરંભડાનો કાઠી મેરામ તાતજો લૂંટવા આવેલો.

થરથર કાંપતે સૂરે નાનીબાએ પૂછ્યું કે "તમે કોણ છો બાપ ?"

"જોગીદાસ ખુમાણના માણસો"

"અરરર! જોગીદાસ ભાઠ અસ્ત્રીઓને લૂંટે ખરા ? જોગીદાસ અખાજ ખાય ?

"હા હા, ભૂખ્યે પેટે અખાજેય ભાવે. ઝટ દાગીના લાવો"

"અખાજ ભાવે ? ભૂખ્યો તોય સાવજ ! ઇ તરણાં જમે ?"

"કાઢી નાખો ઝટ ઘરાણાં. વાદ પછી કરજો"

આટલી વાત થાય છે તેવામાં કોણ જાણે શી દૈવગતિ બની કે ચાળીસ ઘોડાની પડઘીઓ ગાજી. અને છેટેથી ત્રાડ સંભળાણી કે 'કોણ છે એ ?"

"કોણ જોગીદાસ ખુમાણ! હાલ્યો આવ મારે તાકડો થયો" રાઘે અવાજ પારખ્યો.

"તું કોણ ?"

"હું રાઘો ચાવડો"

"રાઘડા! અટાણે અંધારે શું છે ? કોની હારે વડચડ કરી રહ્યો છો ?"

"આપા જોગીદાસ ખુમાણ! હાલ્ય હાલ્ય, ઝટ હાલ્ય, આપણો બેયનો ભાગ પેટી ભરીને ઘરાણાં"

"પણ કોણ છે ?"

"તારા શત્રુ વજેસંગની રાણી નાનીબા તારે તો વેર વાળવાની ખરી વેળા છે. બેય કુંવરડા પણ હારે છે કરી નાખ ટૂંક"

"રાઘા!" હસતા હસતા જોગીદાસ બોલ્યા "તું કાઠી ખરો, પણ ચોર-કાઠી! નીકર તું જોગીદાસને આવી સલાહ આપતો ન આવત. મારે વેર તો વજેસંગ મહારાજની સાથે છે–બોન નાનીબા હારે નહિ. ઇ તો મારી મા બો'ન ગણાય.

અને વળી અબળા, અંતરીયાળ આધાર વગર ઉભેલી ! એની કાયા માથે કરોડુનો દાગીનો પણ હિન્દવાને ગા અને મુસલમાનને સુવર બરોબર સમજવો જોવે રાધા ! હવે સમજતો જા !"

"ઠીક તયીં જોગીદાસ ! તારા ભાગ્યમા ભલે ભમરો રહ્યો-તું તારે રસ્તે પડ. અમે એકલા પતાવશું."

રાઘો હજુ યે સમજતો નથી.

"રાધા ! હવે તો તને રસ્તે પાડીને પછે જ અમથી પડાય-નાનીબાને કાંઇ અંતરીયાળ રઝળવા દેવાય ?"

"એટલે ?"

"એટલે એમ કે જો આ ટાણે જોગીદાસની નજરું સામે રાઘો નાનીબાના વેલડાને હાથ અડાડે, તો જેઠા વડદરે એક હાથ તો ઠુંઠો કરી દીધો છે ને આજ બીજો હાથ પણ ખેડવી નાખું, એટલે મલક માથે પાપ કરતો તું બંધ પડી જા !"

"એમ છે ? તયીંતો થાજો માટી જોગા !"

"માટી-તો કાંઇ થયું થવાય છે બા ? માએ જણ્યા ત્યારથી જેવા હોયીં એવાજ છીએ રાઘડા ! તારે માથે કાળ ભમે છે. માટે ભલે હાલ્યો આવ્ય."

રાઘા અને જોગીદાસે પોતાની ફોજો ભેડવી. ખીસાણ મચી ગયું. પોતાના અસવારોની લોથોના ઢગલા થતા દેખીને રાઘો ભાગી નીકળ્યો.

કાંપતે શરીરે નાનીબા રાણી માફામા બેઠી રહ્યાં છે. એને હજુ યે ભરોંસો નથી કે બહારવટીયાના પેટમાં કુડ કપટ છે કે નહિ. ઉલમાંથી ચૂલમાં પડવાની એને ફાળ છે.

જોગીદાસે હાકલ કરી "એલા ગાડાખેડુ ! માને પૂછ કે પાછું દડવે જાવું છે કે ભાવનગર ? જ્યાં કહો ત્યાં મેલી જાઉં. માને કહીએ કે હવે કાંઇ જ ફડકો રાખશો નહિ"

નાનીબાએ બહારવટીયાના મ્હોંમાંથી મોતી પડતાં હોય એવાં વેણ સાંભળ્યાં એને પોતાનો નવો અવતાર લાગ્યો. એણે ...

રાવ્યું કે "જોગીદાસભાઇ! વીરા! બો'ન આવડા કરજમાંથી કયે ભવ "છૂટશે? ભાઇ, મને ભાવનગર ભેગી કરી દ્યો. હું આવડો ગણ કે દિ' ભૂલીશ?"

"વેલડાને વીંટી વળો ભાઇ!" જોગીદાસે હુકમ કર્યો.

ભાલાળા ઘોડેસવારોની વચ્ચે વીંટળાઇને વેલડું હાલતું થયું. મોખરે જોગીદાસની ઘોડી ચાલી નીકળી. પંથ કપાવા લાગ્યો.

અધરાત ભાંગી અને આભના નાના મોટા તમામ તારલા એની ઠરેલી જ્યોતે ઝળુંબી વગડાને ઉજમાળો કરવા મંડી પડ્યા, ત્યારે ભાવનગરનો સીમાડો આવી પહોંચ્યો. ઘોડીને વેલડાની ફડક પાસે લઇ જઇને બહારવટીઆએ રજા લીધી કે "બો'ન! મા! હવે તમારી હદ આવી ગઇ છે. હવે તમે ઘરને ઉંબરે ઉતરી ગયા બાપા! હવે મને રજા છે?"

"જોગીદાસભાઇ!" નાનીબાની છાતી ઉભરી, "તમે ય મારી ભેળા હાલો. હું મહારાજને કહીને તમારું બહારવટું પાર પડાવું. નમાગે વાળ વાંકો ન થાય."

"માડી! કાંઇ બદલાની લાલચે મેં તમારી વાર નથી કરી અને તમારી સિફારસે બહારવટું પાર પડે એમાં જોગીદાસની વપેકાઇ શી? મારો ગરાસ તો હું બેમાંથી એક જ રીતે લઇશ—કાં મહારાજની સાથે સામસામી છાતીના ઝાટકા લઇ દઇને, ને કાં અરસપરસ પ્રીતિની બથું ભરીને. આજ તો રામ રામ! મહારાજને મારા રામ રામ કહેજે."

એટલું કહીને એણે અંધારે ઘોડી પાછી વાળી. ઘડીભરમાં તો ઘોડાં અલોપ થયાં, અને 'જોગીદાસભાઇ! જોગીદાસભાઇ!' એટલા સાદ જ માફાની ફડકામાંથી નીકળીને સીમાડા ભરમાં સંભળાતા રહ્યા.

૧૦

એક દિવસે જોગી લપસ્યો હતો

આજે બહારવટીયો ખરચીખુટ થયો છે સાથીઓને ખાવા દેવા દાણા પણ નથી અરધો વાન પણ સાંપડે તો તે લઇ લેવા માટે એ સનાળીના કાઠી રાઠોડ ધાધલને સાથે લઇને સીમમાં પાટકે છે એના નાસનો માર્યો કોઇ કણબી સાંતી તો જોડી શકતો નથી સીમ ઉજ્જડ પડી છે ઉનાળો ધખે છે ત્યાં વીંજીવડી નામના ગામની સીમમાં ચાલતા ચાલતા એના ચકોર ભેરૂબધે નજર નોંધીને જોયું

"શું જોછ રાઠોડ ધાધલ?"

"પણે એક કણબી સાંતીડું હાંકે છે જોગીદાસ, એને છુટતો જાવા નો દેવાય હો!"

ઘડીક જોગીદાસનું દિલ પાછું હટ્યું "રાઠોડ ધાધલ, ઘણીયું હત્યાયું કરી હવે તો કાયર થઇ ગયો છું એને એકના દે હવે"

"અરે પણ એના કાનમાં નાઇક રેતુ હશે લઇલઇએ!"

"હા, ઇ ઠીક સંભાર્યું, હાંકો"

બન્ને અસવારોએ ઘોડીઓ મારગને કાંઠે ચડાવી અને પાધરી ખેતરમાં હાંકી ઘોડીઓ ઢૂકડી આવી ને જેના એ ખેડુતે આઠ આઠ ડાબલાની પડઘી સાંભળી તેવો એ કોદાળી ખભે નાખીને ભાગ્યો ભાગતાની વાર તો રાઠોડ ધાધલે બરછી ઉગામી, ઘોડી દોટાવી પડકારો કર્યો કે "યા ને યા ઉભો રહી જાજે જુવાન! નીકર હમણાં પરોવી લીધો જાણજે!"

ભયભીત કણબીએ પાછું વાળીને જોયું. બરછી ચમકતી દીઠી. બહારવટીયાઓની નિશાનબાજીને એ જાણતો હતો. ભાગ્યે તો છવનો ઉગારો નથી એમ સમજી થંભી ગયો. હાથમાંથી કોદાળી પડી ગઇ. હાથ જોડયા. બૂમ પાડી કે "એ બાપા ! તમારી ગૌ ! મને મારશો મા !"

"એલા કેમ અમારાં ખેતર ખેડછ? અમારા રોટલ આંચકીને તારો ઠાકોર કોઠીયું ભરશે ? બોલ, નીકર વીંધી લઉં છું." જોગીદાસે ધમકી દીધી.'

"ભૂલ થઇ બાપા ! અટાણુ લગી મને કોઇએ કનડયે નો'તો તે ભૂલ થઇ. હવે મને મેલી દ્યો. ફરી વાર બાપાનુ બા૨વટું પાર પડયા મોર્ય હું આ દસ્યમા ડગલું જ નહિ દઉં.'

"આ ઠાકરના સમ !"

"મને ઠાકર મા'રાજના સમ !"

"ઠીક, અને આ કાનનાં કોકરવાં ને ફુલીયાં કયાંથ પેર્યાં છે ? અમે રોટલા વિના રઝળીએ ને તમે સધા અમારં જમીનુંના કસ કાઢીને સોને મઢયા ફરશો ? કાઢી દે સટ. અમારે બે ત્રણ દિ'ની રાબ થાશે કાઢય."

"કાઢય સટ, નીકર હમણાં આ કાંપી છૂટી જાણજે.' એવો રાઠોડ ધાધલનો અવાજ આવ્યો. કણબી જુવાન એ અવાજ દેનારની સામે જુવે તો રાઠોડ ધાધલના હાથની આંગળીઓ પર બરછી ચકર ચકર ફરતી ભાળી. ફડકીને બીજી બાજુ જુવે તો જોગીદાસને ડોળા તાણતો ઉભેલ દીઠો.' જાણે કાળનાં બે ઝડબાં ફાટેલાં હતાં. વચ્ચોવચ્ચ પોતે ઉભો હતો. જરાયે આનાકાની કરે તો છવ નીકળી જવાની વાર નહોતી.

"એ બાપા !" આડા હાથ દઇને બોલ્યો. "મને મારશો મા ! હું કાઢી દઉં છું."

અઢાર વર્ષનો દૂધમલીયો કણબી : મહેનતુ, ભોળુડો અને ભગવાનથી ડરીને ચાલનારો ખેડુત : જેના અરીસા જેવા પારદર્શક મોઢા ઉપર ચોકખું લાલ ચણોઠી જેવું લોહી ઉછળ

મારી રહ્યું છે : જેને અર્ધે માથે કપાળ ઝગારા મારે છે : એવો આભકપાળો જુવાન : કડીયા ને ચોરણીની કોરી નકોર જોડી : કડીયાને છાતીએ કસ્ચલીયાળી ઝાલર અને કસોનાં ઝુમખાં : પકતી ચોરણીની નાડીએ એક દોથો પચરંગી ઉનનાં ફુમકાં ઝુલે છે : પગમા નવી મોજડીઓ પહેરી છે : માથાની લાંબી ચોટલીમાંથી બે ધાટી લટો બેય ખંભા ઉપર ઢળી છે. એવો કાળી ભમ્મર ને સાફ બે આંખોવાળો રૂપાળો કણબી જુવાન "એ બાપા, મારશો મા!" કહીને પોતાના કાનમાં પહેરેલ પીળા હળદર જેવા રંગના સાચા સોળવલ સોનાની ચાર ચીજો કાઢવા લાગ્યો : ફક્ત ચાર જ ચીજો : બે કોકરવાં ને બે ફુલીયાં : કાઢતો જાય છે, પણ રાઠોડ ધાધલની બરછી માથા પર તોળાઇ રહી હોવાથી હાંફળો ફાંફળો થાતો જાય છે. કોકરવાં ઝટ ઝટ નીકળી શકતાં નથી. કાઢી કાઢીને એ જોગીદાસે પાથરેલી પછેડીની ખોઇમાં નાખતો જાય છે. બારવટીયા કોઇ આવી જવાની બ્હીકમાં "કાઢય ઝટ!" એવો ડાગો દે છે, જવાબમાં "મારશો મા બાપા! કાઢું છું!" કહી કણબી કોકરવાં કાઢે છે. એમ છેલ્લું કોકરવું નીકળી રહેવા આવ્યું છે, છૂટા પડવાની વાર નથી.

તે વખતે, "મારશો મા! એને મારશો મા! એ બાપા મારશો મા!" એવી આધેરી રાડ સંભળાણી. બહારવટીયાના કાન ચમક્યા. આંખો એ અવાજની દિશામાં મંડાણી. જોયું તો એક ભનવારી ચાલી આવે છે. વાજોવાજ દોડતી આવે છે. માથા પર કાંસાની તાંસળી, રોટલાની ચોટકી, ને છાશની નાની દોણી માંડી છે. તાંસળી ને દોણી ચમકતાં આવે છે.

કાજળ છે; સેંથે હીંગળો પૂરેલો છે. એની કુમકુમાળી મ્હોં-ફાળ, ચાર બેડાંની હાર ફેરવનારા ધીંગા હાથવાળી, રૂપાળી કણબણ આવી. હૈયામાં શ્વાસ માતો નથી.

"એ બાપુ! મારશો મા! એને મારશો મા!"

"કોણ છે એ?" બહારવટીઆએ હાકલ દીધી.

"બાપા! એ મારો વર થાય છે. હજી હમણાં જ હું આણું વળીને આવું છું. એને મારશો મા! અમારી જોડી ખંડશો મા. કહો તો આ મારા એકેએક દાગીના ઉતારી દઉં."

"હાંઉ, બસ હાંઉ!" કહીને જોગીદાસ આઘા તરફ ફર્યો. એની સામે પીઠ ધરી. બહારવટીઓ પોતાનું ગિરદ ચૂકી ગયો. એને શરીરેથી કાંઇ ન ઉતરાવાય એ વાતનું ઓસાણ આ સુંદરી એક દાગીના દેખીને જોગીદાસને ન રહ્યું. એનું દિલ ચળી ગયું. એને ભાન જ ન રહ્યું કે પોતાને જોગી થઇને રહેવું છે.

કણબણ પોતાની કાયાને અડવી કરવા લાગી. ટપોટપ ટપોટપ દાગીના જોગીદાસની ખોઇમાં પડવા લાગ્યા. ને જ્યાં શકેડ ધાધલની બરછી ચકર ચકર ફરતી જુવાનની છાતી સામી તોળાઇ રહી છે. જુવાનની આંખો ઘડીક શકેડ ધાધલ તરફ, ઘડીક જોગીદાસ તરફ, ને ઘડીક પોતાની સ્ત્રી તરફ ડોળા ફેરવતી જાય છે. ને ધ્રુસકાં નાખતી કણબણ કાલાવાલા કરી રહી છે કે "બાપુ! એને હવે મારશો મા હો! હું તમને આ તમામ દાગીના ઉતારી દઉં છું. અને બાપુ! તમારે વધુ જોઇતું હશે તો ઘેર જઇને મારા પટારામાંથી કાઢી લાવીશ. મારા પીયરમાં બહુ સારૂં છે ને, તે મને ઘણો ય મોટો કરીયાવર કર્યો છે, અને ઇ બધાને મારે શું કરવું છે બાપુ! મારા..."

એટલું વેણ અધુરૂં રહ્યું, અને શકેડ ધાધલના હાથમાં બરછી છૂટી. કેમ કરતાં છૂટી? શકેડ ધાધલને પોતાને ય એ વાતની સરત ન રહી. બરછી છૂટી. જુવાનની પહોળી

લોહીછલકતી છાતીમાં પડી, આરપાર નીકળી, જુવાન ધરતી પર પટકાઇ ગયો, બેય બાજુએ લોહીની ધારો મંડાણી. તરફડ ! તરફડ ! કણબી તરફડવા લાગ્યો.

"અરરર !" જોગીદાસના મ્હોંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઇ. એની ખોઇ હાથમાથી વછૂટી પડી. જમીન પર દાગીનાનો ઢગલો થયો.

ફાટી આંખે બેય જણા જોઇ રહ્યા.

કણબણની બે કાળી કાળી આંખો તાકી રહી. જાણે હમણાં ડોળા નીકળી પડશે ! એનું આખું અંગ કાંપી ઉઠ્યું. મરતો જુવાન એની સામે મીટ માડી રહ્યો છે.

બાઇએ ધણીની કોદાળી ઉપાડી. ધડુસ ધડુસ પોતાના માથા પર ઝીંકવા માંડ્યું. માથામાંથી લોહીના રેગાડા છૂટયા. મોવાળાની લટો ભીંજાણી. મોટું રંગાઇ ગયું.

"કેર કર્યો ! કાળો ગજબ કર્યો ! રાઠોડા ! કમતીયા કાળમુખા ! કેર કર્યો !" જોગીદાસ પોકારી ઉઠયો.

"કેર કર્યો ! અરરર !" રાઠોડ ધાધલના મ્હોંમાંથી પડઘો નીકળ્યો.

"રાઠોડા ! તારૂં આવું જ મોત થાજો ! તુને ટીપું પાણી ન મળજો !" જોગીદાસે શાપ ઉચ્ચાર્યો.

ને આંહી ધડુસકારા વધ્યા. ન જોઇ શકાય તેવો દેખાવ થઇ રહ્યો. બન્ને બહારવટીયા ભાગી છૂટયા. નોખા પડીને નાસી ગયા. ઉભા ન રહેવાણું.

રાઠોડ ધાધલનું ભારી ભુરૂં મોત થયું. અને જોગીદાસના વંશનું આજે સત્યાનાશ નીકળી ગયું છે.

૧૧

શિહોરને પાદર ગરીબશા પીરની જગ્યા પાસે પકતી ચોરણી, કણબી જેવું કેડીયું, ને માથે બોથાલું બાંધીને એક આદમી ઉભો છે ફક્ત ભેરની પછેડી સિવાય બીજી બધી વાતે કણબી જેવો દેખાવ છે સાંજ નમવા લાગી હતી અને જાણે આ આદમી જલદી પોતાને ગામ જવા માટે કોઇ ગાડું ગાડેરૂ નીકળવાની વાટ જોતો કેડાને મોઢે ઉભો હોય તેવું લાગે છે

બરાબર અંધારા ઉતરવા શરૂ થયા ત્યાં એક બોકાનીદાર પડછંદ અસવાર ઢાલ તરવાર ને ભાલા થકી શોભતો નીકળ્યો. જેના નામની માનતાઓ ચાલતી ને બીજી બાજુ જેની પાછળ ફોજો ફરતી એ બહારવટીયો જોગીદાસ જ આજ એકલ ઘોડે દિ આથમ્યે નીકળેલો એકના આટા દેવાની એને આદત હતી

કેડાને મોઢે ઉજળા લુગડાં ને પછેડીની ભેટ બાંધેલ આદમીને ઉભેલો ભાળી બહારવટીયાએ ઘોડી થોભાવી એની બોકાનીમાંથી ઘેરો અવાજ નીકળ્યો કે

"કોણ છો એલા?"

"હું કણબી છું બાપુ!' આદમીએ થોથરાતી જીભે ઉત્તર દીધો

"કણબી કે 'દી ત્યારે' ત્યાંથી ઝાટુ પહેરામાં નીકર બરછીએ વીંધીશ '

એટલું બોલીને જોગીદાસે ઘોડીને એ આદમીની થડોથડ લીધી

" છાનોમુનો આવી જા મારી ઘોડી માથે. બેસી જા બેલાડયે. નીકર જીવતો નહિ મેલું."

એટલું કહીને બહારવટીઆએ પોતાનો પહોળો પંજો લંબાવ્યો. એ આદમીનું બાવડું ઝાલ્યું. એને ઉંચો ઉપાડી લઇ પોતાની પાછળ ઘોડી માથે બેસારી અંધારે અલોપ થયો.

માર્ગે જોગીદાસના મનમાં મનોરથ રમે છે કે આ આદમી શિહોરના કોઇ માલદાર મુખી પટેલીયાનો દીકરો દેખાય છે. એને બાન પકડીને આપણી સંગાથે રાખશુ અને એના બાપ્લામાં પટેલ આફરડા રૂપીયાની ફાંટ ભરીને આપણને ડુંગરામાં દેવા આવશે !

બાન પકડેલ આદમી પણ જરાયે આકળો બેબાકળો થાતે નથી. એને કશો ભય નથી એના દિલમાં યે આજ જોગીદાસને અજોડ ઘોડી ઉપર અસવારી કર્યાનો આનંદ છે.

શિહોરથી ઠેઠ માંડવા ગામ સુધીની મઝલ થઇ. માંડવ ગામનું પાદર આવ્યું. આવતા જ પાછળ બેઠેલ આદમી ખુલ્લા અવાજે લલકારી ઉઠયો કે

ઠણુકે નાર થીયે, (તારૂં) ચિત ખુમો ! ચળીયું નહિ
ભાખર ભીલડીયે, (ઓલ્યો) જડધર મોહ્યો જોગડા !

[હે જોગી જેવા જોગા ખુમાણ ! જટાધારી શંકર સરીખા તે પામર ભીલડીને માથે મોહી પડયો; પરંતુ તારૂં ચિત્ત તો કદી નારીના પગના ઠણુકારથી નથી ચળતું.]

દુહાનો અવાજ પારખતાં જ જોગીદાસે ઘોડી થોભાવી પાછળ નજર કરી તારોડીયાને અજવાળે પોતે બાન પકડેલ આદમીનું મોઢું જોયું. એ મ્હોં મલકી રહ્યું છે અને બન્ને હાથ લંબાવીને એ આદમી બહારવટીયાને ઓવારણા લઇ રહ્યો છે બોલી રહ્યો છે કે

" ખમા મોળા જોગીને ! આઇ તોળાં ઝાઝાં રખવાળ કરે મોળા તપસી ! "

"કોણ છો એલા ?"

"ચારણ સા, મોળા બાપ ! તોળો ભાણેજ સા !"

"નામ ?",

"નામ લખુભાઇ ! આરોં માત્રાનો રેવાશી સાં !"

"ત્યારે પહેલેથી સાચું કેમ ન કહ્યું ?"

"મોળા બાપ ! આજ શિહોરથી માંડવે પગપાળા તો પૂગાય એવું નૂતું. અને કણબી થયા વન્યા તોળી ઘોડીને માથે તું બેસાર એમ નુતો. અટલે એવું ભણવું પીયું બાપ !"

"અરે પણ અભાગીયા ! એટલા સારુ તેં મારી ઘોડીને મારી નાખી !"

એટલુ બોલીને ગભીર મુખમુદ્રા વાળો બહારવટીયો હસી પડ્યો હાથ ઝાલીને લખુભાઇ ચારણને હેઠા ઉતાર્યા ચારણ નીચે ઉભો ઉભો ખમકારા દેવા લાગ્યો, ને બહારવટીયાની ઘોડી અંધારે ગાજતી ચાલી ગઇ

૧૨

"આ ગામનુ નામ ?" બરછીની ચકચકતી અણી નોંધીને સામેનુ ગામડુ બતાવતા બહારવટીયાએ પોતાના સાથીઓને ચાલતે ઘોડે પ્રશ્ન પૂછ્યો

"ઇ બોડકી ગામ, આપા ! અને બોડકી એટલે તો એ ય વાતે ઘી કેળાં ! સમજ્યા કે ?"

"ઘી કેળા વળી કેમ ?" બહારવટીયાએ એ ગામના ઘટાદાર આંબા લીંબડા અને લીલૂડા વાડીઓ ઉપર બરાબર વૈશાખના તાપમા પોતાની નજરને ચગતી મેની દઇને લોભાતે દિલે પૂછ્યુ

"આપા જોગીદાસ ! એક તો આતું હાથ જેવું રઢિયાળું ગામ : અને તેમા ય વળી આપણા દુશ્મનનુ ગામ"

"કોનું ? ભાવનગરનું ?"

"હા, મહારાજ વજેસંગની દીકરીનું. આંહીના ગઢમાં કાંઇ ભાવનગરના સોના રૂપાનો પાર નહિ હોય. મહારાજ પણ જાણશે કે દાયજો ભલો દીધો'તો !"

"બોલો મા આપા ! ઇ વાત ન બને !" બહારવટીયાએ ગામ અને સીમ ઉપરથી પોતાની નજર સંકેલીને બરછી પાછી પગ ઉપર ઠેરવી લીધી. મ્હોંમાંથી 'રામ' શબ્દ પડતો સંભળાયો.

"કાં જોગીદાસ ખુમાણ ! ઘડીકમાં વળી શું સાભર્યું ? આમાં કયું નીમ આડે આવ્યું ?"

"કાંઇ નહિ. વજેસંગજીની કુંવરીનાં પોટલાં હું જોગીદાસ કેમ કરીને ચુંથી શકું ? મારે વેર તો છે વજેસંગની સાથે. દીકરી સામે નહિ. ઇ તો મારી યે દીકરી કહેવાય."

"અરે જોગીદાસ, પણ પૂરી વાત તો સાંભળો !"

"શું છે ?"

"આ વજેસંગજીની રાણીનાં કુંવરી નથી, પણ આ તો એની એક રખાતની દીકરીઃ કોઇ રાખતું નહોતું, તે મહારાજે ધ્રાંગધ્રાના એક ભૂખલ્યા ભાયાતને આંહી તેડાવી, પરણાવી, આ ગામ દઇને આહી જ રાખેલ છે."

"તોય ઇ તો મહારાજની જ દીકરી હરી પેટ ભલે રખાતનું રહ્યું, પણ લોહી મહારાજનું. હવે મને વધુ પાપમાં નાખો મા ભાઇ ! અને ખોડીને ભાંગવાની વાત મેલી દ્યો."

એટલું બોલીને એ લોભામણા રૂપાળા ગામની સીમ જલ્દી વટાવી જવા માટે જોગીદાસે ઘોડીનો વેગ વધાર્યો. પા ઓચીંતું જાણે કાંઇક યાદ આવ્યું હોય તેમ એણે પોતાની બંક ગરદન ફેરવી, પાછળના અસવારોને પ્રશ્ન કર્યો.

"ભાઇ ! કોઇના ખડીયામાં કાંઇ સોનું રૂપું-થોડું ઘણું નીકળે એમ છે ?"

"કેમ આપા ! અંતરિયાળ કેમ જરૂર પડી ?"

"મહારાજનાં કુંવરીને કાંઈક કાપડું દઈ મેલીએ. દીકરી જો જાણશે કે જોગીદાસ કાકો પાદર થઈને પરબારા ગયા તો પોખો કરશે. ।"

લોકવાયકા બોલે છે કે બહારવટીયાએ સીમના કોઈ ખેડુતની સાથે મહારાજ વજેસંગની રખાતની પુત્રી માટે કાપડાનું થોડું સોનું મોકલ્યુ હતું.

૧૩

સંધ્યાની રૂંઝયો રડી ગઈ છે. માણસ હાથતાળી દઈને જાય, એવી ગટાટોપ ઝાડી વચ્ચે ગિરની રાવલ નામની ઉંડી નદીનાં આછાં છીછરાં પાણી ચુપચાપ ચાલ્યાં જાય છે. નદીની બન્ને બાજુ ઝાડી, અને ઝાડીની ઉપર આભે ટેકા દેતી હોય તેવી ઉંચી ભેખડો : એ ભેખડો ઉપર પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે ડુંગરા ઉભા થયેલા : નદીના વેકરામાં સાવજ દીપડાનાં પગલાં પડેલાં : બેય બાજુની બોઝોમાંથી નીકળીને 'જનાવર' જાણે હમણાં જ તાજાં પાણી પીને ચારો કરવા ચાલી નીકળ્યાં હોવાં જોઇએ, એવું દેખાતું હતું.

રાવલ નદીને એવે ભયંકર સ્થાને રોજ્ય કોજ્ય દિવસ રહ્યાને ટાણે જોગીદાસ પોતાના ચાલીસ ઘોડેસવારો સાથે તુલસીશ્યામ જાતાં જાતાં રસ્તે ઘડી બઘડી વિસામો લેવા ઉતરેલ છે. ચાલીસે ઘોડીઓ રાવલ નદીનાં લીલુડાં મીઠાં ઘાસ મોકળી ઉભીને ચરે છે. અસવારોમાંથી કોઇ ચકમક જેગવી ચલમો પીવે છે ને કોઇ વળી કરગઠીયાં વીણીને હોકો ભરવા માટે દેવતા પાડે છે. જોગીદાસ પોતે તો પોતાની ભુજા ઉપર ચડાવેલો બેરખો ઉતારીને સૂરજના જાપ કરી રહ્યો છે. સૂરજનાં અજવાળાં સંકેલાય છે, તેમ ચાંહી બહારવટીયાની આંખો પણ ઇશ્વરભક્તિમાં બીડાય છે.

' જોગીદાસ ખુમાણ ! એક અધોડી ભાર અફીણ હશે તમારા ખડીઆમાં ? ' એક માડીએ આવીને પ્રશ્ન કર્યો

' ના બાપ ! મારા ખડીઆમાં તો તલ જેટલું યે નથી રહ્યું "

' કાંઇ કામની વાતમાં વપરાયું હશે ?

' હજી કાલ્ય જ કાળજી લૂછી લીધી'તી ને ? કાં ? એવડી બધી શી જરૂર પડી છે ?

ભાઇ ભાણ ખુમાણની આંખ્યું ઉઠી છે માહીથી ડોળા જાણે નીકળી પડે છે તે પોપચા માથે ચોપડવું તું અફીણ ચોપડત તો આંખ્યનું લોહી તોડી નાખત ને વ્યાધિ કાંઇક ઓછી થાત "

' બીજા કોઇની પાસે નથી ?

બાપ ! તારા ખડીઆમાં ન હોય તો પછી બીજાના ખડીઆમાં તે ક્યાંથી હોય ?

' આંખે ચોપડવા જેટલું યે નહિ ?

' ક્યાંથી હોય ? એ કોરી પણ કોઇની પાસે ન મળે શેનું લેવું ?

' ઠીં જીતના ! જેવી સૂરજની મરજી !

ચાળીસ ખડીયામાંથી–ચોરાશી પાદરના માલીકોના ચાળીસ ખડીઆમાંથી દુખતી આંખ ઉપર ચોપડવા જેટનું ય અફીણ ન નીકળ્યું, એવી તાણસનું ટાણું ભાળીને જોગીદાસનો જીવ ઉદાસ થઇ ગયો પગ તરત જ એને અંતરમાં બોઠામણ ઉપડયું જાણે વિપત્તિ સામે પડકાર કરતો હોય એમ એણે છાતી ગજાવીને એક માથે ખાવો ફરી વાર બનું નિસરી જઇ આથમતા સૂરજ સામે બેરખાના પારા ફેરવવા લાગ્યો

માળા પૂરી થઇ એ વખતે એક કાઠી ખોઇમાં કાંઇક ભરીને જોગીદાસની પાસે આવ્યો મૂઠી ભરીને એણે કહ્યું ' આ લ્યો આપા !

' શું છે ભાઇ ?

"આ બે મુઠી ટેઠના ખાવ એટલે કોઠામા બે ચાર ખોબા પાણીનો સમાવેશ થાય"

"ટેઠના વળી શેના બાફ્યા ?"

"બાજરાના"

"બાજરાના ! બાજરો ક્યાથી ?"

"ઇ યે વળી સાભળવુ છે આપા ? સુગાશો નહિ ને ?"

"ના રે ભાઇ ! સુગાવા જેવી શાહુકારી બારવટીયાને વળી કેવી ! કહો જોઇએ ?"

"આપા ! આ ચાળીસે ઘોડીને કોક દિ' જોગાણુ ચડાવ્યુ હશે, તેનો ચાટેલ બાજરો ચપટી ચપટી ચાળીસે પાવરામા ચોંટી રહ્યો હશે, એમ ઓસાણુ આવ્યાથી ચાળીસે પાવરા ખખેરીને ઇ બાજરાની ઘઘરી બાફી નાખી છે !"

"અરર ! ઘોડીયુનો એંઠો બાજરો ?"

"એમા શું આપા ! પાણીમા ધોઇને ઓર્યો'તો બાપ તો શુ થાય ? આજ આડ આડ જમણથી કડાકા થાય છે અને સૌને ચપટી ચપટી ખાધે થોડોક ટકાવ થઇ જાશે ત્યા તો આપણે તળશીશ્યામ ભેળા થઇ જાશુ, આપા ! ખાઇ લ્યો કાંઇ ફકર નહિ"

"સૌને વેચ્યો કે ?"

"સૌને તમ તમારે ખાવ"

ભૂખમરો ભોગવતા ચાળીસ જણાએ એ બાજરાની મૂઠી મૂઠી ઘુઘરી ખાઇ, બાકીનો ખાડો રાવલનાં પાણીથી પૂર્યો. અને અંધારૂ થયે આખી ટોળી રાવલની ભેખડો ઓળંગી ભયકર ડુંગરાઓમાથી કેડીઓ ગોતી ગોતી તુળસીશ્યામને માર્ગે પડી

૧૪

"ઉઘાડો!"

બરાબર અધરાતે, ઉંચા ઉંચા ડુંગરાની ચોપાટ વચ્ચે ઉભેલા એ ઘાટી વનરાઇ-વીંટયા તુલસીશ્યામ નામના જાત્રા-ધામનાં તોતીંગ-કમાડ પર ભાલાંની બૂડી ભટકાવીને બહારવટી-યાઓએ સાદ કર્યો કે "ઉઘાડો!"

"કોણ છે અટાણે?" અંદરથી દરવાન કાગાનીંદરમાં બોલ્યો.

"મેમાન છીએ, મેમાન! ઉઘાડ ઝટ! વધુ વાત સવારે પૂછજે."

તોઠો જવાબ મળવાથી દરવાન વ્હેમાયો. કમાડની તરડ પર કાન માંડ્યા ત્યાં ચાલીસ ઘોડીઓની ધમક સાંભળી. દરવાન થરેર્યો.

"ઉઘાડ ઝટ! ઉઘાડ ભાઇ! બરછી જેવી ટાઢ અમારાં કાળજાં વીંધી રહી છે! ઉઘાડ."

"અટાણે કમાડ નહિ ઉઘડે."

"કાં? શું છે તે નહિ ઉઘડે?"

"નહિ ઉઘડે તમે બારવટીયા લાગો છો."

"અરે બાપ! બારવટીયા તો ખરા, પણ કાંઇ શામજી મહારાજના બારવટીયા નથી એનાં તો છોરૂડાં છીએ. ઉઘાડ ઝટ."

"નહિ ઉઘડે. બહાર સુઇ રો'."

"એ-મ?" જોગીદાસે મોખરે આવીને ત્રાડ દીધી. "નથી ઉઘાડતો? કહીએ છીએ કે અમે શામજીના બારવટીયા

નથી. પણ જો હવે નહિ ઉઘાડ ને, તો હમણાં કમાડ એડ્યીને માલીપા આવશું, અને શામળજીની મૂર્તિને માથે એક વાલની વાળી યે નહિ રે'વા દઇએ. અબઘડી લૂંટીને હાલી નીકળશું. તો તારૂં મોઢું ખોઇ જેવું થઇ રહેશે. ઉઘાડ ગોલા ! શામળજીના આશરા તો ચોર શાહુકાર સહુને માટે સરખા કે'વાય."

એ ન ભૂલાય તેવો નાદ સાંભળતાં જ દરવાનનો હાથ આપોઆપ અંધારામાં કમાડની સાંકળ ઉપર પડયો. અને અને 'કી ચૂ....ડ' અવાજે બેય કમાડ ઉઘાડાં ફટાક મેલાયાં. ચાલીસે ઘોડીઓ અંદર દાખલ થઇ ગઇ.

"શામળજી દાદા !"

પ્રભાતે જોગીદાસ પાઘડી ઉતારીને ઝૂલતે ચોટલે પ્રભુની શ્યામ પ્રતિમા સામે ઠપકો દઇ રહ્યો છે; "શામળજી દાદા ! મારો ગરાસ લૂંટાય ને મારાં બાયડી છોકરાં શત્રુને ઉંબરે બેસીને બટકું રોટલો ખાય ઇ તો ઠીક, ભુજામાં બળ હશે તો મારી ઝૂડીને ગરાસ પાછો મેળવશું, પણ દાદા ! તારા કોઠારમાં યે શું કણ ખૂટી ગયું કે મારા ચાળીસ અસવારોને આઠ દિ'ની લાંઘણોનું પારણું ઘોડીયુંના એઠા બાજરાના રોટલા ખાઇને કરવું પડે ! આવડો બધો અન્નનો દુકાળ તારા દેશમાં ! એવો તારો શીયો અપરાધ થઇ ગયો દાદા ! હું શું પાપી માયલો યે પાપીયો લેખાણો ?"

જોરાવર છાતીના બહારવટીયાને પણ તે વખતે નેત્રોમાં જળજળીયાં આવી ગયાં. પણ એકજ ઘડીમાં એ ચમકી ઉઠયો. એના કાનમાં જાણે કોઇ પડઘા બોલ્યા કે "ઘડૂસ ! ઘડૂસ ! ઘડૂસ !"

"સાચું ! સાચું ! દાદા, સાચું ! મારૂં પાપ મને સાંભરી ગયું. હવે તારો વાંક નહિ કાઢું."

તાતા પાણીના દેવતાઇ કુંડમાં જઇ જોગીદાસે સ્નાન કર્યું. માથાનો લાંબો ચોટલો કોઇની નજરે ન પડી જાય તે માટે અંધારામાં સહુથી પહેલો પોતે નાહી આવ્યો. અને

ડુંગરાના હૈયામાં જય શ્યામ! જય શ્યામ! જય શ્યામ! ના પડછંદા ગુંજવા લાગ્યા.

જમ્યાના મહતે રસોઇની તૈયારી તો ઝડપથી માંડી દીધી હતી. પણ ચાલીસે કાઠીઓ ભૂખ્યા ડાંસ જેવા બનીને ધીરજ હારી બેઠા હતા. પેટમાં આગ થઇ હતી. રોટલા થાયછે થાયછે ત્યાં તો વારે વારે દોડી દોડી "ભણે જોગીદાસ ખુમાણ! ઝટ હાલો! ઝટ હાલો!" એવી ઉતાવળ કરાવતા હતા ઉપવાસી જોગીદાસ પણ કાંઇ જેવો તેવો ભૂખ્યો નહોતો. પરંતુ અન્નમાં ચિત્ત ન જાય, અને કાઠીઓ તોફાન મચાવી ન મૂકે તે કારણથી પોતે માળા ફેરવવા બેસી ગયો. કાઠીઓ બોલાવવા આવે તો શાંતિથી એમજ જવાબ આપતો ગયો કે "હજી બે માળા બાકી છે ભા! હજી એક જાપ અધૂરો છે! હમણે પૂરો કરી લઉં છું!"

૧૫

ભાવેણાનો નાથ કાયર થઇ ગયા છે. વજેસંગજીના કળ ને બળ બેય હારી ગયા છે. મોટી વિમાસણ થઇ પડી.

"કોઇ જો જોગીદાસને પકડી મને સોંપે તો મારા ભાવનગર રાજમાંથી એક ચોવીસીનું મ્હોમાગ્યું ચોસલું કાઢી આપું."

"છે કોઇ મરદ મૂછાળો!" એવી હાકલ કરીને બીડદારે કચારીમાં બીડું ફેરવવા માંડ્યો.

જસદણ દરબાર શેલા ખાચર ભાવનગરને ઘેર પરોણા છે. એનો હાથ મૂછોના કાતરા ઉપર ગયો. ચોવીસીનું ચોસલું આપવાની વાત સાંભળીને એની દાઢ ગળકી થાળીમાંથી બીડું ઉપાડીને એણે મોઢામાં મૂક્યું.

"તમે પોતેજ, આપા શેલા?" વજેસંગજીએ પૂછ્યું

"હા ઠાકોર! છ મહિને ગળામાં ગાળા નાખીને બહારવટીયો હાજર કરૂં."

"અરે રંગ શેલા ખાચર!

એવા રંગ લઈને શેલો ખાચર જસદણે સીધાવ્યા. થોડા દિવસ થયા ત્યાં તો એના કાઠીઓ અધીરા થઈ ગયા. ચોવીસીના ચોસલ્યામાંથી પોતપોતાને બટકું બટકું મળવાની લાલચે જોગીદાસને ઝાલી લાવવા ઉતાવળા થઈ ગયા. અને શેલા ખાચરને જઈ કહેવા લાગ્યા કે

"ભણેં આપા શેલા! હવે તો ઘોડીયું બાંધી બાંધી પાછલા પગની પાટુ મારી મારીને ઘોડહારનાં પળ્યાં પડાળ તોડી નાખે છે. માટે હવે ઝટ કરો!"

"હા બા, હવે ચડીએં."

તે અરસામાં જ એક માણસ જસદણની ડેલીએ આવ્યો. આવીને કહ્યું કે "દરબાર! તમારા ચોર દેખાડું."

"તું કોણ છો?"

"હું જોગીદાસનો જોશ જોનારો."

"આંહી ક્યાંથી?"

"તકરાર થઈ. મને કાઢી મેલ્યો. હાલો દેખાડું."

"ક્યાં પડ્યા છે?"

"નાંદીવેલે ભાણગાળામાં."

"કેટલા જણ છે?"

"દસ જ જણા."

"વાહ વા! કાંઈયું! ઝટ ઘોડાં પલાણો. અને ગાંગા આરોટ, તમારે પણ અમારી હારે આવવાનું છે."

"બાપુ! મને તેડી જવો રહેવા દ્યો." ગાંગો રાવળ હાથ જોડીને બોલ્યો.

"ના, તમારે તો આવવું જ પડશે. અને જેવું જુવો એવું અમારું પરાક્રમ ગાવું પડશે."

એક સો ને વીસ્ અસવારે શેલો ખાચર ચડયા. લીલા પીળા નેજા ફટકતા આવે છે. આભ ધુંધળો થાય છે. જોગીદાસને દસ માણસે ઝાલી લેવો એ આપા શેલાને મન આજ રમત વાત છે. સાથે પોતાના આશ્રિત ગાંગા ગઢવીને લીધો છે. પોતાના જશ ગવરાવવાના એને કોડ છે.

ભાણુ ગાળાની ભેખો માથે એક સો વીસ માણસોની ધકમક ભાળતાં જ જોગીદાસ ઘોડે પલાણી • દસે માણસો સાથે ચડી નીકળ્યો. નાનેરા ભાઇ ભાણે હાકલ કરી કે

"આપા! આમ ભુંડાઇએ ભાગશું? મલકમાં ભારે થઇને હવે હળવા થાવું છે?"

"બાપ ભાણુ! બારવટીયા તો બચાય ત્યાં સુધી બચે. બારવટામાં ભાગ્યાની ખોટય નહિ."

"પણ આપા! આમ તો જુઓ! આ શેલો : કાગડો કાગડાની માટી ખાવા આવ્યો છે. અને એની મોઢા આગળ ભાણુ જોગીદાસ ભાગશે? એથી તો કટકા થઇ જવું ભલું. આપા! દેવળવાળાનું દેવસું! પાછા ફરો."

દસ અસવારે જોગીદાસ પાછો ફર્યો. ક્યારે ફર્યો, એ ખબર ન પડી. ઓચીંતા પવન જેમ દિશા પલટાવે એમ બહારવટીએ વાટ પલટાવી. સસવાટા મારતો જાણે વંટોળ આવ્યો. એને આવતો ભાળતાં જ શેલાના કટકમાંથી રામ ગયા. કટક ભાંગ્યં-

'ભાગો ! ભણે ભાગો ! પડ ઘો ! ભણે પડ ઘો !" એવી કીકીઆરી કરતા એક સો વીસ કાઠીઓ ઉપડયા

શેનો સાદ કરે છે "એના કાઠીઓ ! આ તો કાકરા કેરાવ્યા "

ભાગતા કાઠીઓ કહે છે "આપા શેના ! કાકરા ભના ! બાકી આહી ગરમા જો પાળીઆ થાશે ને, તો કોઇ સીંદાર ચડાવવા ય નહિ આવે ! "

" સાચુ ભણ્યુ બા !" કહીને શેલો પણ ભાગ્યો.

ગાગો રાવળ રાડો પાડતો રહ્યા કે "એ આપા શેના ! ગઝબ થાય છે ભાગ્ય મા ભાગ્ય મા '

"ગાગા ! તુ હવે હળવો હળવો આવી પોગજે !"

એટલુ કહીને શેલો ખાચર કટ઼ સાથે પનાયન થયો અને આહી જોગીદાસને જોતા જ ગાગાની છાતી ફાટવા લાગી

" વધન્યા ! મોરા વિસામાના વધન્યા બાપ ! "

એમ બેય હાથે વારણા લઇને ગાગાએ બહારવટીયાને બુલદ અવાજે બરદાવ્યા

શરમીંદા બનીને બહારવટીઓ બોલ્યો કે "ગાગા બારોટ ! આ બિરદાવળીના મૂલ મૂનવવાની વેળા આજ મારે નથી રહી શું કરૂ ? "

"બાપ જોગીદાસ ! હુ આજ મોજ લેવા નથી આવ્યો હું તો તારા ગણની ગગામા નાઇ રહ્યો છુ તુ તો અમારૂ તીરથ કર્યો "

ગજા મુજબ શીખ કરીને ગાગાને વિદાય કર્યો

આહી શેલા ખાચરે થોડાક હથીઆર પડીઆર અને થોડાક ઘોડા ભાવનગર મોક્લી દઇને ઠાકોરને કહેવરાવ્યુ કે

"બારવટીયા તો વાદર્યા જીમા ! દિ' રાત ગરની ઝાડીનુ મા રે'વા વાળા ! સર સામાન મેનુ ઝાડવાના વેના પડ્ડુ પડ્ડુને ઝાડવા માથે ચડ્ડુ ગયા ચડ્ડુને ડુગરામા તડૂકાવુ ગયા ! અને યાનો આ અસબાબ અમે આચકી લીધો તે દઉ મેલીએ છીએ "

ઠાકોર સમજી ગયા..આ ટારડાં ઘોડાં ને આ સર સામાન જોગીદાસનાં ન્હોય ! શેલો ખાચર છોકરાં ફોસલાવે છે !

ધૂમતો ધૂમતો ગાગો રાવળ ચાર મહિને જસદણમાં આવ્યો છે શેલા ખાચરનો દાયરો ભરાયો છે. એવે સમયે કાઠીઓએ ગાગાને છછેડયો : "ગાગા બારોટ ! ભણેં હવે બાપુનો ગીત ભણ્ય ! ભાણગાળાના ધીંગાણામાં બાપુ શેલા ખાચર કેવા રૂડા દેખાણા, ઇ વાતનો ગીત ભણ્ય !"

ગાગા રાવળે મ્હો મલકાવ્યું "ગીત તે કેમ કરીને ભણું આ ! માં તો વાસામાં તમને બારવટીયાનાં ભાલાં વાગતા'તા !"

"પણ તાળી જીબે કાંઇ ભાલાં વાગતાં સે ? ગીત ભણવામાં તારા બાપનો કાણુ જાતો સે ? ચાર વીઘા પળત ખાછ, હોળી દીવાળીએ દાસ લેછ, બાપુની મોજું લેછ, ઇ કાંઇ મફતીયો માલ છે ?

"એટલે ! ખોટેખોટાં વખાણ ગાવા સાટુ મને બાપુ પળત ખવરાવે છે ?"

"હા ! હા ! વખાણ તો કરવાં જોશે. કવિ કેવાનો થીયો છો ?"

"ઠીક ત્યારે, સાંભળી લ્યો. પણ એક કરાર : શીંગાથી પીંછા સુધી એક વાર સાંભળી લેવું : વચ્ચે મને રોકવો કે ટોકવો નહિ. આ ગીતમાં તો વડછડ છે; એટલે ઘડીક આપણું સારૂં આવશે, ઘડીક ભાણ જોગીદાસનું સારૂં આવશે, અને છેવટે બાપુનો ડંકો વાગશે. માટે મને વચ્ચે રોકો તો તમને સૂરજના સમ !"

"ભલે !"

ગાંગાએ ગીત રચી રાખેલું, તે ઉપાડયું :

[ગીત—જાંગડું]

ખળ કરી અતગ હાલીયો ખોરો
લાવું પતંગ જાણે ખુમાણુંના લોચે

ખુમાણે દીધાં ભાલાં તરીંગમાં ઓચે,
સોંયરા લગ આવીયો ભુંશે !

[અતિ મોટુ સૈન્ય લઇને શેલો ખાચર ચડયો મનમા હતુ કે જાણે જોગીદાસ ખુમાણના પોડા ફુટવી લાવીશ ત્યા તો ઉલટા, પોતાના ઘોડાના તરીંગમા જ ખુમાણોના ભાલા ભોકાયા, એવા ભાલા ભોકાયા કે શેલો ખાચર સોયરગઢ સુધી ભાગતો આવ્યો]

જેસી ત હૈયે નો જાણ્યો
અગે એકાર અધિકો આણ્યો
આગળ ખુમા તણો હતો અહેણો
(ત્યાં) માથે આવિયો દુસરો મેણો !

[હૃદયમા કાઇ વિચાર ન કર્યો અગમા વધુ પડતો અહંકાર આણ્યો અગાઉ ખુમાણો સાથે અહેણુ તો હતુ જ, ત્યા વળી આ બીજુ મેણુ માથા પર આવ્યુ.]

ખાચર ખોટ દુસરી ખાયો
ઝાળે ખુમો ભાણ્ગુ જગાયો
હૈડુ શેલા કામ કમાયો
ગરમાં જઈને લાજ ગમાયો !

[હે શેલા ખાચર ! તે બીજી વાર ખોટ ખાધી તે ઝાડીમા જઇને ભાણ ખુમાણને જગાડયો તે બહુ ભુંડ કામ કર્યુ ગિરમા જઇને તે લાજ ગુમાવી.]

ધરપત થીયો સબે ધુડધાણી
શાખી મેલ્યા ડોડ રામાણી
માર્યા ફરતા ટોડ મોકાણી
ઠેરડ કાડયો ભાલે ઠેબાણી.

[હે ધરપતિ ! તારુ સવસ્વ ધૂળધાણી થઇ ગયુ. તારા ડોડાણી, મોકાણી અને ઠેબાણીઓને બહારવટીયાઓએ બહુ માર્યા]

આલણહરો કહુ અલબેલો
ખેલ જઇને બીજે ખેલો
ઝાટકીયો દમ ઘોડે ઝીલ્યો
ઊા વીસુથી બાંધ્યો શેલો !

[આવા ખુમાણનો પૌત્ર બાપુ જોગીદાસ તો અજોયો છે: માટે હે ખાચરો! તમે બીજે ક્યાંક જઈને રમત રમો. દસ જ ઘોડે બાપુ જોગીદાસે ઝપાટો માર્યો, ત્યાં તો છ વીસું (એકસો વીસ) ઘોડા સાથે ચેલો ખાચર ભાગી નીકળ્યો.]

“ હો બાપ! આ ગીત”!

ગીત પૂરું થયું. ચેલા ખાચરે આંખો લાલ કરી. ગાંગાને કહ્યું “ બારોટ! હવે જસદણમાં રે' તો ગા' ખા! ”

'ધૂળ પડી એ રહેવામાં!' કહીને ગાંગો ચાલી નીકળ્યો.

"બાનને માર્યો? ભુરૂં કર્યું. હવે આપણે કુંડલા ખાઈ રીયા. બાનને માર્યો! શું કહેવું ભાઈ? આ પાપને તો સાત જન્મે ય આરોવારો નહિ આવે ઠાકર કયાય નહિ સંઘરે"

ડુંગરાના ગાળામાં મુકામ થયો. અને ભીમ પટેલના નરસી અને નાઘો નામના બે દીકરા બાન પકડીને સાથે આણ્યા છે. બહારવટીયાની રીત હતી કે બાન ભાગી ન જઇ શકે તેટલા માટે તેના પગને તળીએ અંગારા ચાંપી દેવા. તે સિવાય તો બાનને સારામાં સારૂં ખાવા પીવાનું ને સૂવા બેસવાનું આપી પરોણાની રીતે જ રાખતા.

અંગારા તૈયાર થયા, લાલચોળ ધગધગતા અંગારા દેખીને કણબીના બે દીકરામાંથી મોટો નાઘો નામે હતો તે રોવા લાગ્યો. એને રોતો દેખીને નાનો નરસી બોલ્યો. "હેઠ્ય કાયર! રોવા બેઠો છો! આપણે તો ખુમાણ ખોરડું! સાવરીયાઓને ખોટય બેસે. બચાડા બારવટીયા વળી અંગારા શું ચાંપશે!" આમ જો! ઓમ આપણી જાણે ચાંપી લેવાય!

એટલું કહેતો નરસી ઉભો થયો. ઝગતા અંગારા ઉપર સબ! સબ! સબ! પગ માંડીને ચાલ્યો ગયો. પગનળીયાનાં બોભળાં ફાટી ગયાં, અને અંગારા ઓલવાઇ ગયા.

બહારવટીયો જોગીદાસ મીટ માંડીને આ કણબીની હિમ્મત સામે જોઇ રહ્યો. એની આંખો ચોંટી રહી. પડખે બેઠેલા સાથીને પૂછ્યું કે "એણે પોતાને 'ખુમાણ ખોરડું' કેમ કહ્યો?"

"આપા! એનો કાકો ધરમશી પટેલ પાંચસેં ઘોડે આપણી વાંસે ભમે છે એટલે ઇ અરધા ખુમાણ જ કહેવાયને? કુંડલા પંથકના પટેલીયા તો કરાફાત છે આપા!

૨૭

માવતર મદઈપણું કરે, જાય બારવટે જે
એનાં છોરૂને ચણ્ય દે (તું) વેંડારછ વજપાળદે!

[હે વજેસંગ ઠાકોર ! જેના માવતર તારી સાથે શત્રુતા કરીને બહારવટે નીકળ્યા છે, તે જ નાના બચ્ચાને તું પોષણ આપીને તારે ઘેરે પાળી રહેલ છે.]

જોગીદાસનાં રાણી, બે દીકરા ને એક દીકરી, એમ ચારે જણાંને ઝાલી લઇ મહારાજે ભાવનગર તેડાવી લીધાં હતાં. રાજ-રખાવટથી જ એ બંદીવાનોને રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દરબારગઢની અંદર જ એ કુટુંબના આવાસ હતા. આજે બહારવટીઆનો આદમી ત્યાં જઇ 'આઇ'ની પાસેથી સમાચાર સહુને ભાણુભાળે આવેલ છે.

" બાળબચ્ચાંના કાંઇ સમાચાર લાવ્યો છો ભાઇ ?

" આપા ! આજ તો મોટે ટીપે આંસુડાં પાડતાં પાડતાં આઇએ સમાચાર કહેવરાવ્યા છે, "

" આંસુડાં પાડ્યાં ? કેમ ? થાકી ગઇ કાઠીઆણી ? ભાવનગરના રાજ દરબારમાં કાંઇ રખાવટ મોળી પડી ? ઠાકોરે કાંઇ કહ્યું ? "

કમરીબાઇને ડેડાણ કોટીલાને ઘેરે પરણાવી. અને એક લાખનો દાયજો લીધો. દુશ્મન ઉઠીને બાપ થયો!"

"હા! ઇ વાત હું જાણું છું. મહારાજ આપણાં ગામ ખાય છે, તે દાયજો કરે, બાપ! બીજું કાંઇ?"

"બીજું તો કાઠીને કે'જો કે થોડા દિ' પહેલાં આપણે લાખો ને હરસૂર બેય જણા કુંવર નારૂભા ને અખુભાની સાથે રમતા'તા. એમાં લાખે કુંવર નારૂભાને લપાટ મારી. કુંવર રોતા રોતા મહારાજ પાસે ગયા. જઇને કહ્યું કે, "મને લાખે ખુમાણે માર્યું." તે ટાણે મહારાજના મ્હોમાંથી શા શબ્દ નીકળ્યા કાઠી! મહારાજે કહ્યું કે "બેટા! એનો વાંધો નહિ. એનો બાપ રોજ અમને મારે છે, તો પછી દીકરો તને મારે એમાં નવાઈ શી? અમે ય વાંસો ચંચવાળી રહીએ છીએ!"

કાઠી! આખા દાયરાની વચ્ચે પોતાના ટીલાત કુંવરને આવો જવાબ આપીને મહારાજ ખડ ખડ હસી પડ્યા. પછી પોતે નારૂભાને હેતભર્યે હૈયે કહ્યુ કે

"ભાઇ! ઇ કેમ ન મારે? એને શું ખીજ ન આવે? એનો બાપ આજ પંદર વરસથી ગામ ગરાસ ખોઇને ડુંગરામાં પાટકે છે. પાણાનાં ઓશીકાં કરે છે. ઇ દાઝનો માર્યો દીકરો આપણને ઠોંટ ઠાપલી કરે તો ખમી ખાઇએ ભાઇ! એને માથે દઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં છે."

કાઠી! આખો દાયરો થંભી ગયો. અને મહારાજે લાખાને ખોળામાં બેસારીને ઉલટું એના હાથની હથેળી પંપાળી. અને પૂછ્યું કે "બાપ! તુંને તો વાગ્યું નથી ને?"

કાઠી! આવી રખાવટ રાખનારની સામે હવે કયાં સુધી ઝુંપ કરવાં છે? આવા દેવરાજને ખોળે તરવાર મેલી દેતાં ન લાજીએ. અને હવે હાલ્યા આવો! મહારાજના બેરૂ બનો!

સમાચાર સાંભળતાં સાંભળતાં બહારવટીયાના હાથમાં બેરખો થંભી ગયો. એની આંખોને ખુણે બે મોટાં આંસુડાં લટકી પડ્યાં. કાંઇ બોલ્યા વગર જ એ બેઠો રહ્યો. ચારે કોર અંધારાં ધ્વાઇ ગયાં.

૧૮

" આમા વ ન ક્યાથી રે ?'

બહારવટામા વારવાર ગામેગામની ગાયો તગડાય છે એક દિવસ ત્રણસો ચારસો ગાયોનુ ધણ તગડીને બહારવટીયાએ નાદીવેના ડુગરના ગાળામા ઠાસી દીધુ આડી મોટી વાડય કરાવી લીધી ત્યા ગાયોને ચરતી મેલીને ભાણ ગાજેથી બીજે જ દિવસ ભાગી નીકળવુ પડ્યુ ભાગતો ભાગતા ગિર વીંધીને બહાર નીકળ્યા બીજા મલકમા ઉતરી ગયા નાદીવેનામા ગાયો ઠાસી છે એ વાતનુ ઓસાણ પણ ન રહ્યુ

એક વરસ વીતે બહારવટીયા પાછા ભાણગાળે આવ્યા જોગીદાસને ત્રણસે ધેનુઓ સાભરી આવી ઠાસામા આવીને જુવે ત્યા ત્રણસો ગાયોના ખોખા [હાડપીંજર] પડેલા ઠાસેલી ગાયો ખડ પાણી વિના રીબાઇ રીબાઇને મરી ગઇ હતી

" બાપ ભાણ !'

" હા આપા !'

" અકેકાર થયો

' હોય આપા ! બારવટા છે "

" મઠ દિ' બારવટા ખેડ્યા બાપ ભાઇ બહુ મરાવ્યા ઝનુમીઓના ધીંસરા કરવામાં કાઇ બાકી નથી રાખી અઢાર સો હત્યાયુ લીધી અને આ ગાય માતાજીયુને તગડવામા તો ત્રાસ જ નહોતો રાખ્યો વાછરૂને માતાઉથી વછોડાવીને, અનોધા નિસાપા લીધા આમાં વ શ ક્યાથી રે'શે ?

" આપા ! ઇ બધુ સભારો છો શીદ ?"

"સમસમ્યું રે'તું નથી, એટલે સંભારૂં છું—ઠીક સંભારૂં છું. આટલાં પાપનો પોટલો બાંધવા છતાં ય ખુમાણોમાંથી કોઇ ન પડખામાં આવ્યો. સાવરીયાઓ ગરાસ માંડી માંડીને ભાડાંની ગાડીયું હાંકવા લાગ્યા. કાકાઓને પોતપોતાનાં છ ૯ ગામનું ગળપણ વા'લું થયું. 'હવે આપણે ક્યા સુધી રઝળશું! શો ફાયદો કાઢશું? ઝલાશું તો કૂતરાને મોતે મરશું.'"

"તયીં આપા? કેમ કરશું? તરવાર છોડશું?"

"હા."

"તો હાલો ભાવનગર."

"ના. હેમાળે."

"કાં?"

"જોગીદાસની તેગ ભાવનગરના ધણીને પગે તો ન છૂટે. કૈલાસના ધણીને પગે છૂટશે."

"હેમાળો ગળવો ઠર્યો?"

"હા, તે વગર આ પાપનો પાર નાહિ આવે"

ભાણ—વજ્જરછાતી વાળો ભાણ રોઇ પડ્યો. આપા! આપા! કહી ખોળે ઢળી પડ્યો.

"રો મા બાપ! મને રોકય મા. તું છોકરાને ઓથ દેજે. ને હું મારા એકલાનાં નહિ, પણ આપણા સહુના મેલ ધોવા જાઉં છું, અને ભાણ! જોજે હો, જેબલીયાણી ગાની ને ભાઇ હીપાજ્સાની સાર સંભાળમાં મોળું કેવરાવતો નહિ હોં! બાપુનું ગામતરૂં છે."

જોગીદાસ હિમાળયે ગળવા ચલ્યા જાણે એક હિમાલય બીજા હિમાલયને મળવા ચાલ્યો.

જોગીદાસ હેમાળે ગળવા ચાલ્યાની જાણ ભાવનગરમાં થઇ. મહારાજની સન્મુખ જ બહારવટીયાના દીકરા રમે છે રાણી-વાસમાં બહારવટીયાની રાણી બેઠી છે કે જેણે પંદર પંદર વરસો

થયા ધણીનું મ્હો જોયું નથી અને જોગીદાસ હેમાળામાં ગળે તો ભાવનગરના વંશ ઉપર બદનામીનો પાર નહિ રહે !

મહારાજે બહારવટીયાને પાછા વાળવા માટે માણસો દોડાવ્યાં. ખુમાણ દાયરાને સંદેશો કહેવરાવ્યો કે "ઝટ આડા ફરીને આપાને પાછો વાળો: હું એને બોલે બહારવટું પાર પાડું"

ખુમાણોને સાન આવી આપાની પાછળ ઘોડાં દોટાવી મૂકયાં. ગુજરાતની પેલી બાજુના સીમાડા પરથી આપાને પાછા વાળ્યા. જોગીદાસ બોલ્યો,

"ભાઇયું ! હવે મડાને શા સારૂ ઘરમા લઇ જાવ છો ?"

મારગે જસદણમા મુકામ કરેલ છે. ખુમાણ દાયરો ડેલીએ બેસીને કસુંબા કાઢે છે તે વખતે અંદરથી કહેણ આવ્યું કે "ગઢમાંથી આઇ સહુ ખુમાણ ભાઇઓના દુખણાં લેવા આવે છે."

"ભલે પધારે. ખુમાણોનાં મોટાં ભાગ્ય !"

ધરતી ન દૂભાય તેવાં ધીરાં ડગલાં દેતા *જદ કાઠીઆણી ચોપાટમાં આવ્યા મોઢે એંશી-નેવુ વરસની રેખાઓ અંકાઇ ગઇ છે. અંગ પર કાળું ઓઢણું છે જોતા જ જોગમાયા લાગે છે. મ્હોંમાથી ફૂલડાં ઝરે છે.

એક પછી એક સહુની ઓળખાણ ચાલી. આઇ પૂછતાં જાય કે "આ કોણ ?"

'આ ફલાણા ! ફલાણા !' એમ જવાબ મળે છે અને આઇ દુ:ખણા લ્યે છે એમ કરતા કરતા આઇ બીજે છેડે પહોંચ્યા. આધેથી પૂછ્યું,

"આ કોણ ?"

"ઇ જોગીદાસ ખુમાણ !"

"આ પંડયે જ જોગીદાસ ખુમાણ

---

* હમીર ખાચરના ધધાણી શાખના ઘરવાળાં હોવાનુ કહેવાય છે.

આઇ એની ટશે જોઇ રહ્યાં. ઉગમણી દિશાએ બેસીને બહારવટીયો બેરખો ફેરવે છે. માથું નીચું ઢળ્યું છે. અંતરના ઉંડાણમાંથી સૂરજ! સૂરજ! એવા ધ્વનિ ઉઠે છે. ધ્વનિ સંભળાતા નથી, માત્ર હોઠ જ જરી જરી ફફડે છે કાઠીઆણીએ જાણે આબુથી ઉતરી આવેલા કોઇ જોગંદરને જોયો.

"આપા!" દાયરામાથી કોઇ બોલ્યું. "આપા! આઇ તમારાં દુઃખણાં લેવા આવ્યાં છે."

"ના બાપ!" આઇ બોલી ઉઠયાં, "એના દુઃખણાં હોય. એ માનવી નથી. દેવ છે. લખમણ જતિનો અવતાર છે. એને માથે હું હાથ ન અડાડું. એને તો પગે જ લાગીશ."

છેટે બેસીને ત્રણ વાર આઇએ બહારવટીયાની સામે પોતાના શરીરનો પાલવ ઢાળી માથું નમાવ્યું.

જોગીદાસે તો સ્ત્રી દેખીને પોતાના મ્હોં આડે ફાળીયું નાખ્યું હતું. પણ આભાસે આભાસે આઇનો ઓળો ત્રણ વાર નમતો દેખાયો. અને ત્રણે વાર જોગીદાસે સામું શિર નમાવ્યું. એક બોલ પણ બોલ્યા વિના: બેરખાનો એક પારો અટકયા વિના: આંખનો પલકારો માર્યા વિના.

છાતી પીગાળી નાખે એવો આ દેખાવ હતો. દાયરો આખો મુંગો બની શ્વાસ પણ ડરતો ડરતો લેતો હતો. સહુને જાણે સમાધિ ચડી હતી.

એમા આઇએ સુપાળીદી તોડી: આખા દાયરા ઉપર એની આંખ પથરાઇ ગઇ સહુનાં મ્હોં નિરખી નિરખીને એણે વેણ કાઢયા:

"ખુમાણ ખોરડાના ભાઇયું! હું શું બોલું? તમે ખોરડું સળગાવી દીધું. તમે કંટબ-કુવાડા થયા. તમે પારકા કુવાડાના હાથા થઇને લીલાા વનને ભોગ્ય જ કાઢી નાખ્યો! તમે જૂથ બાંધીને આ જતિપુરૂષને પડખે ઝુઝી ન શકયા માડી! તમને ઘરનો છાયો વા'લો થઇ પડયો? આખુંય આભા પેટ નોખું નોખું થઇ ગયું! અરે તમે પોતપોતાની પાંચ પાંચ ગામડી

સાચવીને છાનામાના બેસી ગયા? આ દેવ–અવતારીને એકલો બહારવટે રઝળવા દીધો? તમે કાંડે ઝાલીને જોગીદાસ શત્રુને દોરી દીધો? પારકાએ આવીને હેઠ પેટમાં નોર પરોવી દીધા ત્યાં સુધી યે તમને કાળ ન ચડયો?"

દડ! દડ! દડ! આઇની આંખોએ આંસુ વ્હેતાં મેલ્યાં. છેલ્લું વેણ કહ્યું.

"બીજું તો શું બોલું? પણ કાઠીને વળી ગરાસ હોતા હશે? કાઠીના હાથમાં તો રામપાતર જ રહેશે. અને ભાઇ ભોજ ખુમાણ! કાઠી વશના જે કટબ ફૂવાડા બન્યા હશે, તેના પાપ સરજ શે સાંખશે? નહિ સાખે"

એટલું કહીને આઇ ઓરડે ચાલ્યાં ગયા. આંહી દાયરો થંભી જ રહ્યો

જોગીદાસના કાકા ભમોદરા વાળા ભોજખુમાણના મ્હો પરથી વિભૂતિ ઉડી ગઇ. આઇની વાણીમાં એણે ભવિષ્યના બોલ સાંભળ્યા.*

દાયરાના મન ઉપરથી ગમગીનીનો પડદો તોડવા માટે ચારણે મોટે સાદે દુહો લલકાર્યો કે

અંગરેજે મલક ઉટાણીયો, મપણ કેતોક માણ
ત્રણે પરજું તોળીયું, (એમાં) ભારે જોગો ને ભાણ!

[અંગ્રેજોએ આવીને સોરઠ દેશ તોળી જોયો. આ ધરતી કેટલીક વજનદાર છે તે તપાસી જોયું. કાઠીઓની ત્રણે પરજોને તોળી જોઇ. એમાં ભાણ ને જોગીદાસ બે જ જણા વજનદાર નીકળ્યા.]

આખોમાથી નીતરી ગયા છે વજેસગ ઠાકોર અને જોગીદાસ ખુમાણ સમાધાની કરવા ભેળા થયા છે

"હો આપા ! માગી લ્યો !" અંજલિમાં કસુંબો લઇ ઠાકોરે હાથ લંબાવ્યો

"માગી લેવાનું ટાણું ગયું મહારાજ ! આજ તો તમે આપો તે લઇ લેવું છે માટે બોની નાખો " એમ કહીને બહારવટીયાએ ઠાકોરની અંજલિ પોતાના હાથે પકડી પોતાનું મ્હોં નમાવ્યું.

"ત્યારે આપા ! એક તો કુંડલા."

"કુંડલા ન ખપે મહારાજ !" બહારવટીયાએ હાથ ઉંચો કર્યો.

ઠાકોર ચમક્યા "આ શું બોનો છો આપા ? કુંડલા સાટુ તો આ જગ મચાવ્યો, અને હવે કુંડલા ન ખપે ?"

"ન ખપે મહારાજ બોલ્યા એટલે હું માની લઉં છું કે કુંડલા મને પોગ્યા પણ પણ હવે મારૂં અંતર કુંડલા માથેથી ઉતરી ગયું છે બાપ મુવો તે દિ' મહારાજે મોટેરો દીકરો બનીને મુકાવેલું એટલે નાનકી-કાંઠો ભલે મોટેરાને જ રહ્યો વળી બીજી વાત એમ છે કે કુંડલા વિષે મને વ્હેમ પડયો છે. ચારણનો દુહો છે કે,

"એ પણ કબુલ : સોના સરખું."

"એ બે તમને : વીરડી ને રબારીકું આપા ગેલાનાં છોરૂને."

"બરાબર."

"આગરીઆ ને ભોકરવું આપા ભાણુને."

"વ્યાજબી."

"હવી ને જેજાદ ભાઇ હીપા જસાનાં મજમુ, થયા રાજી ?"

"સત્તર આના."

"કાંઇ કોચવણ તો નથી રહી જાતી ને આપા ભાઇ ! જોજો હો ! જગત અમારી સોમી પેઢીએ પણ ભાવનગરને 'અધરમી' ન ભાખે."

"ન ભાખે બાપા. ભાખે એની જીભમાં કાંટા પરોવાય."

"ત્યારે આપા ભાઇ ! મને લાગે છે કે તમારા દીકરા મારૂં ગઢપણ કદીક નહિ પાળે તો ?" ઠાકોર હસ્યા.

"તો આંહી આવીને રહીશ બાપા !"

"ના, ના, આંહી યે કદિક આ મારાં પેટ–અખુભા નાનુભા પલટી જાય. આજ કોઇનો ભરોંસો નહિ. કોઇની ઓશીયાળ નહિ. રાજ તમને 'જીરા' ખડીયાખરચી દાખલ આપે છે. જીવો ત્યાં સુધી ખાઓ પીઓ."

બહારવટીયો આબો બન્યો. *જીરા ! ત્રીસ હજારની ઉપજ આપનારૂં જીરા ગામ ઠાકોરે ખડીયા ખરચીમાં નવાજ્યું.

* આ 'જીરા' વિષે એમ પણ બોલાય છે કે એ ખડીયાખરચી તરીકે નહિ, પણ જોગીદાસના દીકરા લાખા હરસૂરની ઘોતચીમાં અપાયલું.

કહેવાય છે કે આ 'જીરા' ગામ જોગીદાસના વિદેહ પછી પણ એના વંશમાં ચાલુ રહેલું, ત્રીજી પેઢીએ ઓભા ખુમાણના વખતમાં એ વંશની એક વિધવા બાઇએ, પોતાને પિત્રાઇઓ ગરાસ ખાવા દેતા ન હોવાથી 'જીરા' વિષેનો દસ્તાવેજ દરબારી અધિકારીને આપ્યો. અધિકારીએ જોયું કે 'જીરા' તો ફક્ત જોગીદાસની હૈયાતી પૂરતું જ બક્ષાયલું. એણે રાજમાં જાહેર કરીને જીરા ખાલસા કરાવી લીધું. પૂછવા જતાં ગગા ઓઝાના રાજપુરૂષે કહ્યું કે "જીરા (જીરૂ) તો શાકમાં પડી ગયું !"

જોગીદાસે ઠાકોરના હાથમાંથી કસુંબો પીધો સામી અંજલિ પીવરાવી વસ્તીને વધામણી સભાગાનના સહુ કચારીમાં આવ્યા.

બહારવટીયાને શરણાગત નહિ પણ સમવડીઓ કરીને ઠાકોરે પોતાની સાથે, અરધોઅરધ ગાદી પર બેસાર્યો અને બંદીજનોએ બેયને જોનાડ તરીકે બિરદાવ્યા :

વળે અવરંગશા વડાં, દરગો જોગીદાસ
તણુહાદલ વખતાતણુ, આખડીયા એનાડ

[એમાંથી કોને વસ્તો ઓછો કહું ? વળે મહારાજ ઔરંગઝેબ જેવો વીર, ને સામો જોગીદાસ પણ દુર્ગાદાસ જેવો એક વીર વખતસિંહનો તનય, ને બીજો વીર હાદા ખુમાણનો તનય બન્ને બહાદૂરો સામ સામા યુદ્ધ ખેલી જાણ્યા]

એ બિરદાવળી સાંભળતા વજેસંગજી ' વાહ કવિરાજ ! ' કહી મલકાય છે જોગીદાસની સમવડ ગણાવાનો એને શોચ નથી મોટા મનનો ભૂપતિ રાજી થાય છે ને જોગીદાસના ગુણગાન વધુ રૂડા બને છે

તુ પાદર જૂના તણે, ફેરવીઓ ફોજે
(તે દિ) બીબડીયું બગવે, (તુ ને) જોવે જોગીદાસીઆ.

[હે જોગીદાસ ! તુ જે દિવસ જૂનાગઢને પાદર ફોજ લઇને ચાલ્યો હતો, તે દિવસ તને બીબીઓ ગોખે બગલાની બારીઓના ચકમાંથી નયનો ભરી ભરી નિરખતી હતી]

"સાંભળો આપ ભાઇ ! તમારા શૌર્ય અને સ્વરૂપ કેવા ! " એમ કહીને સાગરપેટો ઠાકોર બહારવટીયાને કહે છે પણ બહારવટીયના કાન જાણે ફુગી ગયા છે માથુ નમાવીને એ તો કચારીમાં પેંખેરખો જ દેખાય છે એટલુ જ બોલે છે કે ' સાચુ બાપા ! ચારણો છે, તે ફાવે તેમ બિરદાવે '

પણુ બંદીજનો તો તે દિવસ ગાંડાતુર બન્યા હતા કવિત્તાના નીરમાં બહારવટીયાને તરબોળ બનાવવો હતો દુહા દેવા લાગ્યા :

દત સુરત ટેકો દઈ, રાખીતલ અજરાણ
ખળભળતી ખુમાણ, જમી જોગીદાસીઆ.

[હે પરજેના રાજા ! કાઠીઓની પૃથ્વી ખળભળીને નીચે પટકાઈ જવાની હતી, તેને દાન તથા શૌર્યના ટેકા દઈને તેં જ ટકાવી રાખી હે જોગીદાસ !]

જોગો જોડ કમાડ, માણો ભીતળપર ધણી
ન થડક્યો ધોભાળ, હુકળ મચીએ હાદાઉત.

[જોટાદાર કમાડ જેવો જોગીદાસ ! ભીતીઆળાનો ધણી : યુદ્ધ મચતી વેળા જરાયે ન થડક્યો]

કરડયે કાંઉ થીયે, પરહોતરાં અજરાણ !
ડસતલ તું દહીવાણ, ઝાંઝડ જોગીદાસીઆ.

[બીજા નાના સાપોલીયા ડસે તેનાથી તો શું થવાનું હતું ? પણ ભાવેણાના નાથને તારા જેવો મોટો ફણીધર ડસ્યો ત્યારે જ એનું ઝેર ચડયું.]

જોગા ! જલમ ન થાત, ઘણમુલા હાદલ ઘરે
(તો તો) કાઠી કીં કે'વાત, સામી વરચ સુબા તણી !

[હે જોગીદાસ ! મહામૂલા હાદા ખુમાણને ઘેર જો તારો જન્મ ન થયો હોત, તો કાઠી મોટા સૂબા મહારાજનો સમોવડીયો ક્યાંથી લેખાયો હોત ?]

અને ચારણોએ છેલ્લી રાગ ચડાવી :

ધ્રુવ ચળે, મેરૂ ડગે, મહદધ મેલે માણ
(પણ) જોગો કીં જાતી કરે, ખત્રીવટ ખુમાણ !

[ધ્રુવ તારો ચલાયમાન થાય, મેરૂના શિખર ડગે, મહોદધિ પોતાની મરજાદ મેલે, તો પણ જોગો ખુમાણ પોતાની ક્ષત્રીવટ કેમ જતી કરે ?"

બહારવટીયાની બિરદાવળ સાંભળી સાંભળી મહારાજ જાણે ધરાતા જ નથી. ચારણોને સામા હોંકારા પણ પોતે જ આપી રહેલ છે. શબ્દે શબ્દે પોતે બહારવટીયાની સામે મીટ માંડી

રહે છે. જોગીદાસ એની નજરમાં જાણે સમાતો નથી. બહાર-વટીયાના ગુણવિસ્તારની સરખામણીમાં ગોહિલનો રાજવિસ્તાર નાનકડો લાગ્યો.

જ્યારે મહારાજનું દિલ આટલું ડોલી રહ્યું છે, ત્યારે બહાર-વટીયાના ખુદના અંતરમાંથી તો આ બધી બિરદાવળ, પોયણને પાંદડેથી પાણી દડે તેમ દડી પડી. એના મુખડાની ગરવાઇ જરાય ઓછી ન થઇ. એ તો સૂરજના જાપમાં તલ્લીન છે. ને એને તો પોતાનાં પાતક સાંભરે છે. પોતાના મનવાને મારી મારીને એ પ્રાયશ્ચિત કરે છે.

મહારાજે ઇસારત કરી, એટલે સભામા રંગરાગ મંડાયા. સારંગીને માથે સુંવાળી કામડીઓ અડી ને અંદરથી કૂણા કૂણા સૂર ઉડયા સાથે સ્ત્રીઓનાં ગળાં ગળવા મંડયાં. નરઘાં ઉપર ઉસ્તાદની થાપી પડતાં તો રણણ ઝણણ ઘેઘરા બોલ્યા અને કિન્નરકંઠી રામજણીઓનો મુજરો મંડાણો.

વજે મહારાજ: કનૈયોલાલ: રસરાજનો જાણે અવતાર: અને મારૂવંશનો મોકલો બેટડો: જેવો સંગ્રામમાં, તેવો જ રસભોગમાં: વીણી વીણીને અમૂલખ વારાંગના તેડાવી હતી. કેમકે આજ તો અનોપમ ઉજવણું હતું: જોગીદાસનું બહારવટું પાર પડયું હતું. વારાંગનાનાં ગળાં ગહેકવા લાગ્યાં.

અને જોગીદાસે પીઠ દીધી! આંખો અધમીંચી હતી, તે પૂરેપૂરી બીડી દીધી બેરખો તો હાથમાં ચાલી જ રહ્યો છે.

વજે મહારાજ કાંઇ સમજ્યા નહિ. એણે જાણ્યું કે બહાર-વટીયો દિશા બદલવાની કાંઇક વિધિ કરતો હશે. નાચ સંગીત ખીલવા લાગ્યાં. કચારી જાણે ગણિકાના સૂર–સરોવરમાં તરવા ને પીગળવા લાગી.

ઓચીંતો જોગીદાસે બેટમાંથી જમૈયો એ ચ્યો કચારીમાં એ હથીઆરનો ચમકારો થયો, અને 'હાં હાં! આપા!' કહીને મહારાજે જોગીદાસનું કાંડું ઝાલ્યું. જમૈયાની અણીને બહારવટીયાની આંખના પોપચાથી ઝાઝું છેટું નહોતું.

"આપા ભાઇ! આ શું ?"

"કાંઇ નહિ બાપા! આંખો ફોડું છું."

"કાં ?"

"એટલે તમે સહુ આ નાચમુજરા નિરાંતે ચલાવો."

"કાંઇ સમજાતું નથી આપાભાઇ!"

"મારૂવા રાવ! તમે મારવાડ થકી આવો છો. તમારે પરવડે. પણ હું કાઠી છું. મારી મા–બોન્યું નાચે, ને ઇ હું બેઠો બેઠો જોઉં, એમ ન બને."

"અરે આપા! આ મા–બોન્યું ન કેવાય. આ તો નાયકાઉં. એનો ધંધો જ આ. ગણિકાઉં ગાય નાચે એનો વાંધો?"

"ગણિકાઉં તોય અસ્ત્રીનાં ખોળીયાં: જનેતાના અવતાર: જેના ઓદરમાં આપણ સહુ નવ મહિના ઉઝરીએ એ જ માતાજીનાં કુળ: બધું એકનું એક, બાપા! તમે રજપૂત, ઝટ નહિ સમજી શકો. પણ મને કાઠીને તો દીવા જેવું કળાય છે. હવે જો ઇ માવડીયું પગનો એકેય ઠમકારો કરશે તો હું મારી આંખોનાં બેય રતન કાઢીને આપનાં ચરણુંમાં ધરી દઇશ."

નાચમુજરા બંધ કરવામાં આવ્યા.*

મહારાજે બહારવટીયા જોગા પૂરેપૂરા નિરખ્યા. અંતર ઓળઘોળ થઇ જવા લાગ્યું. જોગીદાસ જીવ્યા ત્યાં સુધી પોતાના ભાઇ કરી પાળ્યા.

---

* એક પ્રસંગ એમ પણ સંભળાય છે કે ગાયકવાડ તથા ભાવનગર રાજની વચ્ચે સીમાડાની મોટી તકરાર હતી કેમેય ગુંચ નીકળે નહિ. બન્ને રાજ્યોને એમ સૂઝ્યું કે જોગીદાસ બહારવટીયો સતવાદી છે. સીમાડાનો અજોડ માહેતગાર છે. જે ખરો ન્યાય તોળશે. માટે એને જ આ તકરારનો ફેંસલો સોંપાયો હતો. સતવાદી બહારવટીયાએ ભાવનગરની સામે કારમું વેર ચાલુ હતું છતાં સત્ય ભાખ્યું: ફેંસલો ભાવનગરના લાભમાં ગયો. એ પ્રસંગના ગુસ્તાનમાં બહારવટીયાને તેડાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે આ ઘટના બની હતી.

ઐતિહાસિક ગીત

[આ ગીતના રચનાર કોણ, તે નથી જાણી શકાયું. ભાવનગર રાજના આશ્રિત હશે એમ લાગે છે. ભાવનગરના રાજકવિ શ્રી પીંગળશીભાઇના જૂના ચોપડામાંથી, એમના સૌજન્યથી આ પ્રાપ્ત થયું છે]

પડ ચડિયો જે દિ' જોગડો પીઠો
આકડીયા આગે અરડીંગ,
જરદ કસી મરદે અંગ જડિયા
સમવડિયા ચડિયા તરસીંગ.

[જોગીદાસ ને પીઠો ખુમાણ યુદ્ધમાં ચડયા. શૂરવીરો ... આફળ્યા. મરદોએ અંગ પર બખ્તર કસ્યાં. બરોબરીયા સાવઝોએ જાણે જંગ માંડયો.]

જુધ કરવા કારણ રણ છુટા
સાંકળ તોડય વછૂટા સિંહ,
માંડે ખેધ ખેધ ખુમાણો
લોહુ તણો સર જાણે લીંહ. ૨

[યુદ્ધ કરવાને કારણે બહારવટીયા રણમાં ધસ્યા. જાણે સિંહ સાંકળ તોડીને વછુટયા. ખુમાણોએ મરણીયા થઇ વેર માંડયું. જાણે એ તો લોઢાની ઉપર આલેખેલ લીટી ! ભૂંસાય જ નહિ.]

કસ'પે ઓયા મલક કાઢીએ
કરિયો ધરમાં કટંબ કળો;

સાવર ને કુંડલપર સારૂ
વધતે વધતે વધ્યો વળો. ૩

[પરંતુ કાઠીઓએ કુસંપને કારણે મુલક ખોયો. ઘરની અંદર જ કુટુંબ-કલહ કર્યો. સાવર અને કુંડલા સારુ વેર વધવા જ લાગ્યાં.]

મત્ય મુંઝાણી દશા માઠીએ
કાઠી બાધા ચડયા કડે,
ચેલો ભાણુ આવીયા ચાલી
જોગો આવધ અંગ જડે. ૪

[પણ માઠી દશાને લીધે તેઓની મતિ મુંઝાણી. કાઠીઓ બધા કડે ચડયા. જસદણનો ચેલો ખાચર, અને ભડલીનો ભાણ ખાચર આવ્યા. તે વખતે જોગીદાસ અંગ પર આયુધ કસતો હતો.]

વેળા સમો ન શકિયા વરતી
ફરતી ફોજ ફરે ફરંગાણ,
ભાયું ધીયા જેતપર ભેળા
ખાચર ને વાળા ખુમાણ. ૫

[કાઠીઓ સમય ન વર્તી શકયા. ચોફેર અંગ્રેજોની ફોજ ફરતી હતી. છતાં બધા ભાઇઓ જેતપરમાં ભેળા થયાં. ખાચર, ખુમાણ ને વાળા, ત્રણે.]

વહરા તંસર સિંધુ વાજીયા
સજીયા રણ વઢવા ભડ સોડ
પાવરધણી બધા પરિયાણે
મૂળુને સર બાંધો મોડ. ૬

[ઘોર શીંધુડાં રાગ વાગ્યા. યુદ્ધો રણમાં વઢવા માટે સજ્જ થયા. પાવરના સ્વામીઓ (એટલે કે પાવરમાંથી આવેલા કાઠીઓ) બધાએ પ્રમાણ કર્યાં કે કાકા મુળુવાળાના શિરપર સરદારીની પાઘ બંધાવીએ.]

મૂળુ સાચો અખિયો માણે
જાણે દાય ન ખાવે ઝેર,
ફરતો ફેર મેરગર ફરવો
વજમલસું આદરવો વેર. ૭

[મુળા વાળાએ સાચી સલાહ આપી કે ભાઇ! મેરુની પ્રદક્ષિણા કરવી જેટલી મુશ્કિલ છે, તેટલું જ વિકટ વજેસંગ સાથે વેર આદરવાનું છે.]

હેક વચન સાંભળ તણુ–હાદા!
નર મોદા થઇ દીયો નમી!
પડખા માંય કુંપની પેઠી
જાવા બેઠી હવે જમી. ૮

[હે હાદાના તનય! એક વચન સાંભળ. હવે તો મરદો છો તે અબળાઓ બનીને નમી જાઓ. કેમકે હવે પડખામાં અંગ્રેજની કંપની પેઠી છે, હવે આપણી જમીન જવા જ બેઠી છે.]

બરણે હાદા–સતણુ બોલિયો
કાકા ભીંતર રાખ કરાર,
જોગો કહે કરૂં ધર જાતી
વંશ વાળા લાજે અણુવાર. ૯

[હાદા–સુતન જોગીદાસ હરકેરાઇને બોલ્યો કે હે કાકા! તું હૃદયમાં ખાત્રી રાખજે. હું જોગો જો ધરતી જવા દઉં, તો તો અત્યારે આપણો અસલ વાળા ક્ષત્રિયનો વંશ લાજે.]

મૂળુ કને આવીઆ માણા
કો' મુંઝાણા કરવું કેમ!
વાળો કહે મલકને વળગો
જેસા વેલા વળગ્યા જેમ. ૧૦

ભૂખ્યા ગિરે ડુંગરે ભમીઆ
સોહડ જોખમિયા ભાઇયાં સાથ,
ગેલો હાદલ ચાંપો ગમિયા
નમિયા નહિ ખૂમાણુ નાથ. ૧૮

[બહારવટીયા ભૂખ્યા ભૂખ્યા ગિરના ડુંગરામાં ભમ્યા. બહુ જોખમો ખમ્યા. ગેલો ખુમાણ, હાદો ખુમાણ, ચાંપો ખુમાણ, વગેરેના જાન ગુમાવ્યા. છતાં પણ ખુમાણોનો નાથ જોગીદાસ ન નમ્યો.]

ઠારે ઠાર લેજીયાં થાણું
કાઠી ગળે ઝલાણા કોય,
જસદણુ અને જેતપર જલદી
ડરિયા ભૂણુ ચેલો દોય. ૧૯

[વજેસંગે ઠેર ઠેર થાણા મોકલ્યા. કાઠીઓની ગરદન પકડી. જેતપુર ને જસદણ પર પણ જપ્તી આવી. એટલે સુણુ વાળો ને ચેલો ખાચર બન્ને ડરી ગયા]

સુણુ ચેલો બેય મળીને
અરજ કરી અંગરેજ અગાં,
વજો લે આવ્યો સેન વલાતી
જાતી કણુ વધ રહે જગ્યા. ૨૦

[સુણુ ને ચેલો બન્નેએ મળીને અંગ્રેજ પાસે અરજ કરી કે આ વજેસંગ ઠાકોરે વિલાયતી સેના—એટલે કે આરબોની સેના ઉતારી. તો હવે અમારો ગરાસ શી રીતે રહેશે?]

અંગરેજે દીયો એમ ઉતર
સૂતર ચાલો છોડ સ્વભાવ
આશ કરો જો ગરાસ ઉગરે
જોગીદાસ [illegible] ો

[અગ્રેજે એવો ઉત્તર દીધો કે તમે તમારો લુટારૂ સ્વભાવ છોડીને સીધા ચાલો, ને જો ગરાસ ઉગારવાની આશા રાખતા હો તો જાઓ, જોગીદાસને લઇ આવો !]

જોગા કને ગીઆ કર જોડી
  ચેલો મૂળુ એમ વચે,
ચરણે નમો વજાને ચાલો
  (નીકર) હાલો પાવર દેશ હવે. ૨૨

[ચેલો ને મૂળુ જોગીદાસ પાસે જઇ, હાથ જોડીને કહે છે કે કાંતો તમે વજેસંગજી ને ચરણે નમો, નીકર ચાલો પાછા પાર્વર દેશમા. કેમકે આંહી આપણને કાઠીઓને રહેવા નહિ આ.]

જોગીદાસે મનમાં જાણ્યું
  તાણ્યું વેર ન આવે તાલ,
આવ્યો શરણે વજો ઉગારે
  મારે તોય ધણી વજમાલ. ૨૩

[જોગીદાસે મનમા વિચાર્યું કે હવે વધુ વેર તાણવામા ફાયદો નથી વજેસગજીને શરણે જ જઇએ એ ઉગારશે. ને કદાચ મારશે તો પણ એ માલીક છે.]

ખાળા ચાળા મેલ્ય ખુમાણે
  વાળાનો લીધો વિશવાસ,
કૂડે દગો કાઠીએ કીધો
  દોરી દીધો જોગીદાસ. ૨૪

[ખુમાણોએ તોફાન મૂકીને વાળા (મૂળુ)નો વિશ્વાસ કર્યો કાઠીએ (મૂળુએ ને ચેલાએ) જૂઠું બોલીને દગો દીધો. જોગીદાસને દોરી જઇ શત્રુના હાથમા સોપી દીધો]

જોગો ભાણ કહે કર જોડી
  કરડી દેખી પરજ કજા

ગજરી વાર કરી ગોવીંદે
બાર અમારી કર્યેં વજા! ૨૫

[ભાણ જોગીદાસે હાથ જોડીને કહ્યુ કે હે વજેસંગજી! અમારી પરજની (જ્ઞાતિની) રૂડી કળા અમે જોઇ લીધી. હવે તો ગજની વ્હાર જેમ ગોવિંદે કરી હતી, તેમ તુ અમારી વાર કર]

મોટા થકી કદિ નહ મરીએ
અવગણ મર કરીએ અતપાત,
માવતર કેમ છોરવા મારે
છોરૂ થાય કછોરૂ છાત્ર! ૨૬

[હે મહારાજ! ભલે અમે ઘણા અવગણ કર્યા છે, છતા મોટા દિલના પુરૂષને હાથે અમને મરવાની બહીક નથી. છોરૂ કછોરૂ થાય પણ માવતર છોરૂને કેમ મારે?]

અવગણ તજી લીયા ગણ અધપત
મહેપત બાધા એમ ભણે,
જોગીદાસ વલ્યાતે જાતો
તે દિ રાખ્યો વખત તણે. ૨૭

[અધિપતિએ-રાજાએ અવગુણ તજીને ગુણ લીધો અને આજે બધા રાજાઓ એમ કહે છે કે જોગીદાસને તે દિવસે અંગ્રેજના હાથમા પડીને વિલાયત જતો બચાવનાર તો વખતસિંહજીના પુત્ર વજેસંગ જ હતા]

પીઠ ખુમાણાં તણી પિછાણી
ધણીઅત જાણી વડા ધણી
મારૂ રાવ! વજા મહારાજા!
તું માજા હિન્દવાણ તણી ૨૮

૧૫

ઇતિહાસમાં સ્થાન

[સૌરાષ્ટ્ર વિષેનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો પૈકી ફક્ત આ બેમાં આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તેટલાની પણ પ્રામાણિકતા અચોક્કસ છે.]

૧ કેપ્ટન બેલનું કથન

['History of kathiawar' નામના પુસ્તકમાંથી]

પાનું ૧૬૮: "હવે વખતસિંહજીનું ધ્યાન કુંડલાના મામલા તરફ ખેંચાયું. એ મહાલ આલા ખુમાણ નામના કાઠીના હાથમાં હતો. આલાને છ દીકરા હતા: ભોજ, મૂળુ, હાદો, ભૂણો, સૂરો, ને ઓરો: ઇ. સ. ૧૭૮૪માં આલો ખુમાણ મરી ગયો ત્યારે ગરાસની વ્હેંચણીમાં છ યે ભાઇઓને ટંટો થયો. એમાંના ભોજ ખુમાણને એમ લાગ્યું કે ખાસ કરીને વ્હેંચણીમાં એને જ નુકશાની ગઇ. તેથી તેણે વખતસંગજીની પાસે જઇને અમૂક હક્કો રાખીને પોતાના ભાગનો બધો ગરાસ સોંપી દીધો. સોંપીને એ કુંડલે પાછો આવ્યો ત્યારે આવું આચરણ કર્યાને કારણે પોતાના બધા ભાઇઓ પોતાને મારી નાખવા તૈયાર દીઠા. ભોજ ખુમાણે મદદ માટે ભાવનગરની પાસે માગણી કરી. અને વખતસિંહજીએ કુંડલા શહેરનો કબ્જો લેવા અને ભોજ ખુમાણના હિતને રક્ષવા સારુ ફોજ મોકલી. પણ બાકીના પાંચ ભાઇઓ સામા થયા, ને ફોજને પાછી હાંકી મૂકી. આ સ્થિતિમાં બે ભાઇઓ જુનાગઢ ગયા, અને ભોજ ખુમાણે જે લાલચો વખતસિંહજી ગોહિલને આપેલી તેજ લાલચો નવાબ હામદખાનને આપી, પોતાના ભાઇ મૂળુ ખુમાણ સામે સહાય માગી. નવાબે પણ કુંડલા ફોજ મોકલી, અને એને પણ મૂળુ ખુમાણે હાંકી મૂકી."

હવે જુનાગઢ તો અમરજીના મૃત્યુ પછી અંધાધુંધીમાં પડ્યું હતું. તેથી નવાબને ફરી વાર હલ્લો કરવાના સંજોગો ન હોતા, તેથી ઇ. સ. ૧૭૯૦માં વખતસિંહજીને લાગ્યું કે કુંડલા માથે મોટી ફોજ લઇ જઇ, ત્યાં પોતાની આણ સ્થાપવાની તક છે. ભોજ સિવાયના બીજા તમામ ભાઇઓએ એનો સામનો કરવાનું નક્કી કર્યું અને બે દિવસની ઉગ્ર લડાઇ પછી કાઠીઓએ રાતને વખતે સામો હલ્લો કર્યો. પરંતુ વખતસિંહજીને

આ વાતની જાણ થઇ ગઇ હતી, તેથી તેણે કાઠીઓને પાછા હાંક્યા. ને બીજી બાજુ તેઓને પાછા કુંડલે પહોંચતા અટકાવવા માટે એક સૈન્ય મોકલ્યું. આ યુદ્ધકૌશલના પરિણામે કાઠીઓ નોખનોખી દિશામા નાસી-છૂટયા. અને વખતસિંહજી કુંડલામા દાખલ થયા.

થોડા દિવસમાં જ કાઠીઓ મીતીઆળે ભેગા થયા. ત્યાં જુનાગઢની નાની ફોજ પણ તેઓની મદદે પહોંચી. પરંતુ કુંડલા હાથ કરવા માટે આ એકત્રિત સેના પણ પૂરતી નહોતી અને બીજી બાજુ વખતસિંહજીએ કાઠીઓની આનાકાની પારખીને પોતે જ સામા પગલા ભર્યા. મીતીઆળા પર કૂચ કરી, અને ત્યાં પણ કુંડલાની માફક જ ફતેહ મેળવી. કુંડલા અને લીલીઆ બન્ને કબજે કર્યાં.

પાનું ૧૯૯ : ઇ. સ. ૧૮૧૬ મા વખતસિંહજીનું મૃત્યુ થતાં કાઠીઓએ પોતાનો ગોટો કાળ ગયો માન્યો. અને ૧૮૨૦મા ચેડાના ખુમાણ કાઠીઓએ હાદા ખુમાણની સરદારી નીચે બાબરીઆધાર અને બારઅટાણા ગામ બાળ્યાં, અને મીતીઆળા તથા નેસડી લુંટયા આ સાંભળીને કુંડલા મુકામના ભાવનગરી ફોજના સરદારે અમરેલી તથા લાઠીની ફોજની મદદથી કાઠી પર ચડાઇ કરી. પરંતુ કાઠીઓ છટકીને ગીરનાં આશ્રયસ્થાનોમાં ચાલ્યા ગયા. એમાથી હાદા ખુમાણનો દીકરો ગેલો ખુમાણ પાછળ રહી ગયો, એણે આ બા ગામગા ગામગ લીધો, અને ત્યાં લાઠીની ફોજ સાથે યુદ્ધ થતા એ ગોળીથી ઠાર થયો.

પાનું ૧૯૯ : દીકરા ગેલાના મોતની વાત સાંભળી હાદા ખુમાણે કુંડલા તાબાના વંડા ગામ પર હુમલાની ગોઠવણ કરી. ૧૮૨૧ મા વંડા ભાંગ્યું, પણ લુંટનો માલ લઇને ગીર તરફ નાસતાં ઉડાણ પાસે તેઓને કુંડલાવાળી કાળા ભાટીની ફોજ આંબી ગઇ. કાઠીઓ હાર્યા, લુંટનો માલ મૂકીને નાસ્યા. નાસતા નાસતાં જોગીદાસ ખુમાણનો દીકરો માણસૂર ખુમાણ ગોળી ખાઇને પડયો, અને એનો ભાઇ લાખો ઘવાયો. આવી જાતના પરાજયો અને નુકશાનોથી રોષે ભરાયેલા બહારવટીયા ફરી પાછા વધુ ને વધુ હિંમતથી તેમજ ઝનૂનથી આવીને કુંડલા પ્રદેશમાં લુંટફાટ કરવા લાગ્યા. એથી દેશમા એટલી બધી તો મુસીબતો વધી કે ઇ. સ. ૧૮૨૨ મા કેપ્ટન બાર્નવેલ નામનો પોલીટીકલ એજન્ટ એક સૈન્ય લઇને અમરેલી ગયો, અને વજેસંગજી ગોહિલને તથા બીજા તમામ પાડોશી રાજાઓને મળવા તેડાવ્યા. બહારવટીઆનો નાશ કરવા માટે તેઓનો સહકાર માગ્યો, અને સુલેહ જાળવવામાં તથા ગુન્હેગારોને સજા કરવામાં તેઓને પોતે બનતી સહાય આપવા વચન દીધું

૨૦૦ ૧ પરથી વજેસંગજી ઠાકોર આ આક્રમણકારીઓને ઘેરી લેવાની પેરવી કરવા માટે કુંડલા ગયા, ત્યા એને માલુમ પડયુ કે ખુમાણોને તો જેતપુર ચીતળના વાળા કાઠીઓ ચડાવે છે અને મદદ કરે છે એણે આ વાત જાતતપાસને લખી એણે વાળા સરદારોને બોલાવ્યા-તેઓએ આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો છતા તેઓના જામીન લેવાયા.

આટલુ થયુ ત્યા તો ખુમાણોએ બાનનગરનુ જૂનવદર ગામ ભાગ્યુ, અને ઘણુ દેર ઉપાડી ગયા તેઓનો પીછો લેવાયો જેતપુર કાઠીના ધુનાગામ આ વાનરી ગામોમા તેઓ સતાયા હોવાનુ માલુમ પડયુ વજેસંગજીને ખબર પહોચ્યા, અને એણે કુંડલાથી મોટી ફોજ મોકલી. રાતોરાત ૩૬ માઇલ ચાલીને ફોજ પ્રભાતે ભોપીતી વાલાકા આવી, અને જોગીદાસના બે દીકરા હરસુર તથા ગોલપુને તેન જ દીકરી કમરી બાઇને કબજે કર્યા

પાછી તુત કે દ્રુમરાજે ાઽ, પણ મોડુ થઇ ગયુ નનુ દાદા ખુમાણ સિવાયના બીજા તના ભાગી ગયા દાદા ખુમાણે વાઘે થવા ના પાડી એથી એને મારી નાખી એનુ માથુ વજેસંગજીને મોકલી દેવામા આવ્યુ —

એણે કે આ ટોળે પકાર આપ્યા. જેતપુર કાઠીઓની આ બહાર પટામા સામેલગીરી હોવાની સાબીતીઓ હવે કાઇ અભાવ નહોતો તેઓને તેગાનેને બાનકેને કેદમા નાખ્યા પછી એવી શરતે છોડયા કે તેઓએ બાળી રહેલા ખુમાણ બહારવટીયાઓને પકડીને વજેસંગજીને સોપવા

• • •

તેઓએ બહારવટીયાનો પીછો લઇ જોગીદાસ તથા તેના છ સગાઓ કે જેઓ એ બહારવટામા સરદારો (ring leaders) હતા તેઓને પકડયા કે બાનવેરે એ બધાને કેદમા નાખ્યા

એમાથી બે જણ કેદમા જ મરી ગયા બાકીના બધાને જરદરૂના ચેલો ખાચર, ભાલી ભાણ ખાચર બગસરા હરસુરવાળો, રેડાણ દતા કાઠીનો વગેરે કાઠી રાજાઓ કે જેને બનવેરે જેતપુરના હામી તરીકે નવ કાલેલા તે સહુના હાથમા સોપવામા આવ્યા તેઓ આ બહારવટીયાઓને ૧૮૨૪મા ભાવનગર લઇ ગયા વજેસંગજી સાથ વષ્ટિ ચાલી પણ કાઇ સમાધાની ન થવાની આ હામીઓ ખુમાણોને લઇ પાછા પોતપોતાને ગામ ચાલ્યા ગયા

૨૦૧ વજેસંગજીના મનની આવી ડામાડોળને પરિણામે ફરીવાર વધને અંતે ખુમાણો બહારવટે નીકળ્યા, અને ભાવનગરનુ ગામ જેસર ભાગ્યુ.

મહુવા ને કુંડલાની સરહદથી આ જુનીઓની પાછળ છેક મીતીઆળા સુધી પહોંચી, ને ત્યા ચાપો ખુમાણ કામ આવ્યો. બાકીના બધા ગિરમાં નાસી ગયા અને ભાવનગરની ફોજને પાછા વળવુ પડયુ.

* * *

૨૦૫ . જોગીદાસ ખુમાણે હવે ભાવનગર શહેરને જ લુટવાનો નિરધાર કર્યો. પાલીતાણા જઇને એણે જુનાગઢ તથા ભાવનગર રાજના બહારવટીયાઓની ફોજ તૈયાર કરી તેમા હાલરીયાના ઓઘડ માત્રો પણ હતા. પાલીતાણા દરબાર કાંધાજીએ પણ માણસો તેમજ સાધનોની મોટી મદદ કરી. પૂરતી ફોજ લઇને જોગીદાસે નાગધણીંબા ગામ પર પડી ગામ બાન્યુ. પણ પછી ભાવનગર લુટવાનો ઇરાદો છોડી દઇ એ પાછો વળ્યો ને માર્ગે આવ્યા તે બધા ગામને લુટતો તથા મીલાતનો નાશ કરતો ગયો.

વજેસંગજીએ કાઠીઓનો રસ્તો રૂંધવા એક ફોજ પાલીતાણે મોકલી, પોતે ચારસો માણસોની ફોજ લઇ લુટારાઓની પાછળ ચડયા, અને સેતુજી કાંઠે ટીમાણીઆ ગામ પાસે આવ્યા. આહી એક સામસામુ યુદ્ધ મડાયુ જેમા કાઠીઓ હાર્યા, પણ પોતાની નિત્યની યુક્તિ મુજબ તેઓ વિખરાઇને ગીરમા, બીજી લુટની તૈયારી કરવા ચાલ્યા ગયા.

ગીરમા જોગીદાસ આળસુ બનીને ન પડયો રહ્યો. થોડા જ મહિના પછી એ ફોજ લઇને નીકળ્યો અને ઢળાબાદ ઉપર ચડયો. ફરી પાછી સિહોરથી ફોજ મોકલવામા આવી પણ એ જોગીદાસને ન પકડી શકી. સમઢીયાળા પાસે તો ભાવનગરની ફોજ આબી ગઇ, છતા લુટનો માલ રોકવા જેટલી પણ એ ફોજ ફાવી નહિ.

૧૮૨૭ : ખુમાણોએ ફરીવાર ભાવનગરના પ્રદેશ પર હુમલા કર્યા. દિહોર લુંટ્યુ. ત્યા રહેતા થાણાને હરાવ્યુ. પણ તે પછી ટાણાથી મોકલાએલી ફોજને હાથે તેઓએ હાર ખાધી. ટાણાની ફોજે તેઓ ને પાલીતાણા સુધી તગડયા.

ઉપરાઉપરી થતા આવા હમલાઓએ વજેસંગજીને બહુ થકાવી દીધા. સાચા જીગરથી એને સુલેહ કરવાની ઇચ્છા થઇ. એટલે એણે કાઠીઓ પાસે કહેણ મોકલાવ્યુ કે "જો તમે ભાવનગર આવો તો ફરીવાર સુલેહની વાટાઘાટ કરવા હું તૈયાર છુ."

કાઠીઓ કબૂલ થયા. એક વરસ સુધી વાટાઘાટ ચાલ્યા પછી ૧૮૨૮મા કરારો નક્કી થયા. તેમા કાઠીઓએ નેસડી, જીરા, વીજપડી, લીમોદરા, મીતીઆળાનો અમુક હિસ્સો, પોતે રાજ્યને નુકશાન કરેલું

તેમા બ હા તરીકે રાજ્યને આ રવાનુ' કબુલ કર્યું. આ કરારો મુબાઇ સરકારને પોલી એજન્ટ મી બ્લેને' મોકલ્યા. અને તે મજૂર થયા.

કીનકેઇડનું કથન

[Outlaws of Kathiawar માથી]

પ્રકરણ ૨૦ પાનુ ૧૫:

"કાઠીઆવાડના બહારવટીયાના મે ત્રણ વિભાગ પાડયા છે: એક ગીરાસીઆ બહારવટીયા, બીજા વાઘેરો, ને ત્રીજા મીયાણા: પહેલા વિભાગમા ઘણા જાણીતા નામો ગણાય છે, કે જેમા એક નાળવાળો (એ નાળવાળાને એક દુહામા, વરસાદની ગર્જના સાભળી પોતાનો કોઇ હરીફ ગર્જતો માની માથા પછાડી મરનાર સાદુળા સિહની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે) અને બીજો આબરડીનો જોગો ખુમાણ પણ ખોલાય છે. આ જોગો ખુમાણ, ખરી રીતે તો બહારવટીયો નહિ-પણ બગવાખોર કાઠીઓની ટોળીનો સરદાર હતો પરતુ જોગો ખુમાણ તો અને મારા સશોધનની અદર મળેલા એક ઉત્કૃષ્ટ દુહા માયલો વીર હતો:

ધ્રુવ ચળે મેરૂ ડગે, *મહીપત મેલે માન
જોગો હીં જાતી કરે, ક્ષત્રીવટ ખુમાણ

The Stars may fall from heaven's dome,
* The pride of thrones depart:
Yet valour still will make her home
In Joga Khuman's heart.

---

* 'મહદધ મેલે માન' જોઇએ. મહદધ : સમુદ્ર

“વાઘેરો વિષે દેશના લોકોને પણ ઘણું તપતું હતું. તેઓ જાણતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જુલમ કર્યો છે.

* * *

“હવે મૂળુ એકલો રહ્યો ને આ વખતથી નિરાશ થઇ ગયો. ઘણી ભૂખ તરસ, થાક ઉજાગરા, ફોજ મુવાનો અફસોસ, ભાઇ જેવા ભાઇનું મોત, તે પણ વિયોગમા થયુ. તેથી શું તેના મનને થોડું લાગતું હશે ? કહે છે કે કેટલીક તો મૂળુ લાઘલો ખેંચતો. ને કેટલીક વાર તેને સાત સાત દહાડા સુધી અનાજ નહિ મળેલું.

“દ્વારકાની લડાઇ વખતે જે દોઢ હજાર માણસનું ઉપરીપણું ભોગવતો તે હવે ફક્ત અંગત પાચ સાત માણસથી રહ્યો. એટલું સારૂં થયું કે તેની આ દુઃખદાયક ઝીંદગીનો થોડા વખતમા અંત આવી ગયો. બેશક તે હરામખોરનો ધધો લઇ ફરતો, એટલે સામાન્ય રીતે જોતા આપણે આવાં મૃત્યુથી ખુશી માનવી જોઇએ. તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જુલમથી ફરજ પાડેલી.

“જમાનાની રીત સમજવા તેનામાં પહોંચ નહિ, એટલે તે કેટલીક બદસલાહને વશ થયેલો. તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શુરવીરપણું, તેની ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી, તેના કુટુંબ પર ગુજરેલી અપદશા દેખી કઠણ દિલના માણસને પણ દયા આવ્યા વિના રહેજ નહિ. × × મુળુનાં કામાં એવાં નહોતાં કે તેને આપણે હલકી પંક્તિના બહારવટીયાની જોડે સરખાવીએ.

* * *

“મને બીજા કોઇ દેડ અને પીડાકારક વાઘેર મૂવા તેનું કાંઇ તપતું નથી, પણ એક ઉચ્ચ ખાનદાન આખી ટોળી માટે જ તપે છે. અરે ! તે સર્વનો ઘાણ નીકળી ગયો.

“તેઓ સાવ અણસમજુ નહોતા. પણ તેઓને સોબતે ભૂલાવ્યા. હલકા વાઘેરોએ તેઓના માથાં ફેરવી નાખ્યાં. અને વળી તેમાં ગાયકવાડી જુલમે વધારે અસર કરી.

“સિપાહી તો ખરાજ. મરવાં મારવાં તે તો હિસાબમાં નહિ, વાણીયા ન હતા કે ભાઇ બાપા કરી કીધેલાં અપમાન સહન કરે.

“વૈર લેવાના જોશમાં દુર અંદેશો ભુંડું થશે તે સુઝયું જ નહિ. જોધાના વિચાર તો આખર ઘડી સુધી સારા હતા. પણ બીજાઓએ તેને પરાણે ફસાવ્યો.

૧

આંબલી બોરડીની ઠાગાઠાસ ઝાડી ભુભના થોરની ગીચ અંધારી ઝાડી ધોળે દિવસે પણ ગભરાવી નાખે એવું એ ત્રીસ ગાઉનું જંગલ* એના કાળજામાં પંથ કાપીને જાત્રાળુ ગોમતીજીને કાંઠે પહોંચે ત્યાં આસમાની દરિયાની છોળો ઉછળીને રણછોડરાયના પગ પખાળે છે જે રણછોડ! જે રણછોડ! લલકારતો જાત્રાળુ ઓખાની ઝાડી વીંધે છે રૂપાળા દરિયા ને મરમાં વગડાની વચ્ચે એને કાયા લૂટી ખાય છે જાત્રાળુ પોતાને દેશ જઈને ગીતો ગાય છે કે –

> અસી કૌસકી ઝાડી લગત હે!
> કાયા કઠિન કઠોર,
> દ્વારકામે રાજ કરે રણછોડ!
>
> ઉસ કુદા છીન લેત હે
> ઘુબા ડારત ફોડ
> દ્વારકામે રાજ કરે રણછોડ!

જળમાં કોઈ વ્હાણ ન હેમખેમ જાય, ને થળમાં ન જાત્રાળુ વણલૂંટ્યો જાય એનું નામ જ ઓખો એના ઓખામાં એક દિવસ કેવી બીના બની રહી હતી?

---

* ઓખામંડળની ઝાડી એટલી ગીચ હતી કે પૂર્વે ત્યાં ચોવીસ ઇંચ વરસાદ પડતો આજે ઝાડી છેક જ કપાઇ ગઇ છે

સોળ વરસની કુંવારકા: તળાવની પાળેથી પાણી ભરીને ચાલી આવે છે: માથા ઉપર છલોછલ ભરેલી હેલ્ય: અને બેય હાથમાં ત્રણ ત્રણ વરસની દૂધમલી બે ખડેલી પાડીઓ: જોરાવર ખડેલીઓ રણકતી રણકતી મોટા ઠેકડા દેતી આવે છે. પણ પનીઆરીના માથાપર માંડેલ બેડલું જરીકે ડગમગતું કે છલકાતું નથી. એને મન તો આ ખડેલીઓ જાણે હાથમાં ઉંદરડી રમતી આવતી હોય એવી લાગે છે. એની મુખમુદ્રામાં કે કાયામાં ક્યાંય ચડકારો નથી.

અસવાર તો આઘેરો જ ઉભો થઇ રહ્યો. બીનલાવરણી પની-આરીનાં કાંડાંનું કૌવત નિરખીને એ રાજપૂત જુવાનનો શ્વાસ હેઠો બેસી ગયો. પડખે ચાલતા આદમી પાસેથી જાણી લીધું કે આ ગામનું નામ હમોસર: માછીમારની દીકરી: બાપનું નામ મલણ કાળો: હજી બાળકુંવારી જ છે.

"ઓહોહો! આના પેટમાં પાકે એ કેવા થાય! મનધાર્યાં મલક છતી આપે!"

એના વિચાર કરતો ઘોડેસ્વાર ઘોડો ફેરવ્યા વગર, પાછો વળીને આરંભડા ગામને ગઢે આવ્યો. આવીને રઢ લીધી: "કુઇ, પરણું તો એક એને જ."

રાઠોડ રાજાની રાણી તો રજપૂતાણી હતી. એનાથી આ શે સંખાય?

"અરે બાપ! ઇ તો કાબા. ગોપીયુંનાં વસ્તર લુંટનારા:" "પણ કુઇ! અરજણ જેવા અજોડ બાણાવળીનું ગાંડિવ આંચકી એની ભુજાયુંનો ગરવ ગાળનારા એ કાબા!"

"પણ વીરા! એના તો માછવાં મારવાના ધંધા: કાળાં વહરાં રૂપ: અને તું તો કચ્છ ભુજનો ફટાયો: જદુવંશીનું ખોરડું: આપણે ઇ ખપે?"

"ખપે તો ઇ એક જ ખપે કુઇ! જગતમાં બાઇની બધી નાની એટલી બેન્યું, ને મોટી એટલી માતાજીયું!"

આરંભડાના રાઠોડોને ઘેર રીસામણે આવેલા ભુજના કુંવર હમીરજીએ હમૂસરની સરોવર-પાળ્ય ઉપર દીઠેલી કાબુડી માછીમાર કન્યા ઉપર પોતાનો વંશ અને ગરાસ ઓળઘોળ કરી દીધો. ઓખામંડળના કાબાઓની સાથે એણે લોહીનો સંબંધ જોડયો. અને ઓખામંડળ ઉપર પોતાની આણ પાથરવા માંડી. બોડ-બેત્રી ગામનાં તોરણ બાંધ્યાં. 'વાઘેર' એની જાત કહેવાણી.

કાબાની કુંવરીને ખોળે જે દિવસ જદુવંશીના લોહીનો દૂધમલ દીકરો જન્મીને રમવા લાગ્યો, તે દિવસ ગામ પરગામનું લોક થેઇથેઇક વધામણીએ હલક્યું. વાઘેર બેટડાનાં રૂપ નિહાળી નિહાળીને માણસોનાં મ્હોંમાથી નીકળી ગયું કે

"ઓહોહો ભા ! હી તો માણેક મોતી જેડો ! કેડો લાલમ-લાલ માણેક !"

તે દિવસથી 'માણેક' નામની અટક પડી વાઘેરની તમામ કળીઓમાં 'માણેક' સાખની કળી ઉચી લેખાણી

ઓખામંડળ એટલે તો કાંસોકાંસ કાંટાળાં વગડાં અને ઉંડા વખભર પણ અને કાબાકુળનો તો અવતાર જ લૂંટ કરવા સારુ હતો. માછવા મારે, મછવા લઇને દરિયામાં વ્હાણ લૂંટે, અને હડી કાઢીને ધરતીમાં જાત્રાળુઓ લૂંટે પણ કાબા ભેળા રજપૂત ભળ્યા, તે દિવસથી માણેક રાજાઓએ તીર્થધામનું રક્ષણ આદર્યું, અને જાત્રાવેરા ઠરાવી જાત્રાળુઓનું જતન કરવા માંડ્યું.

"સમૈયા માણેક! હકડી ઓરત અચી આય. હી બાઇ તો હીં ચુવેતી કે મુંજે તો સો નારીએર સમૈયા માણેકજે કપારમેં ઓરણાં!" [એક ઓરત આવી છે, ને એ તો એમ કહેછે કે મારે તો સમૈયા માણેકના કપાળમાં એકસો નાળીએર ફોડવાં છે.]

પરદેશણ બાઇએ કહેવરાવ્યું : "બાપા! ભૂલ ભૂલમાં મારાથી છબ કચરાઇ ગઇ છે. દીકરો નોતો થાતો, તે માનતા કરી'તી કે જો શામળોજી દીકરો દેને તો દ્વારકાના દેવરાજ સમૈયાને કપાળે હું એક સો શ્રીફળ વધેરીશ. મેં તો જાણ્યું'તું કે સમૈયો માણેક દેવતા હશે!"

"નાર સમૈયા! તોજી માનતા! ફોડ હણેં મથ્થો! દેવજા ડીકરા!"

એમ કહી કહી દાયરે ઠરબારની દેકડી આવરી.

સમૈયાએ દાતણની ચીરો નીચે નાખી, મોઢું ધોઇ, દ્વારકાધીશની સામે હાથ જોડ્યા. ને પછી બાઇને કહેરાવ્યું: "હલી અચ! મંઝી ધી! હલી અચ! તોજી માનતા પૂરી કર. હી મથ્થો ખુલ્લો જ રખી ડીઆંસી! [હાલી આવ. મારી દીકરી! હાલી આવ. ને તારી માનતા પૂરી કર. આ માથું મેં ખુલ્લું જ રાખી લીધું છે."]

એક સો શ્રીફળનો હંબાડ કરીને બાઇ ઉભી રહી. દીકરાને સમૈયાના પગમાં રમતો મૂક્યો. પહેલું શ્રીફળ ઉપાડ્યું. માણસ જેવા માણસનો ફૂલા માથાને પત્થર માનીને શ્રીફળ પછાડવા જતાં એનો હાથ આંચકો લઇ ગયો. ત્યાં તો સમૈયાએ બાઇને ફરી પડકારી:

"અરે મઝી ધી! અરે એટડી! હી મથ્થો પત્થર જેડો તો આય! હીન મથ્થેજી દયા મ રખ. ઝોર બરાબર."

બાઇએ શ્રીફળ પછાડ્યું. માથાને અડ્યા પહેલાં અદ્ધરથી જ ફટાકો બોલ્યો. શ્રીફળનાં બે કાચલાં જમીન ઉપર જઇ પડ્યાં.

એક સો શ્રીફળ એ જ રીતે અદ્ધરથી જ ફુટ્યાં. માનતા-

વાળી, બાઇ "બાપા ! બાપા !" કરતી સમૈયાના ચરણોમાં ઢળી પડી.

"બાઇ। મઝી મા ! આંઉ ડેવ નાઇઆં. હી તો તોજે ધરમસેં થીયો આય. [બાઇ ! મારી મા ! હું કાંઇ દેવ નથી. આ તો તારા પોતાના જ ધર્મથી થયું છે.]

એટલું બોલીને સમૈયાએ પોતાની દીકરી માનેલી એ બાઇને પહેરામણી દીધી. બાઇ ગાડું જોડી ચાલી ગઇ.

૨

સમૈયાનો કુંવર મુળુ માણેક કુલેલમાં ગરકાવ છે. એ માતેલા રાજકુંવરે વસ્તીની મરજાદ લોપવા માંડી છે. લોકોએ નગરશેઠ ઇંદરજી ભાઇની પાસે રાવ પહોંચાડી. બુઢ્ઢો ઇંદરજી ડગુ મગુ પગલે કચારીમાં ગયો. શેઠને ભાળતાં જ સમૈયાએ દોટ દીધી:

"ઓહો કાકા ! આં-જે અચણો પ્યો ? [આપને આવવું પડ્યું ?"]

"હા સમૈયા ! બીયો ઇલાજ ન વો."

"કાકા, ચ્યો, ફરમાવો."

"સમૈયા ! હાથી હરાડો થીયો !"

"કાકા, આઉં બધી નાસી." [હું બાંધી લઉં છું.]

હાથી હરાયો થયો છે, તો એને હું બાંધી લઇશ. એટલી જ સમસ્યા થઇ. ઇંદરજી શેઠ દુકાન પર ગયા. ને દરબાર ન્હાઇને મંદિરમાં પહોંચ્યા. પાંચ માળા ફેરવી. પછી બે હાથ જોડીને, બોલ્યાઃ

"હે ધજાવાળા! તુમેં જે સચ વે, તે મુંજે પૂતર ત્રે ડિમેં મરે, નકાં આંઉ મરાં!" [હે ધજાવાળા! તારામાં સાચ હોય, તો મારો પૂત્ર ત્રણ દિવસમાં મરે, નહિતર હું મરૂં !]

ત્રીજે જ દિવસે એ જુવાન દીકરા મૂળુને જમનાં તેડાં આવેલાં.

૩

આવા પૂર્વજોના છેલ્લા બે નેકીદાર વારસદારોની આ વાર્તા છે.

સીત્તેર વરસ ઉપર ત્યાં અમરાપર નામે નાનું • ગોકળીયું ગામડું હતું. આજે ત્યાં ગામનો ટીંબો યે નથી. ગામની જગ્યા ઉપર જમીન ખેડાય છે: દ્વારકાથી દોઢ બે ગાઉ જ આઘે:

એ અમરાપર ગામમાં જોધો માણેક અને બાપુ માણેક નામના બે ભાઇઓ, ઓખામંડળના વાઘેરોમાં ટીલાત ખોરડાના બે વારસો રહેતા હતા. રાજ તો ગાયકવાડ સરકારને હાથ ગયું છે. દ્વારકામાં પલટન પડી છે. ગામડે ગામડે પલટનનાં ચક્રો ચપાણાં છે. વાઘેર રાજાઓને સરકારે જીવાઇ બાંધી આપી છે. પણ હમણાં હમણાં તો અમરાપરવાળા ટીલાતોને જીવાઇ મળવી યે બંધ પડી છે.

ગાયકવાડનો સૂબો બાપુ સખારામ મદભક બનીને દ્વારિકાના મહેલમાં બોલે છે કે

"કાય! વાઘેરાન મંજે કાય આહેત! [શું છે! વાઘેર બાપડા શી વિસાતમાં છે?] "

એ ટીલાત ખોરડાની વાઘેરણો આજ પાદરેથી પાણીનાં બેડાં ભરીને ઓસરીએ હેલ્યો ઉતારે છે. પણ એનાં મોઢાંની લાલી આજ નોખી ભાતની બની ગઇ છે. મોઢાં ઉપર ત્રાંબાં ચડ્યાં દેખાય છે.

ઓસરીમાં જ પોતાના ધણીઓ બેઠા છે. પણ મુખચંદ્રની લાલપનું કોઈ કારણ પણ બાઈઓને નથી પૂછતું. પરસેવે ટપકતાં લાલ નેત્રોવાળી વાઘેરણો છંછેડાઈને બોલી :

"અસાંજા થેપાડાં આંઇ પર્યો! અને હણેં આંજી પાઘડી અસાંકે ડ્યો!" [અમારાં થેપાડાં તમે પહેરો. અને હવે તમારી પાઘડી અમને આપો.]

બેય ભાઈઓનાં મ્હોં ઉંચા થયાં. જોધાએ ધીરે અવાજે પૂછ્યું કે "આજે શી નવાજૂની બની છે વળી?"

"નવું શું થાય? રોજે રોજ થઈ રહ્યું છે ને! રજપૂતોને પાદર મોરલા મરે, ને રજપૂતાણીયુંનાં બેડાં કાંકરીએ વીંધાય: દાઢી મૂછના ધણીયું બેઠા બેઠા ઈ બધું સાંખી લ્યે!"

"કોણે મોરલા માર્યા? કોણે કાંકરીઓ ફેંકી?"

"બીજા કોણે? દ્વારકાના પલટન વાળાઓએ."

જોધાએ શિર નીચે ઢાળ્યું. પણ બાપુને અને એના દીકરા મૂળુને તો ઝનૂન ચડવા લાગ્યું. ધીરી ધીરી ધમણની ફુંકે આગ્યંતિ ભડકો થાય, તેમ ધીરે ધીરે વિચાર કરીને બાપ દીકરે ભભૂકી ઉઠ્યા. :

ઓહોહોહો ! કેવો મીઠો પડ્યો ! રામરાઇ ગ્યવળી થઇ ગઇ. પણ ગરવો જોધો એ મમતાનો ઘૂંટડો ગળી ગયો.

એવે ને એવે ધીરે અવાજે એણે ઉત્તર દીધો કે "ભાઇ ! વસઇ વાળેજા સ્વારિયા મ ચડો. આજ પાંજે સેન કર્યાં વન્યા બીયો ઇલાજ નાય. હકડી ઘડીમેં પાંજા ચૂરા થીંદા. અચો, પાણ રામજીભાજી સલાહ ઘીનું. [ભાઇ ! વસઇવાળાના ચડાવ્યા ચડો મા. આજ આપણે સહન કર્યાં વિના બીજો ઇલાજ નથી. એક ઘડીમાં આપણા ચૂરા થઇ જશે. ચાલો આપણે રામજી ભાની સલાહ લઇએ.]

રામજી શેઠ નામે દ્વારકાનો ભાટીઓ હતો. અમરાપર-વાળા વાઘેરોનો સાચો ભાઇબંધ હતો. ડાહ્યા વેપારીએ આ ઉશ્કેરાયલા બાપ બેટાને હળવી જીભે સલાહ આપી કે "ભાઇ, આજે લડવામાં માલ નથી. વસાઇવાળાના ચડાવ્યા ચડશો નહિ."

રોજ રોજ પલટનવાળાઓની આવી છેડ સાંખતા સાંખતા વાઘેર ટીલાતો બેઠા રહ્યા. પણ પછી છેવટે એક દિવસ સહન કરવાની અવધિ આવી ગઇ.

પડ્યાં પડ્યાં રૂઆવે છે, પણ ભસવાનું જોર બતાવી શકતાં નથી. ગામથી તદ્દન નજીક ફરનારાં શિયાળવાં લુચ્ચાઈની લાળી કરીને વગડે ગયાં છે.

તેવે ટાણે ઓખામંડળના ધ્રાશણવેલ ગામના પાદરમાં, ટીલાવડ નામે ઓળખાતા ચામુંડાના વડલા નીચે, અંધારામાં પાંચ છ મોટી સગડીઓ સળગી રહી છે. અને સગડીને બીડી પચીસ જણ, પાચેક હોકા પંગતમાં ફેરવતા ફેરવતા, ઉભા ગોઠણ સાથે કસકસીને પછેડીની ભેટ બાંધી, સજ્જ હથીઆરે બેઠા છે. રહોયે ઘોડાનાં બાંધ્યા છે. પચીસેનો પોશાક જાડેજા રજપૂતો પહેરે છે તેવી જ ઢબનો છે પણ પહેરવેશમાંથી રાજ્યકર્તાને શોભે તેવી રિદ્ધિ સિદ્ધિ ઉડી ગઇ દેખાય છે. પાઘડીઓના પડેલા લીરા, કેડીની અંદર તાતાડી દીધેલા છે, અને ચોરણાઓનાં થીગડાં ભેટ વાળેલ પછેડી હેઠે દબાવેલા છે ઓખામંડળના રાજાઓની એ અધરાતે એવી હાલત હતી.

“ બધુ આવી ગયા ?” એમાંથી મોટેરા દેખાતા એક વાઘેરે ચારે બાજુ પોતાની ચિત્તા સરખી ચળકતી આંખ ફેરવી.

“ હા, રવા માણેક : આવવાના હતા એ બધા આવી ગયા.” બીજાએ જવાબ દીધો.

“ સાંઢીઓ સધેય ગામે ફેરવ્યો'તો ને ?”

“ તમામ ગામે નેહડું યે બાકી નહિ.”

“ અમરાપરથી કોણ કોણ હાજર છે ?”

“ હું જોધો, બાપુ, ને મૂળુ માણેક, ત્રણ જણા.” ગરવા અને ઓછાબોલા છતાં મીઠાબોલા મુખી જોધા માણેકે જવાબ વાળ્યો.

"હું ભીમો. મેવાસેથી."

"ઠાવકી વાત. કુંભાણી કોણ છે ?"

"હું હભુ. મકનપરથી."

"બીજા કોણ કોણ માડુ છે ?"

"કરસન જસાણી ને ધૂનો જસાણી મુળવાપરથી : દેવદ ચંભાણી ને રાયદે ભીમાણી શામળાસરથી ; ધધો ને સાજો પીઠારીઆ; અને વશીવાળામાંથી તું રવો, પાળો, રણમલ અને દેવો; એટલું થારાણી-ખોરડું."

મ્હોં મલકાવીને રવો બોલ્યો, "ત્યારે તો અમારા માડુ સંધાયથી વધુ. એમ છે જોધા ! માથાં વાઢી દેવાં, એ છોકરાંની રમતું નથી, વસીવાળાને ઓળખો જાય તેની ઊંડી દાઝ છે ભા !"

"સાચું કહ્યું રવા માણેક !" જોધા માણેકે આ વસીવાળા ચારે જણાના ચ્હેરાની ખુન્નસભરી કરડાકી અને દોંગાઇની રેખા પારખીને ટુંકો જવાબ વાળ્યો.

"ત્યારે હવે લાવો વાળુ."

"હાજર છે ભા !" કહીને બ્રાહ્મણવેલના ગરાસીઆ દાદાભાઇ ને રામાભાઇ ઉઠયા. સહુને થાળી પિરસાણી.

"ભારી દાખડો કર્યો દાદા ભા !"

બે હાથ જોડીને પોતાના વાઘેર ભાઇઓની સામે દાદોભા વાઢેર ઉભો રહ્યો : "આપ તો ઘણુ જોગ, પણ અસાંજી સંપત એતરી, ભા !"

સમડીએ પોતાના હાથ પગ રોકતા રોકતા, વાળુ કરીને સહુ બેઠા. એટલે વશીવાળા રવા માણેકે પોતાના બડીઆ કાનની ભુટ પંપાળતાં પંપાળતાં વાત ઉચ્ચારી કે

"ત્યારે હવે શું ધાર્યુ છે સધાએ ?"

"હવે તો ગળોગળ આવી ગયા છીએ." જોધાણી કુંભાણીએ વાતને વેગ ચ"

"ઓખામંડળના ધણી હતા, તે તો મિટાવી દીધા. પણ રાબ રોટલો ખાવા જેટલી જીવાઇ બાંધી આપી છે, તે પણ વહીવટદાર છો મહિનાથી ચૂકવતો નથી."

"હાથે કરીને પગે કુવાડો આપણે જ માર્યો છે ને?"

"કોણ છે ઇ માડુ! જોધો માણેક ને? જોધાએ કાયમ આપણી જ કસર કાઢી છે."

"હું જૂઠું નથી બોલતો ભા! આપણે રાજ્ય મટીને ચોર ઠર્યા તે આપણે જ લખણે. પોણોસો વરસથી સંભારતા આવો: આપણે કેવાં કામાં કર્યાં? નગર, પોરબંદર ને ગોંડળ જેવાં રજવાડામાં લૂંટ આદરી: એટલે માર ખાધો, ને ફક્ત પાંચ ગઢ, ને સતાવીસ ગામડાં રહ્યાં."

"હાં, પછી જોધા ભા?" રવો દાઝવા લાગ્યો.

"પછી શું? પચાસ વરસ ઉપર આપડે જ વડવે ભેળા થઇ રાણી સરકારના વેપારીનું વ્હાણ લૂંટ્યું. અને એમાંથી એક ગોરાને ને એક બાપડી મઢમને દરિયામાં ફેંક્યાં. ફેંક્યાં તો ફેંક્યાં, પણ એ લૂંટ ને એ ખૂનની વળતર રૂપીઆ સવા લાખ ચૂકવવાનું કબુલીને પછી ખૂટલાઇ કરી ન ચૂકવ્યા. ત્યારથી વાઘેર કોમ ગુમાવીને ચાંચીઆ ઠર્યા. દરિયામાં લૂંટવા સિવાય આપણા વડવાએ કર્યું શું? ઓખાના બારામાં ટોપીવાળાનાં વ્હાણ પેસી ગયાં તે આપણાં જ પાપે."

"રંગ છે વાઘેરના પેટને! બલોયાં પહેરો બલોયાં જોધા ભા!"

"હવે તો ક્યારનાં મેં બલોયાં કાંડામાં પડી ગયાં, રવા ભા! તું ને હું જીવીએ છીએ, ને ઓખો ખાલસા થઇ ગયો. આપણે ધણી હતા તે જીવાઇદાર થયા. આપણે માથે લશ્કરનાં બટાલીઅન બેઠાં, ઠેર ઠેર થાણાં થપાણાં, કપ્તાનો, સ્પીઇન્ટો, ને પોલીટીકાલોનું તો કીડીયારું ઉભરાણું. અને આ ગાયકવાડીનો જુલમ તો હવે જોયો જાતો નથી."

"ગઇ ગુજરી જવા દો જોધા ભા, અને હવે કહો, આપણે

કરવું શું ?" જોધા માણેકના આજ્ઞાનશ નાથેરાએ અગ્નિ ઉપર રાખ વાળી

"આપણે કરીએ છીએ તેના ઉપર આ વસીનાળા ભાઇઓ ધુળ વાળી દે છે એનુ શું કરવું ?"

"શું ધુળ વાળી?" રવો ડોજો ફાડીને બોલ્યો

"તમે વગર કારણે આરંભકું ભાગ્યું. તોરમા ને તોરમા એટ'ા કરીને કબ્જે લીધો," એમ માત ગામડીના ગરાસીઆએ ફુલીને સમદરના પાણી જેવી સરકારની સત્તા સામે ઉતાવળી બાથ ભરી એમાં સરકારની દુનાધાર તોપુ આવીને આપણા બારામાં ડાચા ફાડી ઉભી છે અને જાત્રાળુઓ રણછોડરાયજીનાં દર્શને ન આવી શકે, એ પાતક કાઇ ઓછું !"

"અને જોધા! તું ડાહ્યો ડમરો, તું વળી સરકારની સાથે. નેકી જાળવીને શું કમાણી કાઢી આવ્યો? કપિલા છઠની જાત્રામાં અમે તો જાત્રાળુ પાસેથી કરોડુંનો માલ કબ્જે કરત પણ તું સરકારનો હેતનો કટકો થાવા ગયો તેં જાત્રાળુની ચોકી કરીને ગાયકવાડને ચાર લાખ કોરીનો કર પેદા કરાવ્યો, તેનો સિરપાવ તને શું મળ્યો? તું ચોર હો, તેમ તારા જામીન લેવાણા તે િ' તને કચેરીમા બોલાવી ભુડે હાલે કેદ કરવાની પણ પેરવી થઇ'તી, અને હવે તારી જીવાઇ પણ રોકી રાખી લે, લેતો જા ગાયકવાડી પાઘડી! બોલ, રણછોડરા-

"જોધા બા !" જોધાનો ભાઇ બાપુ માણેક બોલ્યો "હું હજી આજ જ મારી રોટીની ઉઘરાણી કરીને બાપુ સખારામ પાસેથી હાલ્યો આવું છું અને એણે મને શું જવાબ દીધો ખબર છે ? મ્હોમાંથી ગાળ કાઢી"

"હે, ગાળ કાઢી ? જબાન કાપી લેવી'તી ને ?"

"શું કરું ભા ! તારો ડર લાગ્યો, નીકર હું વાઘેરનો બચ્ચો, ઇ બ્રાહ્મણની ગાળ કાંઇ ખમું ? એણે તો સામેથી કહેવરાવ્યું છે કે અમરાપરને પાદર અમારા બે મકરાણીના ખુન કર્યા છે, માટે હવે તૈયારીમાં રહેજે, અમરાપરને તોપે ઉડાવવા આવું છું"

"મકરાણીના ખુન ? શા સારુ ?"

"હા જોધાભા ! મકરાણી બંદુકું લઇને શિકારે નીકળ્યા'તા અને પાદરની આંબલી માથે મોરલો બેઠો'તો તે પર ગોળી છોડી મોરલો તો ભગવાનનું વાહન એનું શાક કરીને બચારા મકરાણી ખાવાના'તા ? અને દોડીને બેય મકરાણીનું જ કાપ્યું ને માથું શાક સમજીને ખવરાવી દીધું તેને જવાબ લેવા મરાઠો બાપુ સખારામ તોપુના રેકડા કરી ચડે !"

"ત્યારે હવે પરિયાણુ શું કરી રહ્યા છો ? કરો કેસરીયાં."

હાથ ઉપર માથું નાખીને જોધો વિચારમાં પડી ગયો. એણે ધીરેથી કહ્યું, "હજી વેર છે ભાઇ. અધર્યા મ થાવ."

"કાં ?"

"ગાયકવાડની બાદશાહી સામ બાથ ભરાશે ?"

"ગાયકવાડની બાદશાહી તો રહી છેટી, ઠેઠ વડોદરે. અને આંહી તો વહીવટદારથી લશ્કર તેડાં કરીને બેદિલ બેઠુ છે. ધીંગરની ફૂંકે સૂકલ પાંદડાં ઉડે, તેમ ગાયકવાડનાં વાવરા ઉડાડી દેશું."

"પણ ભાઇ ! વાંસે સરકાર જેવો વશીલો છે. પાંચ સો ટાણ તોપું ભરીને ઓખાને ચૂડેલુ રાંસડા ટયે તેવો કરી મેલશે." જોધે ભવિષ્યમાં નજર નાખીને કાળની વાણી કાઢી.

"સરકાર તો હિંદુસ્તાનને કાંઠેથી હોકા ભરીને હાલી, જોધા ભા !" મૂળુએ નેણાં મલકાવ્યાં

"કાં ?"

"કાં શું ? બળવો ફાટી નીકળ્યો છે. પલટનો સામી થઇ ગઇ છે. મરાઠાનાં ભાલાની અણીએ, ગોયમાં મોતી પરોવાય તેમ ગોરાનાં મડ્યમ છોકરાં પરોવાય છે. સરકારનાં

અમરાપરનો ઉગાર કરવા આદમી ભેળા કરી આવું. હવે જે રણછોડ!"

"જે રણછોડ, જોધા ભા! હવે ફરી વાર વડલા હેઠ નાહિ મળીએ. રઘુરાયની છાંયામાં મળશું હો!"

જોધો ઉઠ્યો. ડાયરો વીખાણો. જોધાએ મૂળુને પડખે બોલાવીને શીખામણ દીધી કે "બેટા મુરૂ"

"બોલો, કાકા!"

"આ વસઈવાળાનો ચડાવ્યો ચડીશ મા હો; એનાં પરિયાણ પાપનાં છે. બાકી તો બેટા, જ્યાં તું ત્યાં જ હું. હું હવે આ ટાણે મારાં પેટમાં ફણ નહિ ઘાલું."

જોધો હનુમાન જતિ જેવાં પગલાં ભરતો અંધારામાં ધાબળો ઓઢીને અદૃશ્ય થયો. અને મૂળુભાએ અમરાપર જઈ પોતાના વફાદાર રાયકાને હુકમ કર્યો:

"રાયકા! વાઘેરોનાં પચીસે ગામડાંમાં ફરી વળજે. અને કહેતો જાજે કે શ્રાવણ શુદ એકમની અંધારી રાતે, દ્વારકાના કિલ્લાની પાછલી રાંગે, ઉગમણી દરગે, જસરાજ માણેકના પાળીઆ પાસે પાઘડીનો આંટો નાખી જાણનારા સહુ વાઘેર

"ખમા ! ખમા રણછોડ રાયને ! હવે અમરાપર ગામમાં, સહુથી લાંબાં બે ઓરડા હોય તેનાં આડસર ખેંચી કાઢો."

બે આડસરો કાઢીને તેની ઉંચી, આભને અડતી નીસરણી બનાવી અને શ્રાવણ શુદ ૧ ની સાંજે, અંધારાં ઉતર્યાં પછી મુળુ માણેકે ગઢની અંદર જઈને છેલ્લા જુવાર લીધા દીધા.

૫

દિવસ આથમે ને જેમ ટપોટપ આભમાં એક પછી એક તારલા ઉગતા આવે, તેમ અમરાપરના પાદરમાં પણ શ્રાવણ શુદ એકમની સાંજે દિવસ આથમવાની સાથે જ ગામડે ગામડેથી વાઘેરો આવવા લાગ્યા.

દોઢસો વાઘેરોનો સંઘ, કેડીએ કેડીએથી આવીને અમરાપરને પાદર મુળુ માણેકના નેજા નીચે ખડો થયો. સામસામા જે રણછોડ! રણછોડ! ના સૂર બંધાઈ ગયા અને બધા બથો ભરી ભરી ભેટયા. આખું દળકટક અમરાપરથી ઉપડયું. અને જેમ સીમાડે પગ માંડયો ત્યાં ડાબી કોર ગધેડો ભૂંકયો:–

"મુરુભા! તારી ફતેના ડંકા જાણજે. ડાબો ગધેડો ભૂંકયો લાખ રૂપીઆનાં શુકન થાય છે." એમ બારાના હાદોર જોશીએ શુકન પારખીને મુબારકી દીધી.

"સવારને પહોર દ્વારકા આપણું સમજજે મુરુભા" વસઇવાળાએ મુળુને ચડાવ્યો.

"દ્વારકા મળે કે ન મળે, આપણું કામ તો હવે આ પોંઃકાં આ પાર મરી મટવાનું છે ભા!" મુળુભા પોરસ ખાઇને બોલ્યો.

આગડના દોરા છુટયા. અને દ્વારકાના ગઢે અગ્નિકોણથી મુળુ માણેકે "જે રણછોડ!" કહી નીસરણી ઉભી કરાવી

પણ નીસરણી એક હાથ ટુંકી પડી. ગઢ એટલો છેટો રહી ગયો

મુળુએ હાકલ પાડી કે "ભાઇ! કયો વાઘેર જાગ્યો માનુ ધાવણુ ધરાઇને ધરાઇને ધાવ્યો છે? છે કોઇ ઠેકનારો!"

"હું!" કહીને પતરામલ માંયાણી નામનો જુવાન ચડ્યો. મ્હોંમાં તલવાર પકડીને એણે ઠેક મારી. જે રણછોડ! કરતો ગયો ગઢ માથે. ત્યાંથી ફાળીયું નાખીને બીજા સહુને ચડાવ્યા.

અત્યાર સુધી છાનું માનું કામ ચાલ્યું. પણ જેમ ગઢને માથે બસો દાઢીમૂછાળા ચડી ગયા, અને જ્યાં પણ આખો કિલ્લો અડદના દાણા છાંટ્યા હોય તેવા ધારણમાં ઘોંટાઇ રહ્યો છે એ જોયું, તેમ તો ઓખામંડળ આખોય ઉમટ્યો: વાઘેરનું એકેએક ખોરડું હલક્યું. જે. રણછોડ! જે રણછોડ! ના લલકાર મચ્યા. હૈયેહૈયુ દળાણું. દિવાલો સાથે આફળતા દરિયા ઉપર મહારાજે મ્હોં કાઢ્યુ, સહુકે શંખનાદ ગજાવ્યા અને મુળુએ ચમ્કો કર્યો.

"જોધો કાકો અચેતો! પાંજો જો પે અચેતો! હણેં ફતે હુઇ વઇ!"

જોધો માણેક ચાલ્યો આવે છે. ઓચીંતો આ વિજય-ટંકાર દેખીને એના મ્હો પર વાદળી છવાઇ ગઇ છે. વાઘેરોને ઉન્માદે ચડ્યા દેખી, દારૂડીયા જાદવોના સરદાર કૃષ્ણની માફક એને વિમાસણ ઉપડી. પણ જોધો સમય વર્તી ગયો.

"જે રણછોડ કાકા!"

"જે રણછોડ મુંજા પેટ! રંગ રાખી ડીનો ડીકરા!"

કહેતો જોધો નીસરણીએ ચડ્યો, આડસરની નીસરણી કડાકા લેવા માંડી. અને ભૈરવની ફોજ જેવા વાઘેરોએ બજારમાં ઓકાં ખાઇ લીધા.

"નારાયણરાવ-ક્યાં છે? એની મેડીમાં કો'ક પહોંચો. ઇ જુલમના કરનારાને પગે ઝાલીને બે ફાડીયાં કરી નાખીએ. ઝાલો ઇ મહેતાને!" મુળુ માણેકે હુકમ દીધો.

"નારાયણરાવને સજા મળી ગઇ, સુરભા!" મેડીએથી માણસે આવીને કહ્યું.

"કાં?"

"પાયખાનામાં થઇને ભુંડે હાલે ભાગી છૂટયો."

"કયાં ગયો?"

"જામપરામાં."

"જીવતો જાશે એટા?"

"જવા દે સુરભા. બાપ, ભાગતલને માથે ઘા ન્હોય જેધાએ ધીરેથી શીખામણ દીધી.

ત્યાં સામેથી ધડ! ધડ! ધડ! બંદુકોના ચંભા થાતા ાવે છે. રીડીયા થાય છે. અને અને ભેરી ફુંકતો ફુંકતો બાપુ ખારામ ફોજ લઇ હાલ્યો આવે છે.

"આ કોણ?"

"બાપુ સખારામ. બીજો જાલીમ. જીવાઇને બદલે, ગાળો નારો. એની તો જીવતી ચામડી ઉતરડી નાખીએ."

પાંચ દસ લડવૈયાને લઇને બાપુ સખારામ વાઘેરોના દળ સામે-ધસ્યો આવે છે. અને, રુડો માણેક બંદૂક લઇ એને ટુકો કરવા દોડે છે.

"અને દેવા છબાણી ! તું એટનો કબ્જો લે તોપોને મ્હોયે ઉડી જાજે પણ હાર્યાના વાવડ દેવા પાછો મ વળજે."

"જે રણછોડ !" કહીને દેવો છબાણી છૂટયો.

"પણ આ દ્વારકા ખાલી કયાં થઇ ગયું ? સરકારી માણસો બધા કયા સમાણાં ?"

દૂતોએ દોડતા આવીને ખબર દીધા "જોધાભા, જામ-પરામાં આરસો જણ બેઠા છે."

"લડવાની તૈયારી કરે છે ? કે ગોખો છોડીને ભાગવા રાગે છે ?"

"ભાગવા."

"અરે ભાગી રહ્યા. માડો જામપરાને માથે તોપો. ફુકી ચો. વડોદરે વાવડ દેવા એક છોકરું યે છીવતુ ન નીકળે"

આવા રીડીયા થયા. અને જોધો ઝાંખો ઝબ્બ પડી ગયો. ચરવી વાણીમા એ બોલ્યોઃ

"ન ઘટે મુંજા પે ! એવી વાતું વાઘેરના મ્હોંમાં ન સમાય. એ બચાડા ચિઠ્ઠીના ચાકર ! અને વળી પીઠ દેખાડીને ભાગે છે. એની ઓરતું, બાલ બચ્ચાં, ઘરડા બુઢ્ઢા રઝળી પડે જાવા દો મારા ડીકરાઓ !"

આરસો ગાયકવાડી ચાકરો, દ્વારકા દુશ્મનોના હાથમાં સુખ-શાંતિથી સોંપીને સીમાડા બહાર નીકળી ગયા નગર રાજ્યના મહાલ જામખંભાળીયામા જઇ આરસો જણાએ પડાવ કર્યો. અને આહી દ્વારકામાં તો

ખંભે ખંભાતી પોતીયાં, ધધકે લોહીની ધાર,
ગોમતી લાલ ગુલાલ, માણેક રંગી મુળવા !

ગોમતીજી સોલ્જરોના લોહીથી લાલ ગુલાલ બની ગયાં.

૬

વાઘેરોના સાથમાં આજ વેપારી રામજીભા ધૂમી રહ્યો છે. રામજી શેઠ દ્વારકાનું ભૂષણ બન્યો છે.

દિલોજાન જેધા માણેકના એ ભાઇબંધને માથે જામપરામાંથી બાપુ સખારામનો સંદેશો આવ્યો કે "ઘેરાઇ ગયા છીએ, ભૂખે મરીએ છીએ કાંઇક અનાજ મોકલો."

રામજીભાએ જેધાને જાણ કરી દાના દુશ્મન જેધાએ છાના-માના કહી દીધું કે "કોઇ ન જાણે તેમ ખોરાકી મોકલી આપો. પણ વાઘેરોને વાત પહોંચશે તો મારો ઇલાજ નથી. વન વનની લકડી આજ ભેળી થઇ છે."

કિલ્લા બજારની બે વખારો હતી, તેમાંથી ખોરાક ઉપડવા લાગ્યો. પણ વાઘેરોને ખબર પડી ગઇ કે દુશ્મનોને ખોરાક જાય છે. ગાંડા વાઘેરો વખારો તોડીને માલ ફગાવવા લાગ્યા.

ત્યાં રામજીનો દીકરો લધુભા દોડતો આવ્યો. એની ફૂહાડા જેવી જીભ ચાલી "એ મછીયારાવ! આંકે રાજ ખપે? જંજે ખાવતા તીજે ખોદોતા! [એ માછીમારો! તમને તે રાજ હોય? જેનું ખાઓ છો એનું જ ખોદો છો?]"

વાઘેરોએ એને ઘણો વાર્યો. પણ લધુભા ન રહી શકયો, ગાળોની ઝડી વરસાવવા લાગ્યો, ઝનૂને ચડેલા વાઘેરો: અને સામે એવો જ કોપેલો વાણીઓ: બીજું તો કાંઇ ન થઇ શકે, એટલે લધુભાને બાંધી, એના પગમાં બેડી પહેરાવી, મંદિરના કિલ્લામાં શત્રુઓનાં મૂડદાંની સાથે એને કેદ પૂર્યો.

કિલ્લાનો બંદોબસ્ત કરીને જેધો જમવા આવ્યો: રામજીભાને ઘેરે જ એ રોજ રોટલા ખાતો. આજ ન્હાઇને પાટલે બેઠો કે ત્યાં યાદ આવ્યું "રામજીભા! લધુભા કેમ ન મળે?"

"કયાંક ગયો હશે. તું તારે ખાઇ લે ભાઇ!"

."હું કેમ ખાઉં ? તારો દીકરો ન જડે ને મને અન્ન શે ભાવે ? આ દાવાનળ સળગે છે એમાં કોને ખબર છે, શું થયું હશે ?"

જોધો થાળી ઉપરથી ઉઠી ગયો. લઘુભાની ગોતે ચડયો. પતો મળ્યો કે એને કિલ્લામાં પૂર્યો છે. જોધાએ તાળું તોડયું. એના પગ લોહીતાળા દીઠા. જોધાને જોતાં જ લઘુભાએ જીભ ચલાવી. જોધાએ એને વાર્યો : "એ લઘુભા ! ગુડીજો ટીલો તું ડીને હો ! તોજી જીભ વશ રાખ ભા ! હીન ટાણે વન વનજી લકડી આય !

[ગળીની કાળી ટીલી તું જ મને દઈશ ભાઈ ! તું તારી જીભ વશ રાખ. અત્યારે તો આંહી વન વનની લાકડી છે.]

. જોધાને લાગ્યું કે આ ખાનદાન ભાડીઆનું કુટુંબ કયાંઇક ફ્યરાઇ જશે. એને આંહીથી ખસેડી નાખું.

.પોતે અમરાપૂરથી બે ત્રણ ગાડાં મગાવી કિલ્લા બહાર જસરાજના પાળીઆ પાસે ઉભાં રખાવ્યાં. પાંત્રીસ માણસોને હાથમાં નાળીએરના ઉટકા ઉપડાવી, દિશાએ જવાના બ્હાનાથી કિલ્લા બા'ર કટાવ્યાં. અમરાપૂર, પોતાને ઘેર પહોંચતાં કર્યાં. ફક્ત રામજી દાદો જ દ્વારકામાં રહ્યા.

જોધાને ઘેરે ચાર પાંચ ભેંસો મળે છે. ગામડાનાં જ્યાં છોકરાંને રોજ જોધાની વહુઓ દૂધપાક પૂરી કરીને જમાડવા લાગી છે

[અને આ વાત કરનાર, રામજી શેઠનો છ વર્ષનો પૌત્ર રતનશી શેઠ, જે અત્યારે બેટમાં હયાત છે, તે કહે છે કે "મને આજ પણ એ દૂધપાક પૂરી સાંભરે છે."]

જલદ જીભવાળા લધુ શેઠ પોતાના ગુમાસ્તા વગેરેને લઇને ચાર ગાડાં જોડાવી જામખંભાળીઆ તરફ ચાલ્યા.

રાતનો વખત છે. ગાડાં ચાલ્યાં જાય છે. કોઇને દુશ્મનનો વ્હેમ પણ નથી.

પહેલું ગાડું લધુભાનું : એ નીકળી ગયું. પણ બીજું ગાડું નીકળતાં જ ઝાડવાંની ઓથેથી આદમી ઉઠયા. બળદની નાથ પકડી.

ગાડાખેડુએ બુમ પાડી "એ લધુભા !"

ઠેકીને બહાદૂર લધુભા ઉતર્યા. "કેર આય !" કરતો દોડયો આવ્યો. "અચો હરામી ! અચો પાંજે ગડે !"

આવીને જુવે તો આદમીઓને મ્હોં પર બોકાનીયાં વાળેલાં: ફક્ત આંખો તગતગે: મોવડી હતો તેને ઝીણી નજરે નિહાળીને લધુભા બોલ્યો : "હાં ! વાહ વાહ ! તોજી અખતાં મું સુજાણ્યો આય કે તું વરજાંગ અયે." [તારી આંખો પરથી સમજું છું કે તું તો વરજાંગ !]

લુંટારો ભોંઠો પડી ગયો. શરમથી હમીને ગરીબડે સૂરે કહેવા લાગ્યો કે "મુંઢા ડન્ને લધુભા ! ચાર ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અસીં મરી વીયાંસી. પણ હણે તો અસાંથી લુંટાય ના ! [બોંહો પાડ્યા ને, લધુભા ! ચાર ચાર ગાઉ દોડીને અમે તો મરી ગયા પણ હવે તો અમારાથી લૂંટાય નહિ]

"લૂંટ ને ! ઇન્ની પારો તો બસો ચારસો કોરીયેંજો માલ હુંદો ! પણ મું આગર બ હજાર કોરીનું આય. હલ, ઇ આકે ખપે તો ગીની વીંજે !" [લૂંટને ! એની પાસે તો બસો ચારસો કોરીઓનો માલ હશે. પણ મારી પાસે તો બે હજાર કોરીઓ છે. હાલ જોઇએ તો લઇ જા !]

"હણે તો લધુભા ! શરમાઇ વીયાંસી. તોજે મેતેક લૂંટણાના. ચોપડેમેં અસાંજે ખાતેમેં ખુબ કલમેંજા ઘોદા માર્યું આય." [હવે તો લધુભા ! અમે શરમાઇ ગયા છીએ. અમારે

તો તને નહિ, પણ તારા આ મહેતાઓને જ લૂટવા હતા, ચોપડામાં અમારા ખાનામાં ખૂબ કલમના ઘોદા માર્યા છે]

"હજી કૂરો ?"

"હવે હલો ત્યાંકે રણછોડ ઘુન કધીને છડી પેજુ નક આડ્ડે બીયા કોક અચીને સતાપીના [હવે ચાલો, તમને રણની પેની બાજુ સુધી પહોંચાડી જઇએ નીકર તમને બીજા કોક આવીને સતાપશે]

વાઘેર લૂટારો ખરીનાહેણો પડી ગયો પૂછ્યુ "લધુભા ! ભૂખ લગી આય

"તો ડીનુ ખાવા જોધે મણે-જો પરતાપ આય"

ખાધુ લૂટારો હતો તે વોળાવીયો બન્યો લધુભાના નણે ગાડાને સામા કાંઠા સુધી પહોંચાડી આવ્યો

રામજીના ભાઇ જેરામે બેટમા પહોંચીને શુ કર્યું ? બહાદૂરી કરીને કિલ્લો બચાવ્યો ગાયકવાડી સિપાહીઓને શૌર્ય ચડાવ્યુ કે "દ્વારકાવાળા ખૂટી ગયા પણ તમે ખૂટશો મા કિલ્લો સોંપશો મા"

" સિપાહીઓ—અમારે ખાવાનુ શુ કરવુ ?

જેરામ—સગવડ કરી દઉ મંદિરમા વાંધો નથી

વાઘેરો ચડી આવ્યા મંદિરનો કિલ્લો બંધ દીઠો અને આખી રાત કિલ્લા ઉપર કપાળીઆ તેલના દિવા માંડી એમ આદમીને ખબરદાર ! ખબરદાર ! એવી હાકલો કરતો ચોકી દેતો દીઠો

વાઘેરોએ અવાજ ઓળખ્યો એ અવાજ તો જેરામભાનો ! એ હશે ત્યા સુધી કિલ્લો નહિ સોંપવા દે ગામ લૂટયા વિના વાઘેરો પાછા ફાગ્યા ગયા જોધાને અને રામજીભાને તેડી લાવ્યા

જેરામભા કિલ્લા માથે ઉભો છે. નીચે ઉભા ઉભા જોધાએ અને રામજીભાએ સમજાવટ આદરી

"જેરામભા ! હેઠો ઉતરી જા !"

"ન ઉતરુ એમ કિલ્લો ન સોંપાય તુ તારે બે હજાર

વાઘેરની ફોજ લઇને ચડી આવ. કિલ્લો જીતીને ખુશીથી લઇ લે. પણ ખુટલાઇ કરાવીને શું લેવા આવ્યો છે ?

- જોધો—જેરામભા ! આજ તો હું તને શરમાવવા આવ્યો છું. અમારે રાજપાવટો આણવો છે. તું ઉઠીને શું ઓખાનો શત્રુ થાઇશ ? જેરામભા ! દ્વારકા કોની ? " દ્વારકા પાંજી આય. "

" દ્વારકા પાંજી આય ! " એ વેણે જેરામનું હૈયું હલમલાવી નાખ્યું. તેમાં વળી રામજી શેઠનો સાદ પૂરાયો,

" જેરામ ! હવે હુજ્જત મ કર. "

જેરામ—તો એક બાહ્યધારી દે કે આ કિલ્લાના કોઇ આદમી ઉપર ઘા ન કરવો. સહુને હેમખેમ સલાયા ભેળા થાવા દેવા.

જોધો—કબુલ છે. રણછોડરાયની સાખે !.

કિલ્લાના સિપાહીઓને કુમક આવી નહિ. બચાવ લાંબો વખત થાય તેમ નહોતું. જેરામના રક્ષણ નીચે સહુ નીકળીને ચાલતા થયા.

બરાબર શંખ તળાવ પાસે માંકડાં જેવા વાઘેરોનું ટોળું આંબી ગયું અને ચસકા કર્યા કે " મારો ! મારો ! "

આડો ઉભો રહીને જેરામભા બોલ્યો " ખબરદાર જો આગળ વધ્યા છો તો. તમે જોધાનો કોલ ઉથાપો છો ? "

વાઘેરોએ હુજ્જત કરી. "જેરામભા ! એણે અમારા એક આદમીને માર્યો છે. એટલે અમે એક મીંગાણું કર્યાં વગર તો જાવા નાં જ નથી. "

જેરામના હાથમાં લાકડી હતી. ધરતી પર ધૂળમાં આડો લીટો કરીને કહ્યું કે " જો આ લીટો વળોટો તો તમને જોધા માણેકની આણ છે ! "

બેટ સખોદ્ધાર ઉપર જોધાનો વાવટો ચડયો છે જોધો દારૂ ગોળા તપાસે છે

"દેવા ! શુ શુ સરજામ હાથમા આવ્યો ?

' ઓગણીસ તોપો '

"રંગ !"

' ફતેમારીઓ, સુરોખાર ને ગધકથી ભરેલી "

"રૂમોક રણછોડ ! જેવુ લીધુ છે-તેવુ જ સાચવજે દેવા ! હજી મગદુના મામના વાંસે છે "

" રણછોડરાયની મરજી હશે એમ થાશે જોધાભા !"

દારૂગોળો તપાસીને જોધો માણેક પાછો વળ્યો પણ બેટની બજારમાં નીકળે ત્યા તો મ દિરોના દરવાજા ઉપર ચોકી કરતા બેઠેલા પીંડારા વાઘેરોને પૂજારીઓ ઉપર ત્રાસ ગુજારતા જોઈને જોધાની આખ ફાટી ગઈ પીંડારીયાઓ જાત્રાળુઓ પાસેથી પૈસા છોડાવી રહ્યા છે, અને પૂજારીઓ ને જાત્રાળુઓ કુ જોના ટોળાની માફક કળેળાટ કરે છે ચુપચાપ જોધો ઉભો ઉભો જોઇ રહ્યો છે માણસોએ ચીસ પાડી "જોધા ભા અમને બચાવો આથી તો મરાઠા શુ ભુડા હતા ?"

પીંડારીયા જોધને ભાળીને નીચુ ધાની ગયા જોધાએ કહ્યુ

"મોં કાળા કરો જાઓ માનુ દૂધ લજાવી લીધુ રજપૂતના ફરજદ છો ?'

એકએક પીંડારીયાઓને ચોકી પરથી બરતરફ રીક બેટનો

કિનારો છોડવા હુકમ દઇ દીધો. અને જોધાએ ન્યાયની અદાલત ભરી પૂછવામાં આવ્યું "કોના ઉપર જુલમ થયો છે ભાઇ?"

"મંદિરવાળા ભંડારી હરિમંગલ ઉપર."

"શું થયું?"

"એને ઝાલીને અભડાવ્યા"

"કોણ પાપીએ?"

"રણમલ પીંડારે"

"શા સારૂ?"

"દંડ લેવા સારૂ"

"બોલાવો રણમલને ન આવે તો રસીથી બાંધીને લાવજો

રણમલને તેડી હાજર કરવામાં આવ્યો. જોધા માણેક રણમલ તરફ પીઠ ફેરવી. અને વચનો કહ્યાં:

"આટલા સારૂ હું પીંડારીયાઓને તેડી લાવ્યો તો ખને રણમલ? જા, તુને તો ગોળીએ દેવો જોઇએ પણ હવે ભાગી છૂટ. ભંડારીજી ક્યાં છે ભાઇઓ?"

"જાબુવંતીજીના મંદિરમાં સંતાણા છે"

"હાલો મંદિરે"

મંદિરે જઇને જોધા માણેકે ભંડારીની માફી માગી અને એવો ઠરાવ કર્યો કે દર મહિને અકેક મંદિરવાળાએ વાઘેરોની ચોકીનો ખરચ ચુકાવવો.

બેટમાં બંદોબસ્ત કરીને જોધો દ્વારકા પાછો વળ્યો. જઇને જોવે તો દ્વારકામાં હાહાકાર બોલે છે. બંદૂકની નાળ્યો તાણીને વાઘેરો વેપારીઓ પાસેથી મ્હોમાગ્યા દંડ ચૂકાવે છે. છકેલા વાઘેરો સ્ત્રીઓને અને છોકરાને પોતાનાં ઘોડાની હડફેટે ચડાવે છે. પોતાને રહેવા માટે હરકોઇનાં ઘર ખાલી કરાવે છે. જોધાએ સંતાઇને નજરોનજર એક દુકાન ઉપરનો બનાવ જોયો. આંખમાં સુરમો આંજીને ઓળેલી દાઢી મૂછ વાળો વાઘેર સાતે હથીઆર

સોતો એક વેપારીની દુકાને બેઠો છે ઉઘાડો જમૈયો એના હાથમાં ચકચકે છે, સામે શેઠીયો થર ! થર ! ધ્રુજે છે, અને વાઘેર ડોળા ફાડીને કહે છે કે "મારૂં લેણાનું ખત ફાડી નાખ નીકર હમણા છાતીમા નુલાવું છું." ત્યા તો જોધાનું ગળું રણક્યું:

"તે પહેલાં તો બેલી ! તારી છાતીનું દળ જમૈયો નહિ માપી લ્યે ? રંગ છે વાઘેરાણીની કૂખને !"

એકેએક વાઘેર જેની શેહમાં દબાતો, તે જોધાજીને જોઇ જમૈયાવાળો આદમી ખસીઆણો પડી ગયો ગામનું મહાજન ટપોટપ દુકાનો પરથી ઉતરીને જોધાને પગે લાગ્યું. અને સહુએ પોકાર કર્યો કે "જોધા બાપુ ! આટલું તો તમે દીઠું, પણ અદીઠું અમારે માથે શું શું થઇ રહ્યું છે તે જાણો છો ? કહો તો અમે ઉચાળા ભરીએ કહો તો માલ મિલ્કત મેલીને હાથે પગે ઓખાના સીમાડા છાડી જઇએ, પણ આવડો માર તો હવે નથી સહેવાતો"

જોધાએ મહાજન ભેળું કર્યું. એક પડખે મહાજન બેઠું છે, બીજે પડખે વાઘેરો બેઠા છે. વચ્ચે જોધો પોતે બેઠો છે. મુળુ અને દેવો, બેય ભત્રીજા પણ હાજર છે. જોધાએ વાત શરૂ કરી :

"ભાઇ દેવા ! બેટા મુરૂ !

"બોલો જોધા કાકા !"

"આપણે ચોર લૂંટારા નથી. રાજા છીએ. આપણે મરાઠાની જેમ પરદેશથી પેટ અને પેટીયું ભરવા નથી આવ્યા પણ આપણા બાપદાદાનું રાજ પાછું હાથ કરી, રજપૂતના ધરમ પાળવા આવ્યા છીએ."

"સાચી વાત"

"અને આ વસ્તી આપણા બેટા બેટી છે"

" કબૂલ. "

" આપણે માથે રણછોડરાય ધણી છે "

" ખમ્મા રણછોડ ! "

"ત્યારે રજપૂતના દીકરા બિરુદ વગર રાજ કરે નહિ. સાંભળો આપણાં બિરદ:

પહેલું—વસ્તીના વાલની વાળી પણ ન લૂંટવી.

બીજુ—ઓરતોને બ્હેન દીકરી લેખવી

ત્રીજુ—જાત્રાળુને લૂંટવાં તો નહિ, પણ ચાલતા આવેલા ધારા પ્રમાણે કર વસૂલ લઇને ઠેઠ રણના કાંઠા સુધી ચોકી પહેરામાં મેલી આવવાં

" બોલો ભાઇ, આ બિરદ ઉથાપે તેને ? "

" તેને તોપે ઉડાવવો. " મુળુ બોલ્યો.

પછી જોધો વેપારીઓ તરફ ફરીને બોલ્યો.

" કહો, ઇંદરજી શેઠ, હીરા શેઠ ! હવે તમે સવા મણની તળાઇમાં સુજો. મારો સગો ભત્રીજો મુળુ પણ જો કયાંય કોઇને હુંકારો કરે, તો વાવડ દેજો. માથું ઉતારી લઇશ. "

" ધન્ય છે બાપુ ! " મહાજનની છાતી ફાટવા લાગી.

" ઉભા રહો. ધન્યવાદ પછી દેજો. તમારી જવાબદારી પણ સમજી લ્યો. તમારે અમને ખાવાનું આપવું જ પડશે. ઘર દીઠ ખાવાનું લેવાનો ઠરાવ કરીને જ તમારે ઉઠવાનું છે. આ તો લડાઇ છે. ઘેલકી નથી માંડી. અને જંગલાઓને તમે કેમ કર ભરતા'તા ? "

" કબુલ છે બાપુ ! " કહીને મહાજને ઠરાવ ઘડયો.

" જે રણછોડ ! જે રણછોડ ! " એવા નાદ થયા ને ડાયરો વીંખાણો.

૯

શંખોદ્વાર બેટથી થોડેક છેટે આજ સવારથી મનવારો ગોઠવાતી જાય છે. ચાર મોટી મનવારો સમીયાણીની દીવાદાંડી પાસે આવીને ઉભી રહી અને ત્રણ નાની બોટો ખાડીમાં ચોકી દેવા લાગી. સાતેના ઉપર અંગ્રેજી વાવટા ઉડે છે. તોપોનાં ડાચાં સાતેના તૂતક ઉપરથી બેટની સામે ફાટી રહ્યાં છે.

ધીંગાણાના શોખીલા વાઘેરો કિનારા ઉપર નાચતા કૂદતા બોલવા લાગ્યા કે

"આયા! ચીંથડેંજે પગે વારા આયા! ભા ચીંથડેંજે પગે વારા ન લાવ મું વાગ માંકડા આયા! હીં ચીંથડેંજે પગે વારા કુરો કરી સકે? [ચીંથરાના પગવાળા ને લાલ મ્હોં વાળા માંકડા આવ્યા. એ બિચારા શું કરી શકશે?]"

ચીંથરાના પગવાળા એટલે મોજાંવાળા વાઘેરોને મન આ મનવારો ને સોલ્જરો ચીંથરાં જેટલાં જ વિસાતમાં હતાં. તાળીઓ પાડીને વાઘેરોએ ગોલંદાજને હાકલ કરી:

"હણું વેરસી! ખણો ઉન નંઢી તોપકે! હકડો ભડાકો, ને ચીંથડેવારાજા ભુક્કા!"

બેટને આથે આથે છેડે બરાબર મોટા દરિયાને કાંઠે હાજી કરમાણીશા પીરની મોટી દરગાહ છે. હાજી કરમાણીશા ઓલીયો ઠેઠ ખંભાતથી, એક શિલાની નાવડી બનાવી, ઘોડા ઉપર કફનીનો શઢ ચડાવી, આખો દરિયો તરતા તરતા બેટને આરે ઉતરી આવ્યા કહેવાય છે. એ જગ્યાની પાસે વાઘેર ગોલંદાજ વેરસીએ પોતાની નાની તોપમાં સીસાનો ભુક્કો, લોઢાના ચૂરા, અને ગોળા વગેરે ખેરીયો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો.

મનવારો સામે માંડીને તોપ દાગી. પણ ગોળા મનવારને આંબી જ ન શક્યા.

હવે મનવારોએ મારો ચલાવ્યો મણ મણના ગોળાઓએ આવીને વાઘેરની તોપના ભુક્કા બોલાવ્યા. કિનારો ખરેડી પડ્યો.

નાદાન વાઘેરો અણસમજુ છોકરાંની કાલી વાણી કાઢી કહેવા લાગ્યા :

"નાર તો ભા! પણ તો જાણ્યું કે હીતરી હીતરી નંડી ગોરી વીજતો. પણ હે તો હેડા હેડા વીજેતો. હેડેજો કરાર તો પાજે ન વો! હણે ભા! ભજો! [આપણે તો જાણ્યું કે આવડી આવડી નાનકડી ગોળીઓ છોડશે. આ તો આવડા આવડા મોટા ગોળા ફેંકે છે. આવડા ગોળાનો તો આપણે કરાર નહોતો. હવે તો ભાઇ, ભાગો!]

કરમાણીશા પીરની દરગાહ પરથી વાઘેરો ભાગ્યા. મંદિરોના કિલ્લામાં જઇને ભરાણા. અને આ બાજુથી દ્વારકાના દરિયામાં પણ મનવારોએ ડેરા કાઢ્યાં.

કિનારેથી જોધો ને મૂળુ, બે જણા આ વાઘેરોના કાળની નિશાનીઓ સામે ઠરેલી નજરે નિરખી રહ્યા છે. જોધો જરાક મોઢું મલકાવી મૂળુની સામે જુવે છે. મૂળુનું માથું ખમીઆણું પડીને નીચે ઢળે છે.

"મુરુભા! બચ્ચા! કાળને કેવાં નોતરાં દીધાં આપણે?"

દ્રુડુડુ! દ્રુડુડુ! દરિયામાંથી આગબોટોએ તોપોના બહાર આદરી દીધા. ઉપરાઉપરી ગોળાનો મે વરસવા લાગ્યો. ગઢની રાંગ તોડી. એટલે વાઘેર યોદ્ધાઓએ દુકાનોનો ઓથ લીધો. પલકવારમાં તો દુકાનો જમીદોસ્ત બની, એટલે વાઘેરો ખંડેરોનાં ભીંતડાં આડા ઉભા રહ્યા. ગ્રુપછાંટના ગોળા પડે છે. પડીને પછી ફાટે છે. ફાટતાં જ અંદરથી સેંકડો માણસોનો સંહાર કરી નાખે તેવી જ્વાળાઓ છૂટે છે. અને શું કરવું તે કાંઇ સુઝતું નથી તે વખતે બુઢ્ઢાઓએ જુક્તિ સુઝાડી કે:

"દોડો ભાઈ, ગોદડાં લઈ આવો. અને ગોદડાં ભીનાં કરી કરીને ગોળા પડે તેવાં જ ગોદડાં વડે દાબીને બુઝાવી નાખો."

પાણીમાં પલાળી પલાળીને ગોદડાં લઈ વાઘેરો ઉભા રહ્યા. જેવો ગોળો પડે, તેવા જ દોડી દોડીને ગોદડાં દબાવી દેવા લાગ્યા. ગોળા ઓલવાઈને ત્યાં ને ત્યાં થંભી ગયા. એક આખો દિવસ એ રીતે બચાવ થયો. દૂરબીન માંડીને આગબોટવાળાએ જોયું તો વાઘેરોની કરામત કળાઈ ગઈ.

બીજે દિવસ પ્રભાતે આગબોટવાળાઓએ આગબોટો પાછી હટાવી. ગોળા બદલાવ્યા. તોપોના બહાર શરૂ થયા. આંહી વાઘેરો પણ ગોદડાં ભીંજવીને હાજર ઉભા. પરંતુ આ વખતે ગોદડાં નકામાં નીવડ્યાં. ગોળા અદ્ધરથીજ ફાટી ફાટીને માણસોનો કચ્ચરઘાણ વાળવા લાગ્યા. વાઘેરોનો ઇલાજ ન રહ્યો. દેવાએ પોકાર કર્યો કે

"હવે કાંઇ ઉગારો ?"

"હા જોધા, મંદિરમાં ગરી જઇએ."

"અરરર ! ઇ ગાયુંના ખાનારાઓ મંદિર ઉપર ગોળા મારશે. અને આપણે કયે ભવ છૂટશું ?"

"બીજો ઇલાજ નથી હમણાં ખલ્લાસ થઇ જશું. બાકી મંદિર પર દુશ્મનો ગોળા નહિ છોડે."

ભાન ભૂલીને વાઘેરો મંદિરમાં દાખલ થયા. ત્યાં તો મંદિરના ચોગાનમાં બે ગોળા તૂટી પડ્યા. અને ગોદડે ઝાલવા જાય ત્યાં તો એમાંથી ઝેરી ગેસ છૂટ્યો. ઓલવવા જનારા આઠે આદમીઓ ગુંગળાઇને ઢળી પડ્યા. બીજો ગોળો બરાબર મોટા દેરાના ઘુમ્મટ પર વાગ્યો. એક થંભ ખરેડી પડ્યો. તે વખતે શ્વાસ જાળીને દેરા ઇજારીએ હાકલ દીધી:

"ભાઇઓ, હવે દુશ્મનોએ મરજાદ છાંડી છે. અને આપણાં પાપે આ દેવ ને આ દેરાંના ભુક્કા સમજજો. આપણાથી સગી આંખે હિંદવાણાના એ હાલ નહિ જોવાય. ભગવાનની મૂર્તિ

તૂટે તે પહેલાં આપણો જ અંત ભલે આવી જાય. નીકળો બહાર."

"પણ કયાં જાશું ?"

"આરંભડે થઇને દારકામાં."

ત્યાં તો જાસૂસ ખબર લઇને આવ્યો "દેવાભા, જમીન માર્ગે આપણે હવે જઇ રહ્યા. નાકાં બાંધીને તોપખાના ચાલ્યાં આવે છે. ભાગ્યા ભેળા જ ફૂંકી દેશે."

રઘુ શામજી નામનો એક ભાટીઓ : ભાંગ્યું તૂટયું અંગ્રેજી બોલી જાણે. એણે વાઘેરોને કહ્યું: "વષ્ટિ કરીએ. બીજો ઇલાજ નથી."

કિનારે આવીને લોકોએ ધોળો વાવટો ચડાવ્યો. સુલેહની નિશાની સમજીને મનવારનો કપ્તાન કિનારે આવ્યો. જુવાન જુવાન વાઘેરો કિલ્લામાં રહ્યા અને બુઢ્ઢા હતા તેને કિનારે લઇ ગયા.

કપ્તાન બોલ્યો કે "કદમમાં હથીઆર મેલી દ્યો."

બુઢ્ઢા બોલ્યા "હથીઆર તો ન છડયું, હીં કિલ્લો સોંપી ડયું."

દરમીઆન કિલ્લાના કોઠા પાસેની સાંકડી ગલીમાં ખાડો કરી, આડી રૂની ગાંસડીઓ ગોઠવી ચાર વાઘેરો તોપમાં ટીંગલા ધરબીને છુપાઇ રહ્યા. દગો રમ્યો. જોયો ત્યાં નહોતો.

પાંચસો સોલ્જરો ઉતર્યા. કાંઠે ચોકી મૂકીને પાંચસો જણા આગળ વધ્યા રૂની ગાંસડી આડેથી તોપ દાગતાં પચીસ સોલ્જરોની લોથોનો ઢગલો થયો. અને તોપો દાગનારા બેય વાઘેરો તલવાર ખેંચીને ફોજમાં ઠેકી પડ્યા, આખી ફોજને પાછી હટાવી, ગોળીએ વીંધાઇને બેય જણાએ ઉંચા "જે રણછોડ !"નો નાદ કર્યો. શ્વાસ છૂટી ગયા.

માણેકે સીંચોડો માંડિયો, વાઘેર ભરડે વાડ
સોલ્જરનો કરી શેરડો, ઓર્યા ભડ ઓસાડ

[માણેક જાણે કે સંગ્રામ રૂપી સીંચોડા માંડી દીધો. જાણે વાઘેરો વાડ ભરડવા બેઠા. ગોરા સોલ્જરો રૂપી શેરડી કરી. મોટા શૂરવીરોને પીસી નાખ્યા.]

ફોજે આથમણી રાંગ છોડીને દખણાદી બાજુ નીસરણી માંડી. સોલ્જરો ઉપર ચડી રહ્યા છે, ત્યાં "જે રણછોડ!"ના નાદ સંભળાયા. દેવો જમાણી પાંચ વાઘેરોને લઇ દોડ્યો. નીસરણી નીચે પટકી, સોલ્જરોની કતલ કરી નાખી, અને ફોજને ફક્ત સાત મરદોએ પાછી કિનારા ઉપર કાઢી મેલી. ઘામાં વેતરાઇ ગયેલો બેટનો રક્ષપાલ દેવો જમાણી દ્વારકાધીશની ધજા સામે મીટ માંડીને થોડી વારમાં પ્રાણ છોડી ગયો.

"હવે આપણો સરદાર પડતે, આપણે આંહી રહી શું કરશું? અને હમણાં ફોજ બેવડી થઇને ઉમટશે." એમ કહીને કિલ્લેદારો નાઠા. ગોળાનો વરસાદ ન સહેવાયાથી દ્વારકાવાળા નવસો જણા પણ નીકળી ગયા. કિલ્લાનાં બારણાં ખુલ્લાં મૂકાઇ ગયાં. રખેને હજુ પણ આગબોટો ગોળા છોડે, એવી બ્હીકે બેટના મહાજને કિનારે જઇ ડોનલ સાહેબને ખબર દીધા કે "વાઘેરો બેટ ખાલી કરીને નાસી છૂટ્યા છે, માટે હવે સુખેથી પધારો બેટમાં!"

૧૦

અંધારી રાતે દ્વારકામાંથી ગોરાઓની ગોળીએ વીંધાતા વાઘેરો જીવ લઇને નાસી છૂટ્યા છે. કોઇ એક બીજાને ભાળી શકતું નથી. કાંટામાં ક્યાંથી ગોરાની ગોળી વછૂટશે એ નક્કી નથી. દ્વારકા ખાલી કરીને બેભાન વાઘેરો ભાગ્યા જાય છે.

અંધારામાં એક દોડતા જતા આદમીનું ઠેબું એક નીચે પડેલા બીજા આદમીને વાગ્યું. દોડનાર વાઘેર બ્હીનો નહિ, ઉભો રહ્યો. નીચે વળ્યો. પડેલા માણસને પડકાર્યો "તું કોણ?"

ઘાયલ પડેલા આદમીએ આ પૂછનારનો અવાજ પારખ્યો: "કોણ સુમણો કુંભાણી, મકનપુરવાળો તો નહિ?"

"હા, હું તો એજ. પણ તું કોણ ?"

"મને ન ઓળખ્યો ? સુમણા ! હું તારો શત્રુ. તારી અસ્રીને ઉપાડી જનાર હું વેરસી !"

"તું વેરસી ! આંહી ક્યાંથી ?"

"જખમી થઇને પડ્યો છું. વસઇવાળા મને પડ્યો મેલીને ભાગી ગયા છે, ને હું પોગું એમ નથી, માટે સુમણા ! તું મને મારીને તારૂં વેર વાળી લે. મેં તારો ભારી અપરાધ કર્યો છે."

"વેર ? વેરસી, અટાણે તું વેરી નહિ, અટાણે તો બાપનો દીકરો. વેર આપણે પછી વાળશું. વેર જૂનાં નહિ થાય."

એટલું કહીને સુમણાએ પોતાના શત્રુને કાંધ પર ઉઠાવી લીધો. લઇને અંધારે માર્ગ કાપ્યો. ઠેઠ વસઇ જઇને સહીસલામત ઘેર મૂકીને પાછો વળ્યો.

૧૧

બેટ અને દ્વારકા ખાલી કરીને જોધો પોતાની ફોજ સાથે ભાગી છૂટ્યો છે. સાંઢીયા ઉપર નાનાં બચ્ચાંને ખડક્યાં છે. અને ઓરતો પોતાનાં ધાવણાં છોકરાંનાં ખોયાં માથા ઉપર લટકાવીને મરદોની સાથે રાતોરાત ઉપડતે પગલે નાસી છૂટી છે.-થોડેક જાય ત્યાં સામા વાવડ આવે છે કે "ભાઇ પાછા વળો. એ રસ્તે સોજીરોની ચોકી લાગી ગઇ છે." એ માર્ગ મેલીને બીજે માર્ગે જાય, તો ત્યાંથી પણ નાકાંબંધી થઇ ગયાના સમાચાર મળે છે.

એમ થાતાં થાતાં આખી રાતના રઝળપાટને અંતે પ્રભાતે વાઘેરોનું દળ પોશીત્રાની સીમમાં નીકળ્યું છે. પાછળ સરકારી વારના પણ ડાબા બોલતા આવે છે. જોધા માણેકે સાદ દીધો

કે "ભાઇ, ડાભાળા ખડામાં દાખલ થઇ જાઓ તો જ ઉગારો છે. માટે હડી કાઢો."

ડાભાળો ખડો નામની ગીચ ઝાડી છે, અને ત્યાં દરિયામાંથી એક સરણું વહ્યું આવે છે, તેમાં ધુણા માતાની સ્થાપના છે. એ ઝાડીમાં પહોંચતાં તો બારવટીયા ભગવાનને ખોળે બેસી જાય એવી વંકી એ જગ્યા હતી. ડાભાળો ખડો એક ખેતરના રસ્તો એટલે સાથે માતાનો ભુવો હતો તે બોલ્યો કે

"જોધા બાપુ! હવે ભો' નથી. માતાજી ફોજને ખમ્મા વાંછે છે."

"કેમ કરીને જાણ્યું ભાઇ?"

"આ જુવો, સામે પરને ધજા ઉડે છે. હવે વારના ભાર નથી કે આપણને આંબે. માતાજીએ વગડામાં આંધળાં ભીંત કરી નાખ્યા હશે."

ડાભાળા ખડામાં જઇને બારવટીયાઓએ પડાવ નાખી દીધો. ચોફરતી ચોકીઓ ગોઠવાઇ ગઇ ભેળા ઘડીઓ લીધેલી તે માંડીને વાઘેર ગરાસણીઓ દાણા દળવા બેસી ગઇ. જોધા માણેકનો દાયરો પણ રાજાની કચારી જેવો દિવસ બધો ભરાયલો જ રહેવા લાગ્યો. સહુ આગેવાનો આ ઓચીંતી ઉથલ પાથલને યાદ કરી કરી, શું થઇ ગયું તેના વિચારમાં ડુબી ગયા. જાણે સ્વપ્નું આવીને ઉડી ગયું. જોધાજીએ માણસોને પૂછ્યું,

"દ્વારકાના કાંઇ વાવડ?"

"વાવડ તો બહુ વસમા છે બાપુ! સોજીરોએ દેરાં માથે અકેકાર ગુજારવા માંડ્યો છે."

"શું થયું ભાઇ?"

"દખણામૂરતીની પ્રતમાજીના જમણા હાથની આંગળીયું અને નાસકા ખંડિત કરી. બીજી મૂર્તિયુને પણ ભાંગફોડ કરી."

"હમ!" કહી જોધાએ આંખો મીંચી.

"બીજું એટમાં તો આપણે કિલ્લો ખાલી કર્યાની રાતે જ સોલ્જરો દાખલ થઇ ગયા, વળતે દિ' સવારમાં ડોનેલ સાહેબે લૂંટ કરવાનો હુકમ દીધો."

"લૂંટ કરવાનો હુકમ?"

"હા બાપુ લૂંટ કરવાનો હુકમ દીધો, એટલે પેલ તો કરાંચીના વહાણોમાં દારૂ સંઘરેલો હતો ઇ હાથ લાગ્યા એટલે સોલ્જરો પી પીને ચકચૂર થયા. પછી ઉઘાડી તરવારે કૂતરાંની, મીંદડાંની, ઢોર ઢાંખર જે મળ્યું તેની અને રૈયતનાં નિર્દોષ માણસોની વિના કારણ કતલ કરવા લાગ્યા."

"હં!" કહીને જોધા માણેકે નિસાસો મેલ્યો. બીજા બેઠેલા, તેઓના પંજા પટોપટ પોતાની તરવાર માથે ગયા. એ જોઇને જોધાજી બોલ્યા "ખમૈયા કરો ભાઇ! હજી વાત અધૂરી છે. પછી કેમ થયું ભાઇ?"

"મંદિરની દિવાલ તૂટી તેમાંથી એક સોનાની પાટ જડી. ગોરાને લાગ્યું કે દિવાલોમાં રોગી પાટો જ ભરી હશે! એટલે વળતે દિ સોલ્જરોની પલટન કિલ્લાને સુરંગ દઇને ફૂંકી નાખવા માટે આવી.-વસ્તીએ કાલાવાલા કર્યા કે આમાં અમારાં દેરાં છે, ને દેરાંમાં મૂર્તિયું છે. માટે જાળવી જાઓ. પલટનનો સાહેબ બોલ્યો કે બે કલાકમાં મૂર્તિ ઉઠાવી જાઓ. નીકર તો ટુકડો ય નહિ રહે. મૂર્તિઓ ઉપાડીને રાધાજીની ઓરડીમાં પધરાવી, અને ચાર પડખેથી સુરંગ ભરીને ફોજવાળાઓએ આખો કિલ્લો અને ભેળાં તમામ દેરાંને ફૂંકી દીધાં. અટાણે તો ત્યાં દિવસે ય ખડેરો ખાવા ધાય છે. રાતે તો ઉભા રહેવાતું નથી."

"અને વસ્તીએ પોતાનાં ઘરાણાં નાણાં દેરામાં સાચવવા મેલ્યાં છે તે ?"

"તે પણ ભેળાં જ જાશે. બાપુ ? કોણ ભાવ પૂછશે ?"

"રણછોડરાય ! રણછોડરાય ! અમારાં પાપ આંબી ગયાં. સૂકાં ભેળાં લીલાં ય બળી જાશે. સત્યાનાશ વ્હોર્યું, મૂરૂભા !" એમ બોલતો બુઢ્ઢો ચોધાર આંસુડે રોવા લાગ્યો.

આમ વાત થાય છે ત્યાં ખેભર્યો સાંઢીયો ઝાડીમાં દોડ્યો આવે છે, અને માથે બેઠેલ અસવાર, સાંઢીયો ઝૂકયો ન ઝૂક્યો ત્યાં તો ઉપરથી કુદકો મારીને દાયરામાં શ્વાસ લીધા વિના વાવડ આપે છે કે

"આપણી ગોતમાં ફોજું દસે દસ્યે પાટકે છે. એક પલટન વસી ગઈ'તી, ત્યાં કોઈ બારવટીયો તો હાથ લાગ્યો નહિ, એટલે ફોજવાળાએ ગામને આગ લગાડી અને ધરમશાળાને સુરંગ નાખી ફૂંકી દીધી."

"વસી બાળી નાખ્યું ? માંહીની વસ્તીનું શું થયું ?"

"કો'ક ભાગી નીકળ્યાં, ને કો'ક સળગી મર્યાં. ઢોર ઢાંખર તો ખીલે બાંધેલાં જ સસડી મુવાં હશે."

"પછી ફોજ કેણી કોર ઉતરી ?"

"જુગડ લીયે છે. પોશીતરા, સામળાસર અને રાજપરા સુધી પગેરૂં ગયું છે. ને હમણાં અહીં આવ્યા સમજો બાપુ !"

"હવે આપણને કોણ સંઘરશે ? દોઢ હજાર માણસોને સંતાવા જેવી વંકી જગ્યા હવે ફક્ત એક જ રહી છે. હાલો ભાઈ, આભપરો આપણને આશરો દેશે."

પોરબંદર અને નગર રાજ્યના સીમાડા ઉપર બરડો ડુંગર પંદર ગાઉમાં પથરાયો છે, અને એના જામનગર તાબાના ઉંચેરાં ભાગને 'આભપરો' નામે ઓળખાય છે. આભપરો આભની સાથે જ વાતો કરી રહ્યો છે. જેઠવા રાજાઓને કાજે ભૂતના હાથે બાંધેલ હલામણ જેઠવાનું ઘુમલી નગર, કે જ્યાં હલામણની

વિજોગણુ સુંદરી સોનનાં આંસુડાં ટપક્યાં હતાં; જ્યાં રાખાયત નામનો ફુટતી મૂછોવાળો બાબરીયો જુવાન ગાયોનાં ધણુ દુશ્મનોના હાથમાંથી વાળવા જતાં મીંઢળ સોતો મોતની સેજમાં સૂતો હતો અને એની વાંસે વિલાપ કરતી વિજોગણુ સોન કંસારીએ જેઠવા રાજાની કૂડી નજરમાંથી ઉગરવા બરડાઇ બ્રહ્મણોનો ઓથ લઇ, રાજાની કતલમાં સવા ગેર જનોઇ ઉતરે તેટલા અટંકી બ્રાહ્મણોને વઢાવ્યા હતા; જ્યા વેણુ નદીને કાંઠે રાણા મેહ જેઠવાએ, ઉજળાવરણી ને ઉજ્જ્વાંલક્ષણી ઉજળી નામની ચારણુ-કન્યાની પ્રીતિના કાલાવાલા નકારી, એના શાપથી ગળત કોઢમાં ગળવાનું કબૂલી લીધું હતું:

એવા આભપરા ડુંગર ઉપર રાજા શીલકુમાર જેઠવાએ ભુતને હાથે બંધાવેલાં કાળુભા, કચોળીયું ને સાકુંદો નામનાં ત્રણુ પૂરાતની તળાવ છે. એ તળાવની પાંજે ઝાડવાંમાં ને પોલા પાણાઓની બખોલોમાં વાઘેરોના કબીલાએ ધંડીઓ માંડીને ગામ વસાવ્યું. નીચેના બરડા મુલકમાંથી અને નગરનાં પરગણાંમાંથી ખેડુતોની ખળાવાડોમાંથી ખોરાકી પૂરતા દાણા પાડા ઉપર લાદીને લાવવા લાગ્યા અને જોધાની મુખમુદ્રા ઉપર મરણીયાપણુાના રંગ તરવરી ઉઠયા : જોધો પોતાના ખરા રૂપમાં આવ્યો. એણે અંગ્રેજોની સાથે મહા વેર જગાડ્યું : એનું દિલ પ્રભુની સાથે લાગી ગયું:

મનડો મોલાસેં લગાયો
જોધો માણેક રૂપમેં આયો.

કમરૂં કસીને માણુકે બંધીયું અલ્લા!
દુનિયામેં ડંકો બજાયો—જોધો૦

કેસર કપડાં અલાલા! માણેકે રંગાયાં ને
તરવારેસેં રમાયો—જોધો૦

ઉંચું ટેકરો આભપરેજો અલ્લા!
તે પર દંગો રચાયો—જોધો૦

શેખ ઇસાક યે સુણો સુંદર સાજન
દાતાર મદતમેં આયો—જોધો૦

[જોધો માણેક સાચા રૂપમાં આવ્યો. એણે પોતાનું દિલ પ્રભુ સાથે લગાવી દીધું. માણેકે કમરો કસી કસીને બાંધી. દુનિયામાં ડંકો બજાવ્યો. કેસરીયાં કપડાં રંગીને માણેક તરવારે રમ્યા. આભપરાના ઉંચા ટેકરા ઉપર ધીંગાણું મચાવ્યું. કવિ શેખ ઇસાક કહે છે કે ઓ મારા સ્વજનો ! સાંભળો ! એની મદદમાં તો દાતાર આવ્યો.]

૧૨

દ્વારકાના અંગ્રેજ હાકેમના બંગલામાં મડમ મેરી પોતાના સ્વામી બારટન સાહેબની સાથે છક્કર લઇ બેઠી છે : સાહેબ ઓરતને સમજાવે છે:

" મેરી, તું હઠીલી થા નહિ. આજ આપણે આંહી સરકારી હાકેમ બનીને આવેલ છીએ."

" ના ના. ચાહે તેમ કરો, મારે જોધા માણેકને જોવો છે. એની બહાદુરીની વાતો સાંભળ્યા પછી મારી ધીરજ રહેતી નથી."

" પણ એ બહારવટીયો છે, બંડખોર છે. એના શિર પર અંગ્રેજોની કતલનો આરોપ ઉભો છે. એને છુપા મળાય જ નહિ. એને તો જોતાં જ ઝાલી લેવો જોઇએ."

" એક જ વાત સ્વામી ! મારે એ શુરવીરને નિરખવો છે. તેડાવો છો કે નહિ ? "

સાહેબનો ઇલાજ ન રહ્યો. એણે જોધા માણેકને આભપરેથી ઉતારી લાવવા માટે દ્વારકાવાળા રામજી શેઠને આજ્ઞા કરી. રામજી શેઠ અકળાયો.

" સાહેબ, એ વચની રહેશો ! દગો નહિ થાય કે ? "

"રામજી શેઠ, મારી ખાનદાની પર ભરોસા રાખીને બોલાવો."

રામજીએ આરંભડે ડુંગરે છુપા સમાચાર પહોંચાડ્યા કે "જોધાભા આવી જજો. સમાધાની થાય તેવું છે."

જોધો ઉતર્યો ઓખાનું માણેક ઉતર્યું. રૂપની તો સોરઠમાં જોડી નહોતી આજાનબાહુ : મસ્ત પહોળી છાતી : બાજઠ જેવા ખંભા · વાંકડી મૂછો : જાડેજી દાઢી . મોટી મોટી આંખોમાં મીઠપ ભરેલી : ને પંડ પર પૂરાં હથીઆર : આજ પણ ભવભવાઓ પોતાના વડીલોને મ્હોયેથી સાંભળેલી એ વાઘેર રાજાનાં અનોખાં રૂપની વાતો કરે છે

ગામ બહારની ગીચ ઝાડીમાં આવીને જોધાએ પડાવ નાંખ્યો. રામજીભાને સમાચાર દીધા. રામજી શેઠ મડમ પાસે દોડ્યો. સવારથી મડમનું હૈયું હરણના બચ્ચાની માફક ફૂદકા મારતું હતું. આજ કાઠીઆવાડી જવાંમર્દીનો નમૂનો જોવાના એના કોડ પૂરા થવાના છે. અંગ્રેજની દીકરીને બહાદૂર નર નિરખવાના ઉછરંગ છે.

" મડમ સાબ ! જોધો માણેક હાજર છે. "

" ઓ ! ઓ ! એને આંહી ન લાવજો ! આંહી ન લાવજો ! કદાચ સાહેબ કયાંઇક દગો કરે ! આંહી કચારીમાં નહિ, પણ બહાર જંગલમા જ મળવાનું રાખજો ! "

મેરીના અંતરમાં ફિકરનો ફફડાટ હતો. પોતાના ધણી ઉપર પણ એને પૂરો વિશ્વાસ નહોતો બેસતો.

સાહેબે ખુશીથી બહાર જઇને મળવાનું કબુલ કર્યું. રામજી શેઠ પોતાના રાજાને ખબર દેવા ગયા. એ બુઢ્ઢા મેરને દેખતાંની વાર જ જોધો સામે દોડ્યો. ભાટીઆને બથમાં ઘાલીને મળ્યા. અને ઉભરાતે હૈયે બોલ્યા "રામજી ભા ! જીરે જીરે મલ્યાસીં પાણ ! પાંકે તો ભરોંસા ન વો !' [રામજીભાઇ ! જીવતાં જીવત આપણે મળ્યા ખરા ! મને તો ભરોસો નહોતો.]

રામજી શેઠની છાતી પણ ભરાઇ આવી. એજો પોતાના દીકરાનો દીકરો રતનશી, દસ વરસનો હતો, તે આ ભાઇબંધીનાં હેત જોઇ રહ્યો [રતનશી આજે હયાત છે.]

સાહેબ આવ્યા. મડમ આવ્યાં. બન્નેએ જોધાની સાથે હાથ મિલાવ્યા. ગોરાં વરવહુ એ ઘઉંવરણા અને અભણ બળવાખોરની ખાનદાન મુખમુદ્રા સામે પ્રેમભીની મીટ માંડી જોધાની રેખાયે રેખાને જાણે પીવા લાગ્યાં. સાહેબ મડમ સામે જુવે, ને મડમ સાહેબ સામે જુવે. બેયની આંખો જાણે જોધાને માટે કાંઇક વાતો કરી રહી છે. મડમનું અબોલ મ્હોં જાણે કરૂણભરી ભાષામાં કહી રહ્યું છે કે "ઓખા મંડળનો સાચો માલીક તો આ. આપણે તો ફક્ત બથાવી પડ્યા. આનાં બાળ બચ્ચાંનું શું ? એની ઓરત ક્યાં જોઇ જન્મારો કાઢશે ? કાંઇ વિચાર થાય છે ?

મડમની આંખો પલળતી દેખાણી, બાઇને કહ્યું "જોધા માણેક ! તમે આંહી મારી પાસે નજર કેદ રહેશો ? હું તમારૂં બહારવટું પાર પાડવું. તમારો ગુન્હો નથી. તમને ઉશ્કેરનારનો ગુન્હો છે. આંહી રહો. હું તમારે માટે વઢી ચલાવું."

જોધાએ રામજીભા સામે જોયું. રામજી તો વટનો કટકો હતો. તેણે કહ્યું " ના સાહેબ, જોધોભા તો ઓખાનો રાજા છે. એને નજર કેદ ન હોય, એ તો છુટો જ ફરશે. બાકી હું એનો હામી થઇને રહેવા તૈયાર છું."

"રામજી શેઠ ! હું દિલગીર છું, કાયદાએ મારા હાથ બાંધી લીધા છે. એને હામી ન છોડાય, તમે એને આંહી રહેવા દ્યો. હું એને રાજાની રીતે રાખીશ."

" ના ! ના ! ના !" બુઢ્ઢા રામજીએ ડોકું ધુણાવ્યું; " મારે ભરોસે આવેલા મારા રાજા માથે ક્યાંઇક દગો થાય, તો મારી સાત પેઢી બોળાય, હું ન માનું, જોધાભા ! પાછા વળી જાવ."

સાહેબે અફસોસ બતાવ્યો. મડમ તો બહારવટીયાની મુખમુદ્રા ઉપર ઉઠતા રંગોને જ નિરખે છે. આખરે જોધો ઉઠ્યો. સાહેબ મડમે ફરી હાથ મિલાવ્યા. કાળી મોટી આંખોમાંથી

મીઠપ નીતારતો બહારવટીયો રણછોડરાયના મંદિર તરફ ઉભો રહ્યો. હાથ જોડ્યા. આભપરા દીમનો વળી નીકળ્યો. એનાં નેત્રો બોલતાં હતાં કે "ઓખાને છેલ્લા રામરામ છે!"

ઝાડીમાં એનાં પગલાંના ધબકારા સાંભળતી મકમ કાન દઈને થંભી રહી.

૧૩

દાત્રાણા ગામના ચોરા ઉપર માણસોનો જમાવ થઇ ગયો છે. અને એક ગોરો સાહેબ કમરમાં તલવાર, બીજી કમરે રીવોલ્વર, છાતી ઉપર કારતૂસોનો પટો, સોનાની સાંકળી વાળી ટોપી, ગોઠણ સુધી ચળકાટ મારતા ચામડાનાં જોડા, પહાડ જેવો ઘોડો, અને ફક્ત પાંચ અસવારો, એટલી સજાવટ સાથે ઉભો ઉભો ગામના પટેલને પૂછે છે "કીધર ગયા બારવટીયા લોગ?"

પટેલ જવાબ આપતાં અચકાય છે. એની જીભ થોથરાય છે. કોઇ જઇને બહારવટીયાને બાતમી આપી દેશે તો પોતાના જ ઓધામાં બારવટીયા પોતાને જીવતો સળગાવી દેશે એવી એના દિલમાં ફાળ છે. સાહેબે પોતાનો પ્રભાવ છાંટયો કે

"ગભરાયગા, ઔર નહિ બોલેગા, તો પકડ જાયગા, હમ હમારા બલોચ લોગકો તુમારા ઘર પર છોડ દેગા. વાસ્તે સીધા બોલો, કીધર હૈ બારવટીયા?"

"સાહેબ, ચરકલા, ગુરગઢ અને દાતરાણાના પાદરમાં થઇને બહારવટીયા ભવનેશ્વરના ડુંગરમાં ને પછી આભપરા માથે ગયા છે"

"કિતના આદમી?"

"બારસો!"

"રોગી કોન દેતા હે?"

"સાહેબ, અમારા ગામનો પાડાવાળો પોતાનો પાડો છોડાવવા આભપરે ગયો'તો, એ નજરે જોયેલ વાત કહે છે કે બારસો પે જણા પડખેની ખળાવાડોમાંથી બાજરો લાવીને ફક્ત એની ઘઘરી બાફીને પેટ ભરે છે અને જોધો માણેક બોલ્યો છે કે જામ સાહેબના મુલકમાં પૈસા વડીને ખાધાનું મળશે તો ત્યાં સુધી અમારે લોકોને લૂટવા નથી નીકર પછી મોટા ગામોને ધમરોળવા પડશે."

"અચ્છા! સરગાર ઉસકી ચમડી ઉતારેગા!"

એટલું કહીને રતુંબડા મોટાવાળા સાહેબે ઘોડો દોટાવી મૂક્યો. માર્ગે સાહેબને વિચાર ઉપડે છે: બાલબચ્ચાં, ઓરતો ને મરદો પોતાના નાકને ખાતર બાજરીના બાફણા ઉપર ગુજારો કરે છે એની સામે ટક્કર ઝીલવાનું આ ભાડૂતી માણસોનું શું ગજું છે?"

૧૪

આભપરા ઉપર દિવસ બધો ચોકી કરતા કરતા બહારવટીયા જૂના કોઠાનું સમારકામ ચલાવે છે અને રાતે દાયરો ભેળો થઈ દાંડીયા રસ રમે છે. વાઘેરણો પોતાના નોખા ચોક જમાવીને કુંગરાનાં પે હૈયાં ફુલાય એવે મીઠે કંઠે રાસડા ગાય છે. એના ગુલ્તાનને એક સમે ચોકીદારે જોધાની પાસે આવીને જણાવ્યું કે 'બાપુ, હેઠની ચોકીએથી વાવડ આવ્યા છે કે ચાર જણા તમને મળવા રજા માગે છે"

"કોણ કોણ?"

"દેવડાનો પટલ ગાંગજી, સંધી બાવા જુણેજાનો દીકરો, ને એ સૈયદ છે."

"સૈયદ ભેળા છે? ત્યારે તો નક્કી વષ્ટિ સારુ આવતા હશે. સૈયદ તો મુસલમાનોનું દેવસ્થાનું કે'વાય. ગા' ગણાય. એને આવવા દેજો ભા!"

એક પછી એક નાકું અને ચોકી વળોટતા આરે મહેમાનો આસપરાના નવા રાજાઓના કડક બંદોબસ્તથી દંગ થાતા થાતા આવી પહોંચ્યા. જોધા માણેક તથા મુળુ માણેકને પગે હાથ દઈને મળ્યા. બોલ્યા કે "જોધા બાપુ! વેર ગાયકવાડ સામે અને શીદ જુનાગઢ જામનગરને સતાપોછો? અમે તમારૂં શું બગાડયું છે?"

"ભાઇ, અમને સહુને જેર કરવા સારુ તમારાં રજવાડાં શીદ આ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજની સાથે ભળ્યાં છે, તેનો જવાબ મને પ્રથમ આપો. અમે એનું શું બગાડયું છે?"

"પણ કોઇ રીતે હથીઆર મેલી દ્યો? સરકાર ગઈ ગુજરી ભૂલી જવા તૈયાર છે."

"ખબરદાર વાઘેર બચ્ચાઓ!" વીરો દુંગરાણીઓ ખુણામાંથી વિજળીને વેગે ઉભો થયો. "હથીઆર મેનશો મા. નીકર મારી માફક કાળાં પાણીની સજા સમજવી. રજપૂત પ્રાણ છોડે, પણ હથીઆર ન છોડે."

જોધાએ મહેમાનોને હાથ જોડી કહ્યું કે "એ વાત મેલી દ્યો. અમને હવે ઇશ્વર-સિવાય કોઇ માથે ભરોસો નથી. અને મેં તો હવે મારા મોતની સજાઇ પાથરી લીધી છે. હું હવે માનખ્યો નહિ બગાડું."

પહાડ ઉપર જે કાંઇ આછી પાતળી રાબડી હતી તે પિરસીને મહેમાનોને જમાડયા. હાથ જોડીને બોલ્યો કે "ભાઇયું! આપ તો ઘણુ જોગ, પણ અસાંજી સંપન એતરી!"

છેક છેલ્લા ગાળાની ચોકી સુધી મહેમાનોને વાઘેરો મૂકી આવ્યા.

૧૫

સરકારનો હુકમ છૂટયો કે નગરનું રાજ્ય જાણી બુઝીને જ આખપરામાં બહારવટીયાને આશરો આપે છે માટે જો નગરની ફોજ એને આખપરો નહિ છોડાવે, તો નગરનું રાજ ડુલ થઇ જશે. જામના કારભારી ને વજીર હમણે હાથ દઇને વિચાર કરવા લાગ્યા ઘણી ઘણી વષ્ટિ ધુમલીના ડુંગર ઉપર જામ રાજાએ મોકલી. પણ વષ્ટિવાળા લાચાર મ્હોંયે પાછા વળ્યા.

જામે કચારીમાં પૂછ્યું : "લાવો વષ્ટિવાળાઓને બાલીયા રેવાદાસ! તમને શું કહ્યું?"

"બાપુ! જામને ચરણે હથીઆર છોડવા વાઘેરા તૈયાર છે. પણ અંગ્રેજોને પગે નહિ."

"હાં બીજું કોણ ગયું તું?"

"બાપુ, અમેઃ પબજી કરંગીયો ને મેરામણ."

"શા ખબર?"

"એજ કહે છે કે આ જગ્યા નહિ છોડીએ. અમારી રોજીની વાત ગળામાં લઇને જામ જો ચારણ ભાટની જામીનગીરી આપે, તો જામના કૂતરા થઇને ચાલ્યા આવવા તૈયાર છીએ પણ સરકારનો તો અમને ભરોસો નથી!"

"કેમ?"

"એકવાર હથીઆર છોડાવીને વિશ્વાસઘાત કર્યો માટે!"

"કેટલા જણ છે?"

"પંદરસેં હથીઆરબંધ : અરધ બંદૂકદાર, ને અરધા આડ હથીઆરે."

"શું કરે છે ?"

"જૂનો કોટ સમારે છે."

ફેસલાવવાની આશા છોડી દઇને દરેક મોટા મોટા રાજ્યે પોતપોતાની ફોજો ભેળી કરી. ૭ ૭ બાજુએથી ઘેરો ઘાલ્યો.

૧૬

માગશર વદ નોમની પાછલી રાતે શિયાળાનો ચંદ્રમા અનોખાં તેજ પાથરતો હતો. આભપરાની ટુંકો એ તેજમાં તરબોળ બની ન્હાતી હતી. ધૂમલીનાં દેવતાઇ ખંડેરોની-એ તળાવો, વાવો, કૂવાઓ, દેરાંઓ ને ભોંયરાંઓની એકવાર અલોપ થઇ ગયેલી દુનિયા જાણે ફરીવાર સજીવન થઇ ગઇ હતી. કડકડતી ટાઢમાં પહેરવા પૂરાં લૂગડાં ન હોવાથી વાઘેરનાં બચ્ચાં તાપણાંની આસપાસ પોઢતા હતાં. ચોકીદારો બોકાનાં વાળીને પોતાનાં અધઉઘાડાં અંગ ભડકા કરી કરીને તાપતા હતા. તે વખતે મોડપરના ગઢ ઉપરથી તોપના એક...બે...ને ત્રણ બાર થયા

તોપ પડતાં જ ગાળેગાળેથી ફોજો ચડી. ધૂમલીની દિશાએથી કંસારીની કેડીએ નગરનાં છસો માણસોની હાર બંધાઇ : દાડમાની કેડીએ, ચાવડીની કેડીએ ને નલઝરની કેડીએ બસો બસો સરકારી પલટનીયાએ પગલાં માંડયાં. કિલેસરથી ત્રણસો અને દંતાળો ડુંગર હાથ કરવા માટે સાડા પાંચસો ચડયા.

એમ આશરે બે હજાર ને ત્રણસો પૂરેપૂરા હથીઆરધારીઓએ વાઘેરોને નીંટી લીધા જાણ થાતાં જ, બહારવટીયાએ સામનો કરી હાકલ દીધી કે "હલ્યા અચો મુંજા પે ! હલ્યા અચો ! [હાલ્યા આવો મારા બાપ ! હાલ્યા આવો !]

વાઘેર બચ્ચાના મ્હોંમાંથી ભર લડાઇમાં પોતાના કટ્ટા અને અધમ શત્રુની સામે પણ "હલ્યા અચો

મુંજા પે !" સિવાય બીજો સખૂન કદિ નીકળ્યો નહોતો. મહેમાનને આદરમાન આપતા હોય, અને શત્રુઓને ઉલટા સરાતન ચડાવતા હોય એવા પોરસના પડકારા દઇ પચાસ પચાસ બહારવટીયાના જણે જણે તેવે હથીઆરે આ કેળવાયેલી ને સાધનવાળા પલ્ટનોનો સામનો કર્યો. મરદની રીતે ટપોટપ ગોળીએ વીંધાતા ગયા. કંસારીનાં દેરાંનો મોરચો, આશાપરાના ધડાની ચોકી, વીણુનો ધડો, એમ એક પછી એક ચોકીઓ પડતી ચાલી.

બીજી બાજુથી સરકારે પાચ્તર ગામના રબારી માંડા હોણને ભોમીઓ બનાવી, એના એક સો રબારીઓને ખભે રબરની અને કાંગળની તોપો ઉપડાવી આભપરે ચડાવી. દિવસ ઉગ્યો અને તોપો છૂટી. કાળુંભા અને સાકુંદા તળાવમાં ગોળા પડ્યા. પાણી છોળે ચડ્યાં. સરજને પગે લાગતો જોધો બોલ્યો કે "થઇ ચૂક્યું. આપણા પીવાનાં પાણીમાં ઝેરના ગોળા પડ્યા. હવે આભપરો છોડીને ભાગી છૂટીએ."

પોતાનાં સાતસો જુવાનોને આભપરે સૂવાડીને બારવટીયાએ દંતાળાને ડુંગરે એક દિવસનો ઓથ લીધો. જોધા માણેકે આ પ્રમાણે ટુકડીઓ વ્હેંચી:

"મુરૂભા ! તું એક સો માણસે માધવપૂરની કોર, પોરબંદર માથે ભીંસ કર."

"દેવા ભા ! તું એક સો માણસે હાલારમાં ઉતરી ગોંડળ જામનગરને હંફાવ."

"હું પોતે ગીરમાં ગાયકવાડને ધખેડું છું."

"વેરસી ! તું ઓખાને ઉંઘવા મ દેજે !

"ધના ને રાણાજી ! તમે બારાડીને તોબા પોકરાવો !"

"ભલાં !" કહીને સહુએ જોધાની આજ્ઞા શિર પર ચડાવી રાત પડતાં અંધારે નોખનોખી ટુકડીઓ, ઓરતો ને બચ્ચ સહિત પોતપોતાને માર્ગે ભૂખી તરસી ચાલી નીકળી.

૧૭

*કોડીનાર મારીને જાય
ઓખેજો વાઘેર કોડીનાર મારીને જાય !
જોમતીજો રાજા કોડીનાર મારીને જાય !

આથમણે નાકેથી ધણ વાળીને
ઉગમણે નાકે લઈ જાય—ઓખેજો૦

નીસરણીયુ માંડીને ગામમાં ઉતર્યા ને
બ દીવાનની બેડીયુ ભ ગાય—ઓખેજો૦

કોડીનાર મારીને જોધાભા ગાદીએ બેઠા ત્યારે
કોડીનારનો ધણી કોઇ ન થાય—ઓખેજો૦

દાયરો કરીને કસુબા રે કાઢીયા ને *
મ્હાકરૂ ના ઠુંગા વેચાય—ઓખેજો૦
રંગડા વાઘેરને દેવાય—ઓખેજો૦

---

* કીનકેઈડ સાહેબે બહારવટીયાના આવા કેટલાક કાઠીઆવાડી રાસુગીતોને ' ballad ' નામ આપી, અંગ્રેજી ભાષામા ઉતાર્યા છે પોતે ભાષાન્તર કરવામા અતિશય છૂટ લેતા હોવાથી એના અનુવાદો અસલ ગીત કરતા ઘણા સરસ થાય છે અને કેટલીક વાર તો જૂના સાથે મેળવવા જતા પક્તિઓ મળતી નથી નીચેનુ ballad આ ગીતનુ જ ભાષાન્તર હોવાનુ દિસે છે એમા કેટલીક પક્તિઓ મળતી નથી કેટલીક વધુ ઘટનાઓ વર્ણવી છે કદાચ એ ઘટનાવાળી મૂળ પક્તિઓ મારા શોધેલા ગીતમાથી ઉડી ગઇ હશે એ લખે છે કે —

I have unearthed the following ballad which is written in a gay jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards —

1

O! fair Kodinar she stands onthe cursed
mahratta s lands,
[In heavens there was neither moon nor star!]
They were waghirs strong and t ll and
they climbed the loop-holed wall
Then was heard the Ban as wail but

ખરે રે બપોરે બજારૂં લુંટી ને
મચાના સાદીયા ભરાય—ઓખેજો૦
બ્રાહ્મણ સહુએ દાન તો દીધાં ને
ગામમાં માહાત્યુ વેચાય—ઓખેજો૦
ગાયું કેરે ગોંદરે કપાસીયા નીર્યાં ને
પાદરે ચોરાસી જમાય—ઓખેજો૦
દેસ પરદેસે કાગળો લખાણા ને
વાતું તારી વડોદરે વંચાય—ઓખેજો૦
હૈયાની ધારણે બોલ્યા રે નથુનાથ
તારા જશડા ગામોગામ ગવાય ઓખેજો૦

---

their tears had no avail,
When the King of Okha looted Kodinar

2

Then a mighty feast he made for the
twice-born and the Dhed,
And the sweet-balls they were scattered
free and far,
Though each Brahmin ate and ate, yet he
emptied not his plate,
When the lord of Gomti looted Kodinar.

3

And they revelled late and long, and they
chanted many a song
(O his glory there is nothing that can mar!)
And the Bhats for gifts did come
and they thumped the kettle drum,
When the prince of Dwarka looted Kodinar.

4

And he gave with open hand to each
maiden in the land
As the sat bedecked within the bridal car'
Though the sports the scarce could tell, not
a single waghir fell,
When Jodha Manik looted Kodinar.

"કોડીનાર ભાંગવા આવું છું. આવજો બચાવવા!" એમ પ્રથમથી જ ગાયકવાડ રાજને જાસો દઇ, ગિરના ગાળા ઓળંગતો ઓળંગતો બુઢ્ઢો જોધો માણેક પરોઢિયાને અંધારે કોડીનારના કોટની રાંગે આવી પહોંચ્યો. કોટને નીસરણી માંડીને ઉઘાડી તલવારે આગળ થઇને ચડયો. દરવાનોને ઠાર કરી દરવાજા ઉઘાડા ફટાક મેલી, પોતાના સરખે સરખા સો જણને અંદર દાખલ કર્યા ધબોધબ બંદૂકોમાં આઠ આઠ પૈસાભારની વજનદાર ગોળીઓ ઠાંસી, ખોબો ખોબો દારૂ ભરી, માણસો જે ઘડીએ હલ્લા કરવા ચાલ્યા તે ઘડીયે જોધો એકજ આંગળી ઉંચી કરીને ઉભો રહ્યોઃ–

"સાંભળી લ્યો ભાઇ! વસ્તીની બોનું ડીકરીયુંને પોતપોતાની બોનું ડીકરીયું ગણીને ચાલજો. પ્રથમ મેતા મુસદ્દીઓને હાથ કરજો! પછી વેપારીઓને પકડજો! બીજો જે સામો ન થાય એને મ બોલાવજો!"

સરકારી કચારીની અને દુકાનોની લૂંટ ચલાવી. બીજે દીવસે બ્રાહ્મણોને ચોરાસી જમાડી, ગાયોને ગોંદરે કપાસીઆ નીર્યા. ત્રીજે દિવસે કસુંબા કાઢી ડાયરા ભર્યા. ચારણ બારોટોની વાર્તા ને નાથબાવાના રાવણહથ્થા સાંભળ્યા. ત્રણે દિવસ કોડીનારના ગઢ ઉપર વાઘેર રાજાનો નીલો નેજો ફરકતો રહ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી ગીનસર ત્યાં રાજ ચલાવ્યું. ન્યાય ચૂકાવ્યા, રક્ષણ કર્યું. ને કેદીઓ છોડયા. ચોથે દિવસે ચાલી નીકળ્યા. ગિરના કોઇ ઝુંડા ગાળામાં બેસી કોડીનારની લૂંટનો ભાગ પાડયો. જોધાએ પૂછ્યું "કુલ આપણે કેટલા જણ?"

મોટાઇનો ભાગ કાઢ્યા પછી સરખે સરખા ભાગ પડ્યા. અકેકે માથા દીઠ ત્રણ સો ત્રણ સો કોરી વ્હેંચાણી. અને બાર-વટીયા વાંસાઢોળના ડુંગરામાં હિરણ્ય નદીને કાંઠે આવ્યા નદીની લીલી પાટ ને પીળી પાટ ભરી હતી. પડખે એક ઘટાદાર આંબલી હતી. જોધાએ એ આંબલી નીચે ઉતારો કરવાનો મનસૂબો જાહેર કર્યો.

તેજ વખતે બરાબર એક વટેમાર્ગુ ત્યાંથી નીકળ્યો. એણે શીખામણ દીધી કે "ભાઇ, આંહી કોઇ દાનસ્તુ માણસ રાત રોકાતું નથી. એવી વ્હેમવાળી આ જગ્યા છે. પછી તો જેવી તમારી મરજી!"

જોધાએ કહ્યું "અરે ભાઇ! ખડીયામાં ખાંપણ લઇને ફરનારાને તો સધી ય જગ્યા સોના જેવી."

પડાવ નાખ્યો. બીજે જ દિવસથી જોધાને તાવ ચડ્યો. ત્રીજે દિવસે જોધાને પોતાનું મોત સૂઝ્યું. મરતી વખતે એણે એટલું જ કહ્યું કે "ભાઇ! મને મુરતની તો બે નથી. પણ દેવો ક્યાઇક લપટશે એવો વ્હેમ આવે છે. દેવાને મારી રામદુવાઇ ક——"

એટલું વેણ અધુરૂં રહ્યું, ને જોધાનો જીવ ખોળીયું ખાલી કરીને ચાલી નીકળ્યો. હીરણ્યને કાંઠે જોધાને દેન દીધું. એક સો ને એક માણસોએ લૂગડાં કાળા રંગમાં રંગીને પહેરી લીધા. આખી ટુકડી જઇને મૂળુ ભેળી થઇ ગઇ.

જે આંબલી નીચે જોધાએ પ્રાણ છોડયા, તે આજ પણ 'જોધા આંબલી' નામે ઓળખાય છે.

૧૮

"મરતાં મરતાં કાકો કાંઇ બોલ્યા'ના ?"

"હા, મુરુભા ! કહ્યું'તું કે મુરુનો તો મને ભરોસો સોળે સોળ આના છે, પણ દેવો લપટયા વિના નહિ રહે."

મુળુ માણેકે નિસાસો નાખ્યો. એનાથી બોલાઇ ગયું કે "દેવો ! સાચી વાત. દેવો ભાઇ ઘણો ય હતો તો દેવતા જેવો, પણ એના જુલમની વાતું મારે કાને પોગીયું છે. અને વાઘેરૂંના નેજાના સતનો આધાર જોધો કાકો જતાં મારો રૂદીયો હવે આ ધીંગાણામાં ઠરતો નથી. મુને ફાળ પડે છે કે દેવો ભાઇ વખતે વાઘેરૂંના વાવટાને બટ્ટો બેસારશે."

ઓખામંડળની થડમાં કોઇ વંકી જગ્યાએ ઉતરીને મૂળુ માણેકે કાકાનું સ્નાન કર્યું છે, કાળાં લુગડાં પહેર્યાં છે, અને કાકાનો પ્રતાપ પરવારી બેસવાથી એને બારવટું સંકેલી લેવાનાં મનસૂબા ઉપડયા છે. પડખે *દેવુબાઇ બ્હેન પણ ઉભી છે. એનાથી ન રહેવાયું. ભાઇની સંગાથે રઝળી રઝળીને પોતાનાં અનોધાં રૂપ હારી બેઠેલી, નીચોવાઇને કંગાલ બની ગયેલી બ્હેને આ ટાણે ભાઇને પડકાર્યો કે

"ભા ! દુઃખ ભોગવવાં દોહ્યલાં થઇ પડયાં ? ત્રીસ જ વરસની અવસ્થાએ ઘડપણ ચડયાં ?"

"બોન બા ! દુઃખથી તો થાકયો નથી સાતસો, સાતસો વાઘેરોએ કંટાળીને ગોરા પાસે હથીયાર મેલી દીધાં, તેનાથી યે

* 'દેવુબાઇ' નામની બહેન બાળકુંવારી રહીને બળવામાં વાઘેરોને પડકારતી બહાર નીકળેલી, એ વાત બીજે સ્થળેથી મળી હતી. પણ દ્વારકાના વાઘેરો 'દેવુબાઇ' જેવું કોઇ પાત્ર થઇ ગયાનો [illegible]

અકળાતો નથી. પણ દેવાના ઓછાયાથી ડરું છું. કાકો દેવતાઇ નર હતા. એનાં છેલ્લાં વેણ ઇ તો પેગંબરનાં વેણ લેખાય !"

"ફકર મ કરજે. એવું થાશે તે દિ' દેવો મારો જણ્યો ભાઇ છે, તો પણ હું એનું માથું વાઢી લઇશ."

આમ વાતો થાય છે. ત્યાં બાતમીદાર આવી પહોંચ્યો. એનું મ્હોં પડી ગયું હતું.

"શા ખબર છે બેલી ?"

"મુરૂભા ! પ્રાંસણવેલ રાંડી પડયું. રામાભાઇની દેહ પડી ગઇ. આસોભા પણ પણ ગુજરી ગયા. મુલવાસર વાળા મેપા જસાણીને પણ ગોળીના જખમ થયા. અને બાપુએ ને ૯ણુ કુંભાણીએ સરકારને પગે હથીઆર મેલ્યાં."

મુળુ માણેકે ફરી વાર સ્નાન કર્યું. નવા સમાચાર મળવા ઉપરથી વિચાર કરવા બેસે છે, ત્યાં એક સાંઢીયો આવીને ઝકુગો. અસવારે આવીને રામ રામ કર્યા.

"ઓહો ! દુદા રબારી ? તમે કયાંથી બાપા ?" એમ કહેતો મૂળુ ઉભો થઇને મળ્યો.

"મુળુ બાપુ ! તમારા ભલા સારૂ આવેલ છું. મારે કાંઇ સવારથ નથી. પણ ઓખો રઝળી પડશે એ વાતનું મને લાગી આવે છે. માટે સંતાતો, લપાતો ચોર બનીને આવ્યો છું."

"બોલો બા !"

કુટિલતાની રમતો રમતી આંખે, કાળા સીસમ જેવો, ટુંકી ગરદન ને બઠીઆ કાનવાળો દુદો રબારી ઇસારો કરીને મુળુભાને એકાંતે તેડી ગયો. કાનમાં કહ્યું કે "બારટન સાહેબ અભેવચન આપે છે. જમીન પાછી સોંપાવી દેવા કોલ દે છે. એક દિવસની પણ સજા નહિ પડવા આપે. માટે સોંપાઇ જાઓ. અટાણે લાગ છે. ગુન્હેગાર તો કાકો હતો. તમે તો છોકરૂં છો. તમારો કાંઇ ગુન્હો જ નથી."

મુળુનું દિલ માની ગયું રબારી તો ભગવાનના ઘરનું માણસ : પેટમાં પાપ ન્હોય : ને ગોરા ગમે તેવા તો યે બોલ કોલ પાળનારા : એમ સમજી મૂળુએ અંગ્રેજને શરણે જવાનો મારગ લીધો. માણસોને કહી દીધું કે "ભા ! હવે વીખરાઇ જાવ. બારવટાનો સવાદ હવે નથી રહ્યો બોન દેવુબાઇને પણ અમરાપર લઇ જાવ. હું સીધો સાહેબ પાસે જાઉં છું."

"ભા ! બોન કહેછે એક વાર ચાર આંખો ભેળી કરતા જાવ."

"ના, નહિ આવું. બોનની આખોના અંગારા મને વળી પાછો ઉશ્કેરી મૂકશે."

"ભા ! બોને કહેવરાવ્યું છે કે ઓખાનો ધણી ગોરા નોકરને પગે હથીઆર ધરશે ત્યારે જોયા જેવો રૂડો લાગશે હો !"

૧૯

અમરેલી શહેરમાં તે દિવસ કાંઇ માણસ હલકયું છે ને ! ચાર ગોરા સાહેબોની અદાલત બેઠી છે. અને બહારવટીયા ઉપર મુકર્દમો ચાલે છે. જુબાનીઓ ને સાક્ષીઓના ઢગલા થઇ પડ્યા છે. પીંજરામાં બીજા બધા વાઘેરો ઉભા છે. – ફક્ત મુળુ માણેક જ નથી.

"મુલુકો કયું નહિ સમજાયા !" એમ ચારે ગોરાઓ પૂછે છે.

અમલદારોએ જવાબ દીધો. "સાહેબ મળુ માણેક વચન

"ખમ્મા મુરૂભા ! મુરૂભા આવ્યો !" એવી વધાઇ પીંજરામાં ઉભેલા કેદીઓના મ્હોંમાંથી વછૂટી.

"ટોપીવાળા સાહેબો !" મુળુ બોલ્યો, "મુળુ માણેક બીજા હજાર ગુન્હા કરે, પણ વચન આપીને ન ફરે. હું ભાગી નીકળવા નહોતો રોકાણો. પણ મારી મા બ્હેનો અને ઓરતોને મુલાજમેર કયાંઇક ઓથે રાખી આવવા મુંઝાતો હતો. કેમકે ઓખો તો અટાણે તમારા બલૂચી પલટનીયાઓના પંજામાં પડયો છે. અને બલૈયો અમારી બ્હેન દીકરીઓની લાજું લૂટે છે."

બોલતાં બોલતાં મૂળુ માણેકની આંખમાં કાળ રમવા લાગ્યો.

*મુકર્દમો ચાલ્યો. જુબાનીઓ લેવાઇ, ફેંસલો લખીને ગોરાઓ ઉપડી ગયા. એની પાછળથી ફેંસલો વંચાણો કે "સુડતાલીસ વાઘેરોને પાંચ પાંચ વર્ષની, અને મુળુને ચૌદ વર્ષની સખ્ત મજૂરીની સજા. એના પિતા બાપુ માણેકને સાત વરસની સજા. તમામને રેવાકાંઠાની જેલમાં ઉઠાવી જવાના !

ખડ ! ખડ ! ખડ ! દાંત કાઢીને મૂળુ બોલ્યોઃ "ક્યાં છે વાઘેરોને વિશ્વાસઘાતી કહેનારા ? વિશ્વાસઘાતી તે સાહેબનાં વેણ ઉપર ભરોસો રાખીને હથીઆર મેલનારા વાઘેરો ? કે અમને અભેવચન આપીને પછી કાળે પાણીએ કાઢનાર અંગ્રેજો !"

સુડતાલીસ સાથીઓની સાથે વડોદરે રેવાકાંઠાના કેદખાના તરફ મુળુ ચાલી નીકળ્યો.

---

* "આ વખતના કેદીઓની જુબાની ઉપરથી સાફ માલુમ પડયું કે ગાયકવાડી અધિકારીઓએ તેઓના રોજ બંધ કર્યા, અને વારે વારે તેઓના ઉપર ચડાઇ કરવાના ડારા દીધા તેથી તેઓને આ તોફાન કરવાની જરૂર પડી. પોલીટીકલ ખાતામાં જોધો એકવાર ફરીઆદે ગયેલો, ને ત્યાંથી કાંઇ દિલાસો પણ મળેલો. પણ પાછળથી કાંઇ થયું નહિ. મુળુ પોતાના રોજ પેટે, લગ્ન ખરચ સારૂ બે હજાર કોરી લેવા ગયો હતો પણ તેને મળી નહિ હતી." ['ઓખામંડળના વાઘેરોની માહેતી']

Valabhjee Ramjee

૨૦

વગડામાં એક ઘોડેસવાર ચાલ્યો જાય છે. ટાગ્ડું ઘોડું ગણી ગણીને ડગલાં માંડે છે. બેસુમાર બગાંઓ ચરડી રહી છે એટલે એનાં પૂછડાને તો ઝંપ જ નથી. શરીરની બન્ને બાજુ મોઢું નાખી નાખીને બગાંઓને વચ્ચકાં ભરતું જાય છે. અને પીઠ પર બેઠેલો લાંબી ધોળી દાઢી વાળો, બધાણી અસવાર, એક હાથે ઘોડાનું ચોકડું ડોચે છે, બીજે હાથે સરકનુ દોરડું ફેરવી ફેરવી મારે છે, બે પગે ઘોડાના પેટાળમાં એડીઓ મારે છે. પોતે આખું શરીર હચમચાવે છે, ને જીભના ડચકારા કરે છે. એમ છ છ જાતની કરામતો કરવા છતાં ઘોડું તો મરખી ચાલે ચાલ્યું જાય છે. અસવાર ઘોડાને ફોસલાવે છે કે,

"હાલ્ય મારા બાપ હાલ્ય, ઝટ પગ ઉપાડ. મોડું થાશે તો ભીખ નહિ મળે" -

એક અલમસ્ત આદમી ઉઘાડે શરીરે ખેતરમાં ઘાસ વાઢતો હતો એણે આ શબ્દો સાંભળીને પૂછ્યું "એ બારોટજી! ક્યાં ઝટ પોગવું છે?"

બારોટે બે દુહા લલકાર્યા, ત્યાં વગડો આખો જાણે સજીવન થઇ ગયો. મજૂર મૂલી, બેરુઓ, પશુઓ, સહુ ઉંચાં માથાં કરી સાંભળી રહ્યાં. તેમ તો બારોટની ગળી ગયેલ ભુજાઓમાં બેવડું બળ આવ્યું. હાથ લાંબા કરીને લલકારવા લાગ્યોઃ

મૂળુ મૂછે હાથ, તલવારે બીજો તવા
હત જો ત્રીજો હાથ (તો) નર અંગરેજ આગળ નમત !

"રંગ મૂળવા રંગ ! બેય હાથ તો રોકાઇ ગયા, એક હાથ મૂછનો તાવ દે છે. ને બીજો તરવારની મૂઠ ઉપર જાય છે. ત્રીજો હાથ કાઢે કયાંથી ? અમરેલીવાળા અંગ્રેજોએ ઘણું ય કહ્યું કે મુળુ માણેક ! સલામ કર. પણ ત્રીજા હાથ વગર સલામ શેની કરે ?"

"અરે પણ બારોટ ! ફટકી કાં ગયું ? મુળુ માણેક તો એ વડોદરે રેવાકાકાની જેલમાં સડે ! ખોટાં ખોરડાં કાં પાડો ? ગળું દુખવા આવશે !"

"એ ભૂત છો કે પલીત ? જાણતો ય નથી એડ જેવા ? મુળવો સાવઝ પાંજરે સાગે કેદિ ? ઇ તો એ આવ્યો છૂટીને."

"હે ? શી રીતે છૂટયો ? માફી માગીને ?"

"તારી જીભમાં ગોખરૂ વાગે ! માળા કાળમુખા ! મુળવો માફી માગે ? એ જેલ તોડી જેલ !"

"જેલ તોડી ? વજ્જર જેવી જેલ તોડી

"હા હા ! ઇ તો સંધાય ભેરૂડા મતં બાંધીને સામટા દરવાજે ધોડયા. જોવે ત્યાં તો બારીમાં પચીસ સંગીન સામાં ધરીને પલ્ટનીઆ ઉભેલા. પણ રંગ છે ગોરીયાળીવાળા દેવા જમાણીને. સવા શેર સૂંઠ એની જણનારીએ ખાધી ખરી બાપ ! તે ઇ દેવે પાકારો કર્યો કે હાં મારા ભાઇયું ! મારી દયા કોઇ આણશો મા. હું સંગીન આડું મારૂં શરીર દઇ દઉં છું. તમે જોરથી મારાં શરીર સામો ધસારો દઇને નીકળી જાજો. એમ કરીને દેવો ડેલીની બારી આડો ડીલ દઇને ઉભો રહ્યો. બીજા સહુ, પલ્ટનીઆઓની બંદૂકું સલવાઇ રહી એટલે લાગ લઇને નીકળી ગયા"

"અને દેવો ?"

"દેવો ય આંતરડાં લબડતાં'તાં તે ડોકમાં નાખીને હાલ્યો."

"તે સું સુરભા નીકળી આવ્યા છે ?"

"હા હા, ને વાઘેરૂને કરે છે ભેળા. મોટી ફોજ બાંધીને બારવટું ફરી માડે છે. જાઉં છું મોજ લેવા. આજ છે માધવપરના વાવડ. આજ તો ખોબે ખોબે કોરીયું ને સોનામોરૂં વ્હેંચશે મારો વાલીડો !

દળ આવ્યાં દખણી તણાં, ભાલાળા ભોપાળ
સામા પાગ શીંગાળ, માણેક ભરતો મૂળવો

અને એ મલકનાં માનવી !

મૂળવે અંગરેજ મારિયા, કાગળ જાય કરાંચી
અંતરમાં મઢમ ઉદરકે, સૈરૂં વાત સાચી !

એવા એવા દુહા લલકારતો ને પોતાના બુલંદ અવાજથી વગડા ગજાવતો બારોટ ટારડી ઘોડીને સરપટાં મારતો મારતો ચાલી નીકળ્યો.

સાંતીડાં ચોંભાવીને વાઘેરો વિચાર કરવા મંડ્યા. એકે કહ્યું

"ભાળે બારોટે દુવા સારા બણાવ્યા !"

બીજો સાંતીડાને ધીંહરૂં નાખીને મંડ્યો ગામ તરફ હાલવા. પહેલાએ પૂછ્યું "ક્યાં ?"

"હવે સાંતી શીદ હાંકીએ ? મુરભાના ભેળો ભળી જાશે. ભળીને ફરી વાર વાઘેરોનું જૂથ બાંધીએ."

"હાલો તઈં આપણે ય "

એક એકુતો ચાલી નીકળ્યા. ઘાસનો ભારો વાઢીને પોતાના માથા પર ચડાવવા મથી રહેલ એક કોળી પણ થંભીને ઉભો થઇ રહ્યો. બે ઘડી વિચાર કરીને એણે પણ ભારો ફગાવી

દીધો દાતરડાનો ઘા કરી દીધો અને હાલ્યો. બીજાએ પૂછ્યુ ‘કાં ભાઇ? કેમ ફટકયુ?

“જાશું મુળુભા ભેળા”

“કાં?”

‘ભારા વેચી વેચીને દમ નીકળી ગયો!”

૨૧

એ રીતે ઇ સ ૧૮૬૫, સપ્ટેમ્બર તારીખ ૨૬ ના રોજ રેવા કાંઠા જેલ તોડીને બહારવટીયો વીસ વાઘેર કેદીઓને લઇ મહીઆ વાડમા ઉતર્યો ઓખામા વાત ફુટી કે મુળુભા પાછો આવ્યો છે

આવીને પહેલા સમાચાર એણે ઓખાના પુછ્યા

“પાજો ઓખો કીં આય?”

સબંધીઓએ જાણ કરી ‘મુળુભા ઓખાને માથે તો રેસીડન્ટ રાઇસ સાહેબે બલોચોને મોકળા મેલી દીધા છે”

“શુ કરે છે બલોચો?’

“જેટલો બની શકે એટલો જુલમ જાહેર રસ્તે રૈયતની વહુ દીકરીઓને ઝાલી લાજ લૂટી રહ્યા છે અને વસ્તી પોકાર કરવા આવે છે તો રાઇસ સાહેબ ધમકાવે છે”

“કેટલુક થયા આમ ચાલે છે?’

“ત્રણ વરસ થયા’

સાંભળીને મુળુનો ક્રોધ ખદખદી ઉઠયો આજ્ઞા દીધી કે “ભાઇ! ઝટ ફોજ ભેળી કરો હવે તો નથી રહેવાતુ’

જોતજોતામા તો વાઘેરો ને બહારવટીઆના જૂથ આવીને બંધાઇ ગયાં

કેસરીઆ વાઘા મુળુ માણેકના શરીર ઉપર ઝૂલવા લાગ્યા. એણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે "બેલી, બારવટામાં શુકન કરવાં છે માધવપૂર ભાંગીને. જેલમાંથી જ માનતા કરી હતી કે માધવરાયજીની સલામું લેવા આવીશ. માટે પહેલું માધવપર."

"મુરૂભા! માધવપર પોરબંદરનો મહાલ છે હો! અને જેઠવે રાજાએ ચોકી પહેરા કડક રાખ્યા હશે."

"આપણે પણ ચોકી પહેરાની વચ્ચે જ દાદાનાં દર્શન કરવાં છે, ભાઇ! નધણીઆતાને માથે નથી જાવું."

રાતને બીજે પહોર માધવપુરમાં રીડીયા થયા. નીલા નેજા અને મોટી મોટી મસાલો બાળીને ગામ ફરતી દાહ્યું. દરિયાનો કંઠાળી મુલક સોના જેવાં અનાજ દેતો હતો, એની બરકતમાં વેપારી વાણીયા બ્રાહ્મણ ફૂલી ગયા હતા. તેને મૂળુ માણેકે લૂંટી લીધા. અને પછી બહારવટીઓ માધવરાયજીને મંદિરે ચડયો.

માણસોએ કહ્યું કે "મુરૂભા! મંદરને મોટાં તાળાં દીધાં છે."

"અરે કયાં મરી ગયો પૂજારી?"

"બેનો માર્યો સંતાઇ રહ્યો છે. કુંચીયું એની કડયે લટકે છે."

"પકડી લાવો ઇ ભામટાને."

પૂજારી સંતાઇ ગયો હતો એને ખોળીને હાજર કર્યો.

"એ બાપુ! માધવરાયના અંગ માથેથી દાગીના ન લેવાય હો!"

"હવે મુંગો મર, મોટા ભગતડા! તારે એને જે માધવરો વા'લો હશે ખરૂં ને? મુંગો મરીને કમાડ ખોલી દે. મારે દરશન કરવાં છે, દાગીના નથી જોતા."

મુળુના ડોળા ફર્યા કે બ્રાહ્મણે ચાવી ફગાવી. મંદિરનાં તોતીંગ કમાડ ઉઘડ્યાં. માધવરાય! માધવરાય! ખમ્મા મારા ઠાકા! એમ જાપ જપતો મુળુ મંદિરમાં દાખલ થયો. દોડીને પ્રતિમાજીને બથ ભરી લીધી. ઠાકા! ખમ્મા ઠાકા! એમ પોકાર કરતાં કરતાં મુળુ પોકે પોકે રોઇ પડયો. માણસો જોઇ રહ્યાં કે "આ શું કરે છે? ડાગળી ખસી ગઇ કે શું થયું?"

સારી પેઠે કોઠો ખાલી કરીને મુળુ ઉઠયો. પાછલે પગે ચાલતો ચાલતો બે હાથ જોડીને બહાર નીકળ્યો. માધવપર ભાંગીને અને માધવરાયની માનતા પૂરી કરીને અધરાતે જ બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.

૨૨

સુઇ નામના ગામને પાદર માતાનો પીપળો હતો. એક દેરૂં હતું. આજ ઝડી થવાથી પીપળો પડી ગયો છે. દેરૂં હજુ ઉભું છે.

માતાને થાનકે બહારવટીયા બેઠેલા છે, અને એનો સંગાથી જે સીદી હતો તે પીપળાની ડાળે ચડીને ખોબા ભરી ભરી દોકડા ઉછાળે છે. નીચે ઉભેલાં નાનકડાં છોકરાં એ દોકડા વીણતાં વીણતાં ને ઝીલતાં ઝીલતાં રાજી થાય છે.

મુળુ માણેક ને દેવો માણેક નીચે બેઠા બેઠા બોલે છે કે "ભાઇ સીદી ! છોકરાંવને દોકડા સાટુ ટગવ મા. કોરીયું ભરી ભરીને વરસાવ. બાળારાજા રાજી થઇને દુવા દેશે."

બહારવટીયા બચ્ચાંઓના આવા ગેલ જોઇ જોઇ મોજ કરે છે, ત્યાં વાવડ આવ્યા કે "સડોદરવાળો રાજા બહાદુર જાલમસિંહજી નગરથી જામ વીભાની મોટી ફોજ લઇ આજ મરણીયો બનીને આવે છે. ને લગોલગ આવી પહોંચ્યો છે.

ફોજ આવી ! વાર આવી ! એ બોકાસો સાંભળતાં જ છોકરાં ગામમાં ભાગ્યાં, ને બહારવટીઆ રણ ભણી ભાગી છૂટયા.

બહારવટીયા પાળા ને પાર થોડાંપળી. રાજાબહાદુર જાલમ આવી જાય છે, વાઘેરોના હાથમાં ભરેલી બંદૂકો છે, પણ મુળુ માણેકની આજ્ઞા છે કે "વારને બીવરાવજો. ભડાકો ન કરશો. ચાહે તેમ તોયે એ રાજાનું કુળ છે. હજારૂનો પાળનાર વડે."

થાતાં થાતાં તો વાર આંબી ગઇ. અને બહારવટીયા આકળા થયા. ત્યારે મુળુએ કહ્યું "મીયા માણેક ! રાજાબહાદુરને રોકી દે. પણ જોજે હો, જખમ કરતો નહિ."

પાછળથી લાંબાને ડુંગરે જે મરાણો તેજ મીયો માણેક આખી ફોજની સામે એકલો ઉભો રહ્યો. બંદૂક છાતીએ ચડાવી પડકાર દીધો કે "રાજા બહાદુર ! તુને અબ ઘડી મારી પાડું. પણ મારા રાજાની મનાઇ છે. પણ હવે જો એક કદમ ભર્યો છે ને, તો આટલી વાર લાગશે. તપાસ તારો જમૈયો."

એટલું બોલીને મીયે બંદૂક ફટકારી. ગોળી શત્રુની કમર પર ગઇ. શરીરને ચરકો પણ કર્યા વગર રાજા બહાદુરનો જમૈયો ઉડાવી દીધો. મીયો મ્હોં મલકાવીને બોલ્યોઃ

"આટલી વાર ! રાજા બહાદુર ! પણ તુને ન મરાય. તું તો લાણુનો પાળનાર !"

જમૈયો જાલમસંગરો, ભાંગે તેં લોપાળ
દેવે જંજાઉં છોડીયું, ગો ઉદે અંધાળ.

રાજા બહાદૂર પાછા ફરી ગયા ! એની કારીઓ જોડાઇઃ

જાલમસંગ રાજા વાઘેરસેં કજીયો કીયો !
વાઘેરસેં કજીયો કીયો રે—જાલમ૦
પેલો ધીંગાણો પીપરડીજો કીયો
ઉતે રાણોજી સૂરોપૂરો થીયો—જાલમ૦
બીજો ધીંગાણો રણમેં કીયો
ઉતે જમૈયો પીયો રે રીયો—જાલમ૦
ત્રીજો રે ધીંગાણો ખડમેં કીયો
ઉતે આલો જમાદાર તર રે રીયો—જાલમ૦
ચોથો ધીંગાણો માછરડે કીયો
ઉતે હેબત લટૂર સાયબ રીયો—જાલમ૦

હૈડાજી ધારણે બોલ્યાં રે નથુનાથ
તોળે નામ બેલી મરદેમેં રીયે–જાલમં.

૨૩

"દેવાને કહી દ્યો કે મને મોઢું ન દેખાડે".

ત્રણસો માણસની બેઠક વચ્ચે મુળુ માણેકે આ શબ્દો કાઢ્યા, અને આખો ડાયરો ઓઝપાઇ ગયો. ઓચીંતો જેમ આભ ફાટે તેમ લાગ્યું. સામો સવાલ કરવાની કોઇની છાતી ચાલી નહિ. ફક્ત બુઢ્ઢો રાણોજી માણેક હતો એણે હળવેથી નીચે જોઇને કહ્યું:

"ભા! તું કહો છો પણ કાંઇ ઉતાવળ તો નથી થાતી ને બાપા?"

"રાણાજી ભા! દેવાને જીવતો જાવા દઉં છું, ઇ તો ઉતાવળને સાટે ઉલટી ઢીલ થઇ લેખાશે. પણ શું કરૂં! આજ બોન દેવુબાઇ નથી, નીકર આટલું મોડું ન થાવા દેત."

"બચ્ચા! આવડો બધો વાંક?"

"વાંકની તો અવધિ આવી રહી. મને હવે ઝાઝું બોલાવો મા. હું રણછોડરાયજીની આંખમાં દીવડા ઓલવાતા જોઉં છું. ઓખો આપણું સમશાન બનશે. જગત આપણને સંભારી સંભારી આપણા નામ માથે થૂ! થૂ! કરશે ઇ બધું કુકર્મી દેવાને પાપે.'

એ ને એ વખતે દેવા માણેકે પોતાના ઘોડા ને પેદલ માણસો નોખા પાડ્યા. જતો જતો દેવો બોલતો ગયો કે "મલક બધાની બાઇયુંને મા બોન જ કહ્યા કરતો મુળવો મર હવે ઓખો જીતી લ્યે!"

"હે દૂના!" એટલું જ બોલીને મુળુ બેઠો રહ્યો.

૨૪

"કેવો છો ભા!"

"સુતાર છું."

"આંહી શીદ આવ્યો છો? અમારે કાંઇ આ ડુંગરા માથે નથી બંધાવવી."

"હું તો આવ્યો છું મારા વખાનો માર્યો બાપુ! સાંભળ્યું છું કે દુનાં સંકટ મુળુ માણેક ફેડે છે."

"તને વળી કેવાનું સંકટ પડ્યું છે?"

"મારી વેરે સગપણ કરેલી કન્યાને ....ગામના સુતાર સવેલી લઇ જાય છે."

"તે ભાઇ, અમે કાંઇ સહુના વીવા કરી દેવા બહાર નીકળ્યા છીએ? જા, જઇને તારી નાત ભેળી કર."

"નાત પાસે ગયો'તો. પણ સામાવાળા પાસે ઠીક ઠીક જીવ છે. નાતને એણે રૂપીઆ ચૂકવ્યા, ને જમણ દીધું. ગરીબની હવે નાત શેની કરે?"

"નાતે ય રૂસ્વત ખાધી? હરામી નાત કાંઇ પેધી છે! તે, તારા રાજાની પાસે જા ને?"

"ત્યાં ય જઇ આવ્યો. પણ સામાવાળાએ રાજાને ય ખાવા આપ્યા. રૂપીઆ ખાઇને રાજા કહે કે તમારી નાતના મામલામાં અમે વચ્ચે નહિ આવીએ!"

"આવી નાત ને આવા રાજા!"

"મુળુભા બાપુ! તમે મારો નીઆ કરો: હું રાંડીરાંડનો દીકરો: નાનેથી મારે માથે વેવાર પડ્યો. વાંસલા ચલાવી

ચલાવી પાઈએ પાઈએ નાણાં સંઘર્યાં. પાંચસો કોરી દીધી ત્યારે માંડ વેવીશાળ થયું. હું તો કોડે કોડે લગન સમજવા જાઉં છું, ત્યાં તો સાસરાએ ધક્કો દઈને કહ્યું ' જા જા ભિખારી તને ઓળખે છે કોણ ?' આવો અનીયા ? અને તમારૂં બારવટું ચાલે તે ટાણે ?"

"હેં એલા, કન્યાનું મન કોના ઉપર છે ? તારા ઉપર ? કે સામાવાળા ઉપર ?"

"મારા ઉપર, બાપુ ! સામાવાળો તો ફક્ત શાહુકાર છે, કાંઇ મારા જેવો રૂડો નથી. એનાં હાથમાં તો વાંસલો ભીંજેછે જ કયાં ? ને હું તો અધરાત સુધી કામ કરૂં એવો. આ ભુંચોને મારી ભુજાઉં ! સાંજ પડયે પાંચ ઝાડવાં કુવાડે કુવાડે પાડી નાખું ! ખબર છે ?"

"બસ ત્યારે બાવડાં સાબૂત હોય તો નીકળ અમારી હારે બારવટે. જો, લાવ તારો હાથ. આ કોલ દઉં છું. મુળુ માણેક પંડે તને કોલ દે છે, કે ઇ કન્યા સાથે તુને જ પરણાવવો. પણ એક શરતે. કબૂલ છે ?"

"બોલો બાપુ !"

"તુને પરણાવીએ. પણ એક રાત ઉપર વધારે ઘાર ઘેરે નહિ રેવાય. એકલે પંડે અમારી સાથે નીકળી જવું પડશે. બારવટીયા એટલા તો જોગી જતિ, જાણછ ને ?"

સતાર થોડી વાર ખચકાણો. પરણેતરની એક જ રાતઃ અને તે પછીના સેંકડો સુખી દિવસો સડેડાટ એની આંખ સામેથી નીકળી ગયા. ઘરની શીતળ છાંયડીવાળી કોડ : હેલ્યે પાણી ભરતી સુતારણ : ખંભા ઉપર ખેલતાં નાનાં છોકરાં; એ બધુંય સ્વપ્નું એક ઘડીમાં સમાઇ ગયું. ઝબકયો હોય તેવી ઉતાવળે મુળુભાને પગે હાથ નાખીને કહે કે "કબુલ છે બાપુ ! મારે તો ઇ અંધરમના કરવાવાળા—ઇ સવેલડાં લઇ જનારા શાહુકાર માથે, અને ઇ અનીતિનાં દલાલાં આરોગનાર નાત ને દરબાર માથે આખો અવતાર વેર વાળ્યે જ છૂટકો છે."

"રંગ તુંને. બોલ્ય, જાન કેદિ'ને ક્યાંથી નીકળવાની છે?"

દિવસ અને જગ્યા નક્કી થયાં. બહારવટીયાઓએ છાના-માના ઓઠા બાંધ્યા. બરાબર બપોરે સતારની જાનનાં ગાડાં ખડખડયાં. વરના માથા ઉપર ટબુડી ખખડાવીને લુણ ઉતારતી બહેન ગાઇ રહી છે કે

મેઘવરણા વાધા વરરાજ!
કેસર ભીનાં વરને છાંટણાં.
સીમડીએ કેમ જાશો વરરાજ!
સીમડીએ ગોવાળીડો રોક્શે.
ગોવાળીડાને રૂડી રીત જ દેશું
પછી રે લાખેણી લાડી પરણશું!

અને હાથમાં તરવાર વાળો વરરાજો મૂછોના આંકડા ચડાવતો બેઠો છે.

ત્યાં માર્ગે બોકાનીદાર બહારવટીયા ખડા થઇ ગયા. ગાડાં થંભ્યાં. જાનમાં રીડારીડ થઇ પડી. બંદૂક તાકીને બહારવટીયો બોલ્યોઃ

"કોઇ ઉઠશો મા. ને કોઇ રીડયું ય પાડશો મા. અમારે કોઇને લૂંટવા નથી. ફક્ત એક હરામી વરરાજાને જ નીચો પછાડો."

બાવડું ઝાલીને માણસોએ વરને પછાડયો. મુળુએ હાકલ કરી "હવે કાઢય તારાં ઘરાણાં."

ઘરાણાંનો ઢગલો થયોઃ મુળુ પોતાના ભેરૂ સતાર તરફ ફર્યોઃ "પેરી લે બેલી!"

ફરીવાર વર તરફ જોયુંઃ "છોડય મીંઢળ!"

મીંઢળ છૂટયાંઃ "બાંધી દ્યો ભેરૂને કાંડે!"

મીંઢળ, દાગીના, તરવાર, તોડા, તમામ શણગાર વરના શરીરેથી ઉતરીને ભાઇબંધ સુતારને શરીરે શોભવા લાગ્યાં.

"હવે ચડી જા ગાડે બેલી!"

ભાઇબંધ ગાડે ચડયો. મુળુ જોઇ રહ્યો. "વાહ! ફાંકડો જુવાન હો! આ સવેલીચોરના કરતાં તો તુંને આ વેશ વધુ

અરધે છે અને એ બાઇ ! વરની બેન ! કેમ ચુપ થઇ ગઇ? આને માથેથી લૂણ ઉતારવા માંડ ને સહુ બાઇયું દીકરીયું જેમ ગાતી'તી તેમજ ગાવા માંડો, જો આ સવેલીચોરને જીવતો રાખવો હોય તો"

ગીત ઉપડયાં લૂણ ઉતરવા મંડયાં

"હાં હાંકો જાન, અમે ભેગા છીએ"

સવેલીચોરને જગનમાં કેદ રાખી બહારવટીઓ મૂળુ પોતાના સાચા ભાઇબંધને પરણાવવા ચાલ્યો કોઇ શું ચાં કરી શક્યું નહિ સહુએ થરથરતે શરીરે ઝટપટ વિવાહ ઉકેલ્યા. સાચા વર વેરે કન્યા ચાર મંગળ વર્તી જાન પાછી વળી એને એ ગાડે બહારવટીયો વગવળુને એના ગામમાં લઇ ગયો અને સાંજરે ગામને સીમાડે ઉભા રહી ભાઇબંધને ભલામણ કરી કે "ભાઇબંધ ! આપડો કરાર યાદ કરજે કાલ સવારે સામા ડુંગરમાં આવી મળવાનું છે., નીકર તારૂં મોત સમજજે!"

૨૫

"અરે મેરમાન! આગ્યું ચીંધ્યાની ગુનેગારી? મારા ગામમાં બહારવટીયા ભરાણા છે, એવા વાવડ દીધાનું ઉનરુ આ ફળ? સચોડું ગામ જ સળગાવી દેશો?"

"બીજો ઇલાજ જ નથી તમે સંધીઓ પણ જામિન છો તમારા ગામને સાફ કરવું જ પડશે"

રોઘડા ગામને પાદર ગામેતી તરમ સંધી આડો પડી પડી પાઘડી ઉતારે છે, અને બે ગોરા સાહેબો ઘાસનો સળગતો પૂળો લઇ ગામને આગ લગાડે છે. વાર્યા રહેતા નથી ભેળા બલોચેની ફોજ છે

બે ગોરામાં એક છે ઓખામંડળનો જાલીમ રેસીડેન્ટ રાઇસ, ને બીજો છે આસીસ્ટંટ પોલીટીકલ હેબર્ટ.

બહારવટીયા ગામની અંદર આપા આડાં ગાડાં મેલીને ઓથ લઇ ગયા છે. હલ્યા અચો ! હલ્યા અચો ! એવા ચસકા કરે છે.

વાડયમાં પૂળો મેલાણો ગામ સળગ્યું પણ સામી બહારવટીયાઓની સનસનાટ કરતી ગોળીઓ આવી. કે જના ત્રણ બલુચો પડયા ફોજ પાછી હટી.

આખરે તોપ આવી પહોચી. બે બહાર કર્યા. તોપ બગડી ગઇ.

"વીંટી લ્યો ગામને" એવો હુકમ દઇ ગોરાઓએ ગામ ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો. રાત પડી ગઇ ગોરાઓ પોતાના તંબુમાં પેઠા.

ચંદરમા આથમીને અંધારાં ઉતર્યાં. અને પોષ મહિનાની ટાઢમા ટુંટીઆ વાળીને બેઠેલા કુતરા ભસવા લાગ્યાં.

પહેરગીરોએ પોતાની તીણી આખે અધારાં ચીરીને જોયું: બુમ પાડી "ભાઇ, બહારવટીયા જાય છે"

"ચુપ રહો ! ચુપ રહો ! ટાઢ વાય છે" કહીને ફોજના બલુચો સૂતા રહ્યા.

સાહેબોના તબુ અને બલુચોની ચોકી, બે ય વચ્ચે થઇને બહારવટીઆ ચાલી નીકળ્યા પણ કોઇ સળવળ્યુ નહિ.

સવાર પડ્યું ને સેનામા થ્રગતન પ્રગટયું. બીંગલ ફુંકાણાં. હુકમ છૂટયો કે "હા, ગામ ઉપર હલ્લો કરો"

સેનાએ શાંતિથી ગામ લૂંટયું. બલુચોએ અબળાઓની આબરૂ પાડી એ અત્યાચાર એક પહોર ચાલ્યો.

લૂંટ અને બદફેલી ખતમ કરાવીને ગોરાઓ તબુમાં આવ્યા. પોતે બહારવટીયાને કેવી બહાદૂરીથી નસાડયા તેનો અહેવાલ લખવા બેઠા.

પાયમાલ થઇ ગયેલું ગામ ગુપચૂપ બોલવા લાગ્યું : "આથી બહારવટીયા શું ભુંડા ? ભાઇયું બનીને આશરો માગે.

બોન દીકરીયુંના પેટમાં તો ફડકો યે ન રહે!" પણ આ રક્ષણ કરનારા! હે ખુદા......"   તા. ૨૭ : ૧૨ : ૧૯૬૧

૨૬

થાણાદેવળી ગામની દરબાર કચારીમાં, લખમણ વાળા દરબારની હાજરીમાં અભરામ નામના મકરાણીએ નીચે પ્રમાણે વાત વારે વારે કહી સંભળાવેલી :

આભપરા ડુંગર ઉપર, સોન કંસારીનાં દેરાંની ઓથ લઇ પોણોસો વાઘેરો સાથે મૂળુ માણેક પડ્યો હતો. એની સામે નગર વડોદરાની મળી નવ સો માણસોની ફોજે, નીચલે ગાળેથી મોરચા માંડ્યા. ફોજની પાસે નવી નવી ઢબનાં હથીઆર છે, દારૂગોળા છે. ને વાઘેરો તો જેવાં જડયાં તેવાં હથીઆરે ટક્કર લઇ રહ્યા છે.

રોંઢા સુધી ટપાટપી બોલી, પણ ગીસ્તને વાઘેરો પાછી ન વાળી શક્યા. ધીરે ધીરે ગીસ્ત પગલાં દબાવતી ચોરી આવવા લાગી. બહારવટીયાની પાસે દારૂગોળો ખૂટી ગયો. મૂળુ મગ્નુીયો થયો એણે આજ્ઞા દીધી કે "બાળબચ્ચાંને ડુંગરની પાછલી બાજુએ ઉતારી નાખો. અને છેલ્લી વારના 'જે રણછોડ' કહી જુદા પડી જાઓ!"

પોણોસો વાઘેરો તરવારો દાંતમાં ભીંસીને છેલ્લા અકેકે બબ્બે ભડાકા જેટલા દારૂવાળી બંદૂકો સાથે હેઠા ઉતર્યા. પણ ઉપરથી આવતા પોણોસોનો ધસારો એ ફોજને પદરસો જેટલો લાગ્યો.

ગીસ્ત ભાગી. પોણોસો મરણીયાના હલ્લા નિહાળતાં જ ગીસ્તના આત્મામાંથી રામ ગયા. આડી અવળી ગાળે ગાળે અટવાતી ફોજ ઉપડી. અને મૂળુએ હાકલ કરી કે "બજો મા!

.પે ભજે મા ! નીમક લજાવો મા. જુવાન્યો ભજે મા !" પણ ગીસ્ત તો ભાગી તે ભાગી જ.

"ખબરદાર ભાઇ !" કુળુએ માણસોને કહ્યું "ભજાને માથે ઘા ન કરજો હો કે !"

ભાગતા શત્રુની ઉપર ઘા ન કરવાનું વાઘેર બહારવટીઆનું બિરદ હતું. તે પ્રમાણે વાઘેરોએ બંદૂકો વછોડવી બંધ કરી. પણ બંદૂકના ધૂમાડા વીખરાયા અને ઉઘાડા અજવાળામાં વાઘેરોએ એક આદમીને ઉભેલો દીઠોઃ જાણે મસ્જીદમાં નમાજ પડતો હોયની, એવો અચળ બની ઉભો છે. એને મોતનો ડર નથી.

ભુંગળ ઉપર દારૂગોળા ને હથીયારોનો પથારો પડ્યો છે. ખાવાનાં ભાતાં પેક્યાં છેઃ અને એ બધાની વચ્ચે ઉભો છે એક જુવાન આદમીઃ હાથમાં છે જમૈયોઃ જમૈયો ચક ! ચક ! ચક ! ચક ! થઇ રહ્યો છે. જુવાનને ઝીણી પાતળી દાઢી છે. મુસલમાન દેખાય છે. પણ નકલ નહિ, અસલ મુસલમાન છેઃ આરબ છેઃ ભેટમાં ત્રણ ચાર જમૈયા ખડ્યા છે.

પસારો કરતો બહારવટીયો ઉભો રહી ગયો. પાછળ ધસી આવતાં માણસોને પોતે પંજે આડો ધરી અટકાવ્યા. અને હુકમ કર્યો.: "એને કેડી દઇ દ્યો ભેલી : એ બહાદૂર છે : નવસોમાંથી એકલો ઉભો રહ્યો છે, એને માથે ઘા ન હોય. કેડી દઇ દ્યો."

માણસોએ મારગ તારવી દીધો. શત્રુને ચાલ્યા જવાની

તો ય આરબ ઊભો છે બહારવટીયાને દારૂગોળો હાથ કરવાની ઉતાવળ છે, આકળો બહારવટીયો ફરી પડકારો કરે છે કે

"હટી જા જુવાન, ઝટ હટી જા!"

જુવાનના હોઠમાથી અવાજ નીકળ્યો "નહિ હટેગા!"

"અરે બાપ! હટી જા. તુ આહી જાને નથી આવ્યો"

"નહિ હટેગા! હમ નીમક ખાયા! હમ નહિ હટેગા!"

"અરે ભા! હટી જા, અમારે દારૂગોળો હાથ કરવો છે"

"મે મેથજીન, ઔર દારૂગોળા, હમારા સિર સાટે સિર પડેગા, પીછે ઇસ સરજામ પર તુમારા હાથ પડેગા. હમ નહિ હટેગા. હમ નીમક ખાયા"

બહારવટીયાએ આ વિલાયતી જુવાનના ગુલાબી બદન પર સાચો રંગ પારખ્યો સાથીઓની તરફ વળીને કહ્યું કે "આવા પીરને એકલાને આપણે સામટા જણ ભેળા થઇને મારી પાડીએ ઇ શોભે? બોલો ભાઇ!"

માણસો બોલતા નહોતા જમૈયાવાળા જુવાનને જોઇ રહ્યા હતા જુવાન અબોલ હતો, પણ એના દેખાવની ખુમારી જાણે હાકલ કરી કરીને બોલતી હતી કે "નહિ હટેગા નીમક ખાયા"

મૂળુએ આજ્ઞા કરી "આપો બેલી! આપણે સહુ બાજુએ બેસી જઇએ આપણામાથી એક એક જણ ઉઠો. ને આ જુવાનની હારે જુદ્ધ માંડો બાજી તો ઇ પડે ત્યાર પહેલાં એના સરજામને અડવું અગરાજ છે"

બધા જણ બાજુએ બેઠા એક જુવાન ઉઠીને આરબ સામે બાખડ્યો. નીમકની રમત રમતો રમતો આરબ આખરે પડ્યો. મૂળુએ મરતા શત્રુની પીઠ થાબડી.

"શાબાસ તારી જણનારીને જુવાન!"

આરબની લાશ ઉપર બહારવટીયાએ કીનખાબની સોડ્ય ઓઢાડી લોબાનનો સુગંધી ધૂપ દીધો. અને મુસલમાની રીતે બહારવટીઆએ જુવાનને દફનાવ્યો

વાત કરનાર મકરાણી અભરામે કહ્યું કે "બાપુ ! હું યે ઇ નવસો જણાની ગીસ્તમાં હતો. ભાગવાનું વેળુ ન રહેવાથી હું ઝાડવાંની ઓથે સંતાઇ ગયો'તો. સંતાઇને મેં આ આંખોય કિસ્સો નજરોનજર દીઠો'તો. જેવું જોયું છે તેવું જ કહું છું."

૨૭

ડુંગરની ભેખ ઉપર માથું ઢાળીને મુળુ માણેક બેઠો છે. રોઇ રોઇને આંખો ઘોલર મરચા જેવી રાતી થઇ ગઇ છે. પડખે બેઠેલા માણસો એને દિલાસો આપવા લાગ્યા કે

"મુરૂભા ! છાતી થર રાખો. હવે કાંઇ મુવેલો દેવોભા પાછો થોડો આવે તેમ છે ?"

"બેલી ! ભાઇ મુવો તે કારણે નથી હું રોતો. એવા સાત ભાઇને પણ રણછોડરાયના નામ માથે ઘોળ્યા કરૂં. પણ દેવો તો અમારા કુળને બોળીને મુવો."

થોડીવાર બહારવટીયો છાનો રહ્યો. પછી બોલ્યો "મારી મનની મનમાં રહી ગઇ. દેવાના કટકા મારાથી થઇ શક્યા હોત તો મારા હાથ કેવા ઠરત ! દુનિયાને દેખાડત કે ભાઇએ સગા ભાઇને અધરમ સાટુ છેદી નાખ્યો. પણ હવે બાજી ગઇ."

"મુરૂભા ! માછરડાને પાદર વડલા નીચે સાહેબોએ દેવુભાની લોથ લટકાવી છે."

"ભલે લટકાવી.. જગત જોશે કે અધરમીના એવા હવાલ હોય. રંગ છે સાહેબોને. ભલે એની કાયાને કાગડા કુતરા ખાતા."

"મુરૂભા ! હવે ઇ લોથમાં તો દેવુભાનો આતમા નથી રહ્યો. પાપુનો કરનારો પ્રાણ તો ચાલ્યો ગયો છે. અને ખોળીયું તો હિન્દુ મુસલમાન સહુને મન સરખું જ પાક લેખાય. એ ખોળીયાને

અવલ મંજલ પોગાડ્યા વિના દેવુભાનો જીવ પ્રેતલોકમાં ઝંપશે નહિ."

"ભલે, તો લઇ આવીએ."

૨૮

માછરડાને પાદર પાકી ચોકી વચ્ચે દેવાનું મુડદું લટકે છે. દેવાએ ન કરવાનું પાતક કર્યું. મૂળુએ જાકારો દીધા પછી દેવો પોતાનાં ત્રીસ માણસોની સાથે ગામડાં ભાંગતો ને કુકેલ આચરતો. એક દિવસ બહારવટીયા બુટાવદર નામના ગામ પર પડ્યા. ગામ ભાંગ્યું. ગામનો કોઠો કબ્જે લીધો. હીણી મતિના ભાઇબંધોનો ચડાવ્યો દેવો દારૂમાં ચકચૂર બન્યો. અને એ અક્કલ ખોઇ બેઠેલાના કાનમાં બેરૂએ ફૂંક્યું કે "દેવુભા! આયરના દીકરાની વહુ : તારે લાયક એનાં રૂપ! તું આ ગામનો રાજા કહેવા. હુકમ દે, ઉઠાવી લાવીએ!"

"રે'વા દે! દેવુભા, અલ્લાના કસમ છે તને! એ કામો રે'વા દે! ખુદાનો ખોફ ઉતરશે, રેવા દે!"

મકરાણી સાથી સફ્ફર જમાદાર, કે જે ખંભાળીએથી દેવાની સાથે ભળેલો, તેણે આ બુરાઇમાંથી દેવાને ઘણો ઘણો વાર્યો. પણ દેવાનો દૈવ રૂઠ્યો હતો.

વરવો ચંદ્રવાડીઓ નામે આહિરઃ એના દીકરા શવાની આણાત સ્ત્રીને અધરાતે ઉઠાવી જઇ લંપટોએ કોઠામાં પૂરી. આખી રાત એ કાળો કોઠો આહિર અબળાના વિલાપે કમ્પતો રહ્યો. સવારે એને પાછા ઉઠાવી ઘેર નાખી ગયા.

બીજા દિવસની અધરાત પડી. કોઠામાંથી કુકર્મીઓ ફરીવાર ચડ્યા. આહિરને ઘેર આવ્યા. ઘરમાં આહિરાણીને ન દેખી. વરવાને પૂછ્યું,

"ક્યાં છે બાઇ ! બતાવ."

"હું નથી જાણતો."

"દ્યો એને ડામ."

વરવાને શરીરે જામગરીઓ ચાંપી ચાંપી ડામ દીધા. વેદના ન સહેવાણી ત્યારે વરવો માન્યો : "આ પટારામાં છે."

પટારામાંથી બાઇને ઉઠાવી. પ્રભાતે એનું અધમૂવું ખોળીયું પાછું આવ્યું. ઓખામંડળની ધરતી પર નિસાસા વરસાવતી આહિરાણીએ શ્વાસ બંધ કર્યા.

બુઢ્ઢો આહિર વરવો જાણે આભને પૂછતો હતો કે "ક્યાં જાઉં ?"

"ઢાંકને ડુંગરે. જલદી પોગ, સાહેબોનું જૂથ છે." ધીરે અવાજે એટલું બોલીને એક વટેમાર્ગુ ચાલ્યો ગયો.

મૂઠીઓ વાળીને વરવાએ હડી દીધી. શ્વાસેભર્યો, અંધારાભરી આંખે ઢાંક પહોંચ્યો. ગોરાઓની બંદૂકો ડુંગરાની અંદર દીપડાના શિકાર ખેલે છે. કાઠીઆવાડ એજન્સીના અંગ્રેજ અમલદારો, જેની જુવાની, જળભરપૂર સાયર જેવી જસણી રહી છે, તેના પગોમાં આહિરે માથું મેલી ધ્રશકે ધ્રુશકે રોવા માંડયું. પોતાને માથે ગુજરેલા અંધકારની કથની કહી. જુવાન ગોરાનું લોહી તપી ગયું. પૂછ્યું,

"ક્યાં છે બદમાશો ?"

"જુદાવદરના કોઠામાં."

અંગ્રેજોએ ઘોડાં પલાણ્યાં ઇ. સ. ૧૮૬૭ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૯મી તારીખ છે. ગોરાઓનો પાક દિવસ છે. લૂંટારાઓને ઠાર કરી મોટાં ઇનામો મેળવવાના કોડ ઉછળે છે. આજનું ટાણું કેદિ' આવશે ? આવો સોંઘો સુજશ ફરી નહિ જડે.

કાલી પલટણના મેજર એચ. ડી રેન્ડોલ
આસીસ્ટંટ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન હેબર્ટ
" " " " લાટુશ
" " " " હેન્ડરસન
" કેપ્ટન હેરીસન
જમાદાર અલવી
જામનગર સીબંધીના જમાદાર નથુ આલા
" રાજા બહાદૂર જાલમસિંહ

એટલા જવાનોની સરદારીએ ફોજ ઉપડી. ઘોડાંનો ઘેર થઇ ગયો. બંદૂકોમાં કારતૂસ ચડી ગયા. આભ ધુંધળો થયો.

બુટાવદરના કોઠા ઉપરથી ચાડિકાએ ડમરી દીઠી એટલે દેવાને ચેતાવ્યો કે "દેવુભા, વાર આવતી વરતાય છે."

ફોજ પહોંચે ને પહેલાં તો કોઠા ઉપરથી ઠેકી ઠેકીને દેવાની ટુકડી ભાગી છૂટી. અને વ્હારે એનો પીછો લીધો. વાઘેરો ઉતરીને વડાળી ગયા. વડાળી થઇને નવાગામ નીકળ્યા. નવાગામના વાડમાં પલટનના માણસો આંબી ગયા. ધીંગાણું થયું. બે વાઘેર ને ત્રણ પલટનીયા કામ આવ્યા. પછી ફોજવાળાએ ઓડા બાંધ્યા. સાહેબે આજ્ઞા કરી કે "રાજા બહાદૂર જાલમસંગ! તમે ફગાસીઆ અને જામવાળીના ડુંગરા ઝાલો."

જાલમસંગ ફગાસીએ ચાલ્યા. અને વાઘેરોએ માછરડાની ધાર ઝાલી.

માછરડાની ધાર તો નાની એવી ટેકરી છે. ચારે બાજુ મેદાન છે. ઉગમણી નદી ચાલી જાય છે. ટેકરી ઉપર કોઇયે ઓથ નથી. ત્યાં વાઘેરોએ ખાડા ખોદીને જેવી તેવી આડશ કરી લીધી.

ત્રણસો હથીઆરધારીઓએ ત્રણ બાજુથી લૂટારાને વીંટી લીધા.

"સાહેબ!" ઉપર પહોંચવા માટે આકળા થઇ ગયેલા ગોરા સાહેબ લાટૂશને રાવ બહાદૂર પોપટ વેલજી નામના અધિકારીએ વાર્યા, "સાહેબ! સાહસ નથી કરવા જેવું. ધીરા રહેજો!"

"હવે વાણીયો થા મા, વાણીયો!" એવો જવાબ આપીને લાટુશે ધાર ઉપર ઘોડાં મારી મૂક્યાં.

ઉપરથી બહારવટીયાની ગોળીઓના મે વરસ્યા. પેડુમાં જખ્મ ખાઇને જુવાન લાટુશ ઘોડા ઉપરથી ઉછળ્યો. નીચે પટકાયો.

ફોજના ગોળીબારે વાઘેરોનો પણ સોથ વાળ્યો. દુષ્ટ દેવોબા પણ છેલ્લે છેલ્લે ખરી બહાદૂરી બતાવતો, એક ગોરાને સાથે લેતો, પોતાનાં પાપોનો હિસાબ દેવા પ્રભુને દરબાર ચાલી નીકળ્યો.

લાટુશના મોતથી વિફરેલો હેબર્ટ હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઇ ઘૂમે છે. એવે એણે એક જગ્યાએ એક વાઘેરને પડેલો દીઠો. એને મુવેલો માની ગોરો તલવારની અણી ઘોંકાવવા ગયો. મરણની તૈયારી કરતા વાઘેરે સતાં સતાં પોતાના પડખામાં પડેલી બંદૂક ઉપાડી હેબર્ટને ત્યાં ને ત્યાં ફૂંકી દીધો.

એ ધીંગાણાંમાં કામ આવેલા ઓગણીસ બદમાશોની લાશો બીજે દિવસે માછરડાને પાદર વડલાની ડાળે લટકી ત્યારે મુલકમાં ચરેરાટી બોલી ગઇ.

રુણ્ય માણેક મધરાતે આવી પહોંચ્યો. ચોકી વચ્ચેથી ભાઇની લાશ ઉપાડી ગયો. સાંગડીને પાદર જઇને લાશને દેન દીધું.

માણેકે માંડવ રોપીયા, વાગે ત્રંબક તૂર
દેવે ખાગેથી હંસીયા, હેબટ ને લટૂર

[માણેક વાઘેરે માંડવા રોપ્યા. ત્રંબાળુ ઢોલ ને તુરીના નાદ થયા. દેવાએ તલવારથી હેબર્ટ અને લટૂશ, બન્ને ગોરાઓને માર્યા.]

***માછરડે શકત્યું મળી પરનાળે રગત પીવા,**
અપસર થઈ ઉતાવળી વર દેવો વારવા.

આજે ત્યાં–માછરડા પર બે સાહેબોની કબરો છે.

---

* કીનકેડનું ભાષાન્તર :

On Macharda Hill the Goddess (Kali)
came to drink the blood of men
And the Apsuras came in haste to wed
the hero Dev (Manik)

૨૯

"મુરૂભા ! આ વાડીની ઘટા હાવકી છે. ભૂખ્યા થાક્યા આંહી જ વિસામો લઈએ."

"હા વેરસી ! માણસું અનાજની ના પાડશે, પણ ઝાડવાં કાંઈ છાંયડાની ના પાડશે ?"

હસીને જવાબ દેતાં દેતાં બહારવટીઆએ પોતાના દુબળા દેહ ઉપરથી હથીયાર છોડ્યાં. બરડાના વાછરડા ગામની સીમમાં એક વાડીનાં ઘટાદાર ઝાડવાં હેઠળ પોતાનું થાકેલું ડીલ પડતું મેલ્યું. ભૂખ અને ઉજાગરે એના પહાડી દેહને પણ પછાડી નાખ્યો હતો.

વૈશાખની ઉની લૂ વાતી હતી. ચારે કોર ઝાંઝવાં ! ઝાંઝવાં ! ઝાંઝવાં ! જાણે નદી સરોવર ભર્યાં છે ને કાંઠે મોટી નગરીઓ જામી પડી છે !

બીજા ચાર સાથીઓ ભેળા હતા તેણે પણ હથીયાર પડીયાર ઉતારીને ઓશીકે મેલ્યાં. ઝાડને થડ ટેકો દઈ પરાણે હસતું મ્હોં રાખતો બહારવટીયો બોલ્યો :

"જોયું ભાઈ જગતીયા ! આ ઝાંઝવાં જોયાં ? ઓખો જાણે આયો ઉભો ઉભો હાંસી કરી રહ્યો છે ! અરે બુંઅ ! પાંજો વતન વઈને ટરપરાવછ ? અટાણે ?"

મુળુએ મ્હોં મલકાવ્યું : પણ એની આંખમાં ઝળઝળીયાં ઝરી આવ્યાં.

દાદો કુરાણી જોઈ રહ્યો : "હઈ મુરૂભા ! કોચવાઈ જવાય કે ?"

"અરે ના રે ના ! ઇ તો મુને જોધો ડોસો ને દેવોભા સાભરી આવ્યો. પદરમાંના કોજ ફેગના, તેમાથી આજ પાચ રહ્યા. હવે પાચમાથી તો કોઇ ખરે એમ નથી ને ભાઇ ?"

નાગસી ચારણે પોરસ ચડાવ્યો "આ પાંચ તો પાડવુ જેવા રીયા છીએ મુરુભા. હવે તે ખરીએ ? આવો સાથ છોડીએ ?"

"અને હવે કયા ગ્રાઝા [illegible] કાઢવા છે ? ઠીક લાઘણું થાવા લાગી છે. હવે તો દારકાનો ધણી વેની વેલી દોરી ખેચી લેશે !"

મૂળુ પરાણે હસતો હસતો બોલ્યો

"એ ભૂખનો વાધો નહિ સુરૂભા !" વેરમી બગાસું ખાતો બોલ્યો "ભૂખ ખમાય, ઉજાગરા ન ખમાય અટાણે ભલેને કોઇ ભોજન ન આપે ! ઉંઘવાની કોઇ ના પાડે એમ છે ? ઉંઘ કરીને ભૂખ વિસરશુ."

સહુએ એક પછી એક બગાસાં ખાધાં.

"મૂરુભા ! હથીયાર છોડવાનું મન થાય છે ?"

"હવે હથીઆર છોડું ? નાગે આવીને છુટુ ? અટાણે તો દેવાવાનું ગીત મ્હોંએ ચડે છે "

ધીરે કંઠે મૂળુ ગાવા લાગ્યો

*ના રે છાંડિયાં હથીયાર અલાદા ભેલી !
મરણેનેં હકરી ધાર, દેવોભા ચેતા
સુરૂભા વંકડા ! ના છાંડયાં હથીયાર !

*[હથીયાર નહીં છોડીએ અલ્યા ! અલ્યા ! કરો ભાઇઓ ! એક દિ મરવુ તો છે જ. દેવોભા કહે છે કે ઓ વંકા મરદ સુરૂભા ! આપણે હથીયાર નહિ છોડીએ]

*પેલો ધીંગાણો પીપરડીએ કીધો ઉતે
કોને ન ખાધી માર, દેવોભા ચેતા
સુરૂભા વંકડા ! ના છાંડિયાં તલવાર.

[પહેલું ધીંગાણુ પીપરડીનુ કર્યું. ત્યાં કોઇએ માર ન ખાધો

લદ્દર હેબટજી વારૂં રે ચડિયું બેલી
અસ્સી માછરડેજી માર, દેવોબા એતો
સુરૂભા વંકડા! ના છંડિયાં તલવાર,

[હેબટ લદ્દરની ફોજ ચડી, ત્યારે માછરડાની ધાર પર ચડયા.]

જોટો રફલ હણે છાતીએ ચાંપ્યો નાર
હેબટ લટર મું જે ઘા, દેવોબા એનો
સુરૂભા વંકડા! ના છંડિયાં તલવાર.

[જોટાળી રાઇફલ છાતીએ ચડાવીને કહ્યું કે જોઇ લેજે હેબટ લદ્દર! મારો ઘા કેવો થાય છે.]

ડાબે પડખે ભેરવ બોલે જુવાનો!
ધીંગાણેમેં લોહેજી ધમસાણ, દેવોબા એતા—સુરૂભા૦

[ડાબી બાજુએ ભેરવ-પક્ષી બોલ્યું છે. માટે આજ તો ધીંગાણામાં લોહીના ધમસાણ બોલશે. આજ મરણ જેવા શકુન દેખાય છે.]

ચારે જણા લહેરથી ગીત ગાવા લાગ્યા. ગાઇને ભૂખદુઃખ વિસરવા લાગ્યા.

ગાતો ગાતો મૂળુ ઝોકે ચડ્યો. નીંદરે ઘેરાણો. ચારે સાથીડાનાં પોપચાં પણ ભારી થવા લાગ્યાં. ભોજો એક જણ ચાડીકો હતો. એને બેસાડ્યો ઝાડ માથે અને પાંચેને નીંદરે ઢાળી દીધા. લાંઘણો, ઉજાગરા અને રઝળપાટ થકી લોથપોથ થયેલાં શરીરો ધસધસાટ નખાઈ ગયાં.

બંદૂક લઇને ઝાડ ઉપર બેઠેલ ચાડીકાને પણ ઝોલાં આવવા લાગ્યાં. બંદૂક પર ટેકો લઇને એ પણ જામી ગયો.

સીમમાં એક આદમી આંટા મારે છે. એણે આ સૂતેલા નરોને નિરખ્યા, ઓળખ્યા. બાજુમાં જ પોરબંદરની ફોજ પડી હતી તેને જઇ વાવડ દીધા.

ફોજનો દેકારો બોલ્યો ત્યારે બહારવટીયા જાગ્યા. મુળુને મીઠું સ્વપ્નું આવતું હતું. જાણે ગાયકવાડી સૂબા બાપુ મખારામ એને

એ હજાર કોરી આપી છે, ને પોતે એ પૈસા ખરચી પરણવા ગયો છે. પુલેકે ચડયો છે. રૂપાળી વાણેરાણી જાણે રાતને છઠ્ઠે પહોરે એનું કપાળ પપાળે છે.

એ મીઠું સોણું ભાગી ગયું. જાગે ત્યાં સામે મોત ઉભું છે

બહારવટીઓ ઉઠયો ગીસ્તની સન્મુખ પગલા માંડ્યા. બેરૂઓએ હાકલ દીધી.

"મુળુભા ! આમ આભપરા દીમના."

"ના ભાઇ, હવે તો રણછોડરાયજી દીમના !"

બહારવટીઓ ફોજની સન્મુખ ચાલ્યો વાર આવે તે પહેલા તો પાચે જણાએ ગામ બહારના એક ઘરનો ઓથ લીધો એ ઘર ઢેતું હતુ.

વારમાથી હાકલ પડી "તલવાર નાખી દે, જીવવુ હોય તો."

જવાબમા ઓરડામાથી બહારવટીયો ગહેકયો બેળા ચારે બેરૂએ સુર પુરાવ્યાઃ શૂરવીરોએ જાણે પોતાના મોત , વેળાની કમા પડી !

* ના છડીયાં તલવાર અસ્લાલા બેલી !
મરણેજો હકડી વાર ! દેવોભા ચેતો,
સુરૂભા વંકડા ! ના છડીયાં તલવાર.

---

* કીનકેઇડ આના ભાષાન્તરમા પાણું બહુ છુટ લે છે. એ લખે છે :

Here is a quatrain that was supposed to have been chanted as the storming party came up, and from its spirit, might have been sung on "the banks of the proud Eulotas —

"Hear the brothers Manik say
"Fame or death be ours to-day
"Captives we shall never be,
"Death may find, but find us free

"એ ભાઇ ! જીવવા સાટુ નોતા નીકળ્યા. અને પે ! આવી જાવ. મરદુંના ઘા જોવા હોય તો ઓરા આવો. આઘે ઉભા ઉભા કાં પડકારા કરો ?"

પાંચ જણા ખોરડામાં ગરી બેઠા હતા, પણ ફોજનાં પાંચસો જણમાંથી કોઇની છાતી નહોતી કે પડખે આવે. છેટેથી જ બંદૂકોનો તારોરો થયો.

પણ બંદૂકોની ઝીંકે ખોરડું પડ્યું નહિ. બહારવટીઆએ પણ સામો ગોળીઓથી જવાબ વાળ્યો.

"એવા સળગાવો ખોરડું !" ગીસ્તમાં ગોઠવણ થવા લાગી.

બંદૂકના ગજ સાથે દારૂની કોથળી ટીંગાડી. કોથળની સાથે લાંબી જામગરી બાંધી. જામગરી સળગાવીને ગજનો ઘા કર્યો ખોરડા ઉપર પડતાં જ દારૂને દા લાગ્યો. ઘડીકમા તો ખોરડાને મોટા મોટા ભડકાએ ઘેરી લીધું.

જ્યારે બહારવટીઆ ધુમાડે મુંઝાઇ ગયા, ત્યારે મુળુએ પોતાના ચારણ ભેરૂને સાદ દીધો : "નાગસી ભા ! તું ચારણ છો. માટે તું મારૂં માથું ઉતારી લે મારૂં મોત ગીસ્તને હાથે બગડવા મ દે. મારૂં માથું વાઢીને ફોજ લઇ જાશે અને મલકને દેખાડશે એથી તો ભલું કે તું દેવીપુતર વાઢી લે."

ચારણ ધ્રુજી ઉઠ્યો. મુળુભાનું માથું વાઢવાનું જોર એની છાતીમાં નહોતું. દડ ! દડ ! દડ ! ચારણનાં નેત્રોમાંથી નીર દડી પડ્યાં.

"બસ ! ચારણ ! મારૂં મોત બગાડવું જ ઠર્યું કે ? ઠીક. ત્યારે બેલી, ઉઘાડી નાખો બારણું."

પાંચે જણા બહાર નીકળ્યા. સામેથી ગોળીઓની ઝીંક બોલી : અને આંહી ઉલ્લા નાદ સંભળાણા:

"જે રણછોડ ! જે રણછોડ ! જે રણછોડ !"

ઇંદર લોકથી ઉતરીયું, રંભાઉં બોળે રૂપ
માણેક પરણે મૂળવો, જ્યાં ભેળા થીયા ભૂપ.

[ઇન્દ્રલોકથી રંભાઓ મહા રૂપ લઇને ઉતરી - જ્યાં ભૂપતિઓ ભેગા થયા છે અને નૃપ માણેક પરણે છે ત્યા-યુદ્ધક્ષેત્રમાં.]

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કે દિ રંડાય નહિ,
ઓખો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળવો

[સ્ત્રીઓ તો રંડાય છે. પણ પુરૂષ કદિ રંડાતો નથી. છતાં આજ તો મૂળુ માણેક મરતાં ઓખો (ઓખામંડળ) કે જે પુરૂષવાચક છે, તે રાંડી પડયો. નિરાધાર બન્યો.]

ગોમતીએ ઘુંઘટ તાણીયા, રોયા રણછોડરાય!
મોતી હુતું તે રોળાઇ ગીયું, માણેક ડુંગરમાય

[ગોમતીજીએ લાજથી મ્હોં પર ઘૂમટો ઢાંકયો. રણછોડરાય પણ રડયા. કેમકે માણેક રૂપી મહામોંઘું મોતી ડુંગરમાં નાશ પામ્યું.]

ઐતિહાસિક માહિતી

૧. વોટસન કૃત 'કાઠીઆવાડ સર્વ સંગ્રહ' : પાનું ૧૧૬-૧૧૭: ૩૧૩-૩૧૮: વોટસનનું વર્ણન ઉપરછલ્લું અને અમલદારશાહીની એકપક્ષી દૃષ્ટિથી જ લખાએલું છે.

૨. 'ઓખામંડળના વાઘેરોની માહિતી' : રચનાર-દ્દ. જ. મંકોડી તથા હ. જ. વ્યાસ, દ્વારકા, મૂળ રા. સા. ભગવાનલાલ સંપતરામે લખેલ ઇતિહાસ પરથી ઉતારેલું આ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૮૫માં પ્રગટ થયેલું. એમાં સારી પેઠે, સમતોલ અને પ્રયત્નપૂર્વક એકઠી કરેલી માહિતી છે.--

૩. મારા વૃત્તાંતમાં મહત્વના પાત્ર રૂપે આવનાર રામજી શેઠના પૌત્ર રતનશી ભાઇ, કે જે આમાંની અમુક ઘટનાઓના ખુદ સાક્ષી છે, તે હજુ બેટમાં હૈયાત છે. જેધા માણેકની મહાનુભાવતા એણે નજરો-નજર દીઠી છે.

જેસાજી વેજાજી

:: જુના સમયનું બહારવટું ::

[આશરે ઇ.સ. ૧૩૫૭માં જુનાગઢની ગાદી ઉપર રા' ખેંગાર રાજ કરે : એને ભીમજી નામે એક કુંવર.

કુંવર ભીમજી વેરે પોતાની કન્યાના સગપણ માટે ઇડર રાજે શ્રીફળ મોકલેલું. ભીમજીએ પિતાને કહ્યું કે "બાપુ ! તમે પોતે જ વધાવો તો ?"

રા'ની નિદ્રા ભીમજીને બાસી ગઈ હશે.

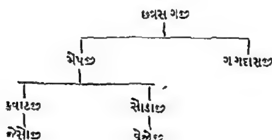
રા' બોલ્યા : "ભાઇ ભીમજી ! તો પછી ઇડરનો બાહોજ કાંઇ ફટાયો રહી શકે ખરો ?"

ભીમજી : "ના બાપુ. નહિ જ. નવાં રાજમાતાને જો દીકરો જન્મે તો મારે રાજ ન ખપે. મારો કોલ છે બાપુ !"

રા ખેંગારજી પરણ્યા. પુત્ર થયો. એટલે પાટની કુંવર ભીમજી ૪૫૦-ગામડા લઇને સરવાની ગાદીએ ઉતર્યો.

કોઇ કહેછે કે ૪૫૦ નહિ, પણ ચાર ચોરાસી : એટલે ૧૩૬ : રા.સા. ભગવાનલાલ સંપતરામ લખે છે કે એક જ ચોરાસી.

ભીમજીના છત્રસંગજી ને સુરસંગજી થયા. છત્રસંગજીના તે સરવૈયા અને સુરસંગજીના તે ચુડાસમા :

આખી સરવૈયાવાડ આ બધાની. પણ રા' માંડળિકના સમયમાં જ-મલો ગરાસ જૂનાગઢે દબાવી દીધો તેથી બહારવટું મંડાએલું. ગગ-દાસજી રા'ની સામે બહારવટે હતા.

ઇ. સ. ૧૪૭૨-૭૩મા માંડળિકને મહમદ બેગડાએ પદભ્રષ્ટ કર્યો. મુસલમાનનું તખત મંડાયું. એટલે બહારવટીયાઓએ નવી સત્તા સામે મોરચા માંડયા. વીસ વરસ બહારવટું ચાલ્યું

લોળાગળ લાંકાળ, ગૂંજછ તું જોદળને ગઢે
(ત્યાં તો) સિંહળદિપ સોંડાળ કંપવા લાગે કવટાઉત!

[હે પાતળી કમરવાળા, માંસના લોચા ગળનારા સાવજ ! હે કવાટજીના પુત્ર જેસાજી ! તું જ્યારે જુનાગઢને કિલ્લે જઇને ગર્જના કરે છે, ત્યારે પાદશાહ રૂપી સૂંઢાળો ગજરાજ કંપવા લાગે છે.]

૧

"કોઇ અન્નપાણીનું ક્ષુધાર્થી ? કોઇ ભૂખ્યું દુખ્યું ? હોય તો આવી જાજો ભાઇ ! પેલો ભાગ તમારો."

મધરાતે મસાણમાં બેઠેલા માણસે આ પ્રમાણે સાદ પાડ્યો, અને એ નિર્જન ભૂમિ એના ઘેરા અવાજથી કાંપી ઉઠી. નવરાતના દિવસો ચાલે છે.

અવાજ દેનાર આદમી રજપૂત છે. પડખે ઢાલ તલવાર ને ભાલો પડ્યાં છે. સામે એક તાજું મુડદું બળતું હોય તેવી ચિતા સળગે છે. ચિતામાં ભડકા નથી રહ્યા, પણ લાકડાંના મોટાં મોટાં ખોડસાંનો દેવતા ચારે બાજુ લાલ ચટક ઝાંય પાડતો, તાં ન ઓલાય તેવો આકરો, કોઇ અગ્નિકુંડ જેવો સળગી રહ્યો છે. રજપૂતનાં ત્રણે હથીઆર એ તેજમાં ચમકે છે. અને મસા-

સમાં પ્રેત બેઠું હોય તેવો દેખાતો એ ગરાસીઓ આગમાં એક ધીંગો ઘેટો શેકે છે.

શેકીને એણે હાથમાં જમૈયો લીધો, ઘેટાના ભડથામાંથી કટકો કાપ્યો, અને ઉંચે જોઇ હાકલ દીધી કે "કોઇ અન્ન પાણીનું ક્ષુધાર્થી! કોઇ ઉપવાસી!"

હાકલ પુરી થતાં જ પાછળથી, રજપૂતના ખંભા ઉપર ચડીને એક હાથ નીકળ્યો. પંજો પહોળો કરીને એ હાથ જાણે કે જમવાનું માગે છે કોઇ બોલતું નથી. રજપૂત ચિતા સામે મ્હોં રાખીને બોલ્યો : "આ લ્યો ભા! તમારે તો મોઢું દેખાડવામાં ય લાજ આવતી હશે! ઠીક! આરે મોઢું જોઇને કરવું છે ય શું? લ્યો ભા, થાવ હાલતા."

રજપૂતને પાછળ નજર ન કરવાની તો પ્રતિજ્ઞા છે. વાંસેથી આવીને કોણ હાથ લંબાવે છે એ જાણવાની એને જરૂર નથી. કોઇ ક્ષુધાર્થી હશે એટલું જ જાણવું બસ હતું. માંસનો પહેલો ટુકડો એણે એ ગેબી હાથની હથેળીમાં મૂકી દીધો. લઇને હાથ પાછો ચાલ્યો ગયો.

રજપૂત ઊભો ગયો જમૈયો પોતાના શરીર પર મેલ્યો ઝગડ! દઈને એણે પીંડી કાપી કાપીને લોહી નીતરતી એ હાથમાં મેલી ને જ્યાં બીજી પીંડી વધેરવા જાય છે ત્યાં મા! મા! એવો માકાર થયો અને કોણી સુધી હેમની ચુડીએ ખળકતો કંકુ-વરણો હાથ બહાર નીકળ્યો અને રજપૂતનું જમણ કાંડું ઝાલી લીધું બોલ્યા

"કોણ છો તું?"

"બાપ! હું શક્તિ!"

કહેતા જ દેવી સન્મુખ પધાર્યાં

"માડી! કાંડું કાં ઝાલો?"

"બાપગોન્દવે હાઉ! ધરાઈ રહી"

"રજપૂતનું પણ લેવું'તું મા?"

"પણ નો'તું લેવું પણની કસોટી લે'વીતી લે બોન, તું કોણ છો બાપ?"

"માડી! હું બારવટીઓ છું આરૂ માણસ તો આહીંઆ ક્યાંથી બેઠું હોય?"

"નામ?"

"જેસો"

"સાખે?"

"સરવૈયો"

"એકને પડયે છો?"

"ના, કાકાનો દીકરો વેજો જોયમાં છે અને મોટાબાપુ અજાસ ગુરૂપદે બેઠા છે"

"કોની સામે બેઠા છો?"

"પાદશા સામે જુનાગઢને અમદાવાદ, એયની સામે"

"શી બાબત?"

"અમારાં ૪૭૦ ગામ જુનાગઢે આંચકી લીધાં છે.

"બાળ બચ્ચાં ?"

"જગદમ્બા જાણે. એની સામું જોવાનો અમારો ધર્મ નથી. સાંભળ્યું છે કે નટના પખાંમાં છુપે વેશે રઝળે છે. જાણ થાય તો પાદશા છોકરાઓની હત્યા કરે."

"કેટલુંક થયાં નીકળ્યા છો ?"

"કાંઇ સાંભરતું નથી. મોટાબાપુને કાળા મોવાળા હતા તે ધોળા થઇ ગયા છે."

"બારવટે પાદશાને પોગાશે બચ્ચા ?"

"સારાં ઘોડાં મળે તો પોગાય માડી ! અમદાવાદ સુધીનો મુલક ધમરોળી નાખીએ."

"જેસાજી ! ઘોડાં કાર નહિ કરે. આ ગરના ડુંગરા અને ઉંડી નદીયુંમાં ઘોડાં ભાંગી જાશે જાવ બાપ ! સોમત નદીને કાંઠે તમને બે રોઝડાં મળશે. માથે પલાણીને હાંકયા કરજો. નદીયું આવશે ત્યાં ઠેકી જાશે. ને ડુંગરાના ગાળા ટપી જાશે. પહાડુંમાં હડીયાપાટી કરશો. જેસાજી ! તેં મને તારૂં અંગ અર્પણ કર્યું. તો મારૂં વરદાન સમજજે કે સતધરમ નહિ ચૂકો ત્યાં સુધી તમારો ધજાગરો હેમખેમ રે'શે."

કહીને શક્તિ અલોપ થઇ ગયાં.

૨

"ગઢવા ! જમવા મંડો ! કેમ થંભી ગયા ?"

પણ ગઢવો ખાતો નથી. ગામને પદર નટ લોકોના પંખા ઉતર્યા છે. સાંજ પડી ગઇ, દિવસ આથમ્યો એટલે શહેરના દરવાજા દેવાઇ ગયા, ને એક ચારણ મુસાફર બહાર રહી ગયો.

બે ત્રણ છોકરાં ચારણને પંપાના ઉતારામાં તેડી લાવ્યાં, બે બાઈઓ હતી તેણે રોટલા ઘડ્યા, ચારણને જમવા બેસાર્યો. પણ ચારણ થાળીમાં હાથ બોળતો નથી.

"ગઢવા ! વ્હેમાવ છો ?"

"તમે કેવાં છો મા ! મારી ચારણ દેહ છે, એટલે હું જરાક આંચકો ખાઉં છું."

"ગઢવા ! વન થાશો ? તો વાત કરીએ."

"માડી ! વન તો વાયે ય હલે : હું તો પાણો થાઉં છું : કહો જે કહેવું હોય તે : હું દેવીનું પેટ છું ઇ ભૂલશો મા."

"ત્યારે ગઢવા !

પે પાલટીએ પાટ, પંડ પાલટીએ નહિ !
ઘર ઓળખીએ ઘાટ, જગતે જે જેસંગતણા.

"ગઢવા ! વેળા બહુ ભુરી પડી છે. તેથી આ લુગડાં બદલાવ્યાં છે. પણ પંડ્ય નથી અભડાવ્યાં. અમે નટ નથી. અમે ગરાસીઆ છીએ. ગંગાજળિયા રા'નું કુળ છીએ. અમારા પુરુષોને માથે પાદશાહનો કોપ ભમે છે"

"કોણ જેસોજી વજોજી તો નહિ ?"

"એ જ. અમે એનાં ઘરનાં માણસો !"

"તમારી આવી દશા બોન્યું ! આ બારવટાં ? પંડ પર પૂરાં વસ્તર ન મળે ? ખાવાની આ રાબ છાશું ?"

"હોય બારોટ ! વેળા વેળાની છાંયડી છે. અને ચાર ચોરાશીયુંના મોડ પહેરનારા પુરુષો જ્યારે અનોધાં દુઃખ વેઠે છે, ત્યારે અમથી આટલાં તપ તો તપાય ને ! તરવાર લઇને જે દિ જોડે ધુમશું તે દિ' વળી વશેકાઇ વદશે. આજ તો આભને ઓથે છોરુડાંને ઉઝેરીએ છીએ ગઢવા !"

ચારણે વાળુ કર્યું. પ્રભાતે ચારણે રજા લીધી. કહેતો ગયો કે "માડી ! છઉં તો પાદશાહનો દસોંદી, પણ તમારા ઠાકોરને ન ઉગારું તો આ અનાજ કીડાને ખવરાવ્યું સમજજો !"

"હજાર હાથવાળો ઉગારશે ગઢવા! બાકી અમે તો ચૂડા ભાંગવા તૈયાર થઈને જ બેઠીયું છીએ. પણ અમારાં દુઃખને કારણે બારવટીયા પાદશાહને શરણે જાય, એ તો કદિ નહિ થાય."

"જેસોજી વેજોજી પાદશાહને શરણે જાય? હથીઆર મેલે? તો તો ગંગા અવળી વહે. અને રંગ છે તમને રજપુતાણીયું!" આમ રઝળાને પણ ધણીઓને પાનો ચડાવો છો! રંગ!

હજી સૂર ઝળહળે
 હજી સાબત ઈંદ્રાસણ!
હજી ગંગ ખળહળે
 હજી પરજળે હૂતાશણ!

છપ્પય બોલતાં બોલતાં ચારણના રૂંવાડાં બેઠાં થઈ ગયાં. અને એણે દુહો લલકાર્યો:

(જો) જેસો ને વેજો જાય ઓળે અસુરાણું તણે,
(તો તો) પે પાંડરૂં ન થાય કાળી ધેને કચ્છાઉત.

[જો જેસા વેજા જેવા અટંકી રજપુતો પાદશાહને શરણે જાય, તો સૃષ્ટિના નિયમ પલટી જાય: તો તો કાળા રંગની ગાયનું દૂધ પણ કાળું"

૩

વેજે વેઝળ કોટ શીરાગંધ ચણાવીયે,
મલેમલની ચોટ સાવઝ વાળી સોંડાઉત.

[સોંડાજી સરવૈયાના પુત્ર વેજાજીએ ચૂનાબંધ વેજલ કોટ ચણાવ્યો. પાદશાહની સામે સાવઝ સરીખો વેજોજી મલ્લની માફક દાવપેચ ખેલતો.]

હલબલ બીબરીયું કરે, પડ પડ મરે પઠાણ
વેજો નાખે વાણ્ય સાવઝવાળી સોંડાઉત."

[ત્યાં વેજોજી સાવજ સરખી ગર્જના કરે છે, ત્યાં તો ડરીને પઠાણો (પોતાના ઘોડા પરથી) પટકાઇ પટકાઇ મરે છે, ને એની સ્ત્રીઓ-બીબીઓ કલ્પાંત કરવા લાગે છે]

જૂને હળ જૂતે નહિ, કે ઘાતીયા ઘડે
કાંધલ દે કંડે, મરડું લેવા સોંઢઉત

[વેજાજીના ત્રાસથી જૂનાગઢની જમીનમાં હળો જતી શકતા નથી. આખી સોરઠ એને કબજે કરી લીધી છે]

ગિરમાં ગરન નદીના કિનારા પર જુનાગઢની દિશામાંથી ઘોડા જેવાં બે મોટા રોઝડા વારંવાર આવીને ઉભાં રહેતા, અને પોતાની પીઠ પર બખ્તર સોતા અસવારોને લઇને બેખડો ટપી સામે કાંઠે જતા આજ પણ રાવલકાંઠે રોઝડાના અસવારો ઉભા છે પાદશાહી પઠાણોની ફોજે આજ બેય બહારવટીયાનો પીછો લીધો છે ઠેઠ જુનાગઢથી ફોજ તગડતી આવે છે

ઉપરકોટની અંદર પડીને આગલી રાતે એણે પાદશાહના સૂવાની મેડીમાં ખાતર દીધું મ્હોમાં તરવાર ઝાલીને ખીસકોલાની જેમ બેય ભાઇ ચડી ગયા ભોંડીની માફક સુંવાળા પગના મેલીને અંદર ચાલ્યા બે પલંગ દીઠા એક પર પાદશાહ બીજા ઉપર હુરમ પતંગીયા જેવો ચંચળ અને પટાનો સાધેલ નાનેરો ભાઇ વેજોજી તરવાર કાઢી ઠેકવા ગયો ત્યાં જેસાએ પીઠ ફેરવી વેજાએ પુછ્યું

"કેમ પારોઠ દીધી ભાઇ ?"

"પાદશાહની બીકથી નહિ, બાપ ! ધરમની બીકથી "

"શું છે ?"

"હુરમ બેગમના લૂગડા ખસી ગયા છે "

"કાંઇ વાંધો નહિ આપણે માજણ્યા ભાઇ જેવા શક્તિ સાક્ષી છે હો હું ઢાંકી આવું "

વેજોજી ગયો. પોતાની પાસે પાંભરી હતી તે હુરમને માથે ઓઢાડી દીધી.

"હવે ભાઇ! હવે કરું આ પાદશાહના કટકા? આવો રંગ આપણી તલવારને કે દિ ચડશે?" વેજો કાળનું સ્વરૂપ ધરી આંખોના ડોળા ઘુમાવે છે

જેસાજીએ મ્હોં મલકાવીને માકાર સૂચવતો હાથ ઉંચો કર્યો.

"કાં?"

"આ જેને પાંભરી ઓઢાડી એનો વિચાર કર છુ. મ્હોયેથી એને માની જણી બેન કહી દીધી. અને આપણે કોણ, વેજા? આપણે તો ગંગાજળ! પાંચાળીની એબ ઢાકનાર યદુનંદનના બાળકો!"

બોલવાનો સંચળ થયો. ને ઓછી નીંદરવાળી પઠાણજાદીની આંખોનાં પોપચાં, સરોવર માયલાં પોયણાં જેવાં ઉઘડ્યાં. "ઓ ખુદા!" એવી ચીસ એના ગળામાં જ રૂંધાઇ ગઇ.

વેજાજીએ ડોળા ફાડી નાક પર આંગળી મૂકી. હુરમ પાદશાહના પલંગ આડે ઉભી રહી.

"હટી જા બેન! તું બેન છો, બ્હીશ મા! તારો સતી ધરમ રજપૂતના હાથમાં હેમખેમ જાણજે. પણ આ અસૂરને તો આજ નહિ છોડીએ

"હું તમારી બેન! તમે મારા ભાઇઓ! કાપડું માગુ છું."

"માગ ઝટ!"

"મારો ખાવંદ. મારો પાદશાહ કાપડામાં આપો."

"પત્યું. વેજા! જોયાં આપણાં તગદીર! વળો પાછા. હવે તો પાદશાહ બેનને કાપડામાં રહ્યો."

બેય જણા ઉતરી ગયાં. દાંતમાં લીધેલી તલવારો ઝબૂકતી ગઇ.

શું થયું, તેની બ્હીક નહિ, પણ શું થાત તેની બ્હીક થર થર કાંપતી હુરમે ધણીને અંગુઠો મરડી જગાડ્યો. કહ્યું કે

"જેસો વેજો આપણા મહેનમાં !"

"હેં !" પાતશાહ હેબતાઇ ગયો "ક્યાં છે ?"

"ચાલ્યા ગયા"

"કેમ ?"

"પાદશાહનો જીવ મને ખોળે નાખી કાપડામાં દીધો"

પણ પછી તો પાદશાહની ઉંઘ જાતી રહી દિવાલો પર, દરવાજે, પલંગ પાસે, પવનના ઝપાટામાં તે ઝાડના ફરફરાટમાં એણે બહારવટીયા જ જોયા કર્યો

મોદળ ભે મરે નહિ, સુખે નો સુવાય,
મામદના હૈયામાંય, કૂદે હરણ્યું ફવદાઉત

[મોદળ (જૂનાગ.)ને ભય નથી મરતો સુખથી સુવાતું નથી. અને મામદશા બાદશાહના હૈયામાં તો હરણાં જેમ કૂદકા મારતા હોય તેમ હૈયાના ફફડાટ થાય છે]

૪

ચૈત્રની અંધારી રાતે, બેય બહારવટીઆ સોનરખ નદીને કાંઠે રોઝડા ઉપર અસવાર બની ઉભા છે મેંની ઝડીઓ વરસે છે તેથી માથે કૂચનીઓ ઓઢી લીધી છે ભાલાના ટેમ લીધા છે અને ઘણા ઘણા દિવસના થાક ઉજાગરાથી બેયની આંખો મળી ગઈ છે એ ઘડી બ ઘડીના ઝોલામાં પણ બેય જણા પોતાના ગરાસ પાછો સોંપાયાના મીઠાં સોણાં ભાળે છે જાણે બાર વરસની અરાધ્યે છૂટા બચ્ચાની બોળા થઇ, રજપૂતો હૈયોની માયામમતાભરી કોચલીઓ ખાલી કરે છે.

ત્યાં તો ઝબકી ગયા કાન ચમકયા અરણ્યમાં આઘે આઘેથી પોતાના નામનો મીઠપભર્યો, ઠપકાભર્યો લલકાર સાંભળ્યોઃ

પડ ધ્રુજે પ્રુથમા તણું, કડકે નોબત કોય,
જેસા સામું ન જોય, કાન ફુટયા કવટાઉત.

[ઓ જેસા ! આ પૃથ્વીના પડ ધ્રુજે છે નોબતો ગાજે છે છતાં હજુ કાં સામે નથી જોતો ? તારા કાન કાં ફુટી ગયા ?]

જેસા સામું જોય, ગડહડી નોબત ગુંજે
(પણ) કાળહુદી કોય, કૈફરી ગતિ કવટાઉત.

[ઓ જેસા ! સામે તો જો આ નોબત ગુંજે છે પરંતુ કાળની ગતિ બહુ કપરી છે]

ગહ આયાં ગંભાળ (કાં) સાંભળ નૈ સરતાન
જેસા હજી ન જાગ કાન ફુટા કવટાઉ
નીંગરતાં નિશાણ, (કાં) સાંભળ નૈ સરતાનનાં
જેસા હજી ન જાણ, કાં કાન ફુટા કવટાઉત ?

[ઓ જેસા ! કવાટજના દીકરા ! આ સુલતાનના ડંકા નિશાન તારી પાછળ ગાજતા આવે છે તે હજુ ય કાં ન સાંભળ ? તારા કાન કાં ફુટી ગયા ?]

આઘે આઘેથી જાણે હવામાં ગળાઇને એવા ચેતવણીના સૂરો આવવા લાગ્યા

' ભાઇ વેજા ! કો'ક આપણને ચેતાવે છે કો'ક મંમસ્યા કરે છે ચારણ વિના બીજો હોય નહિ ભાગો ઝટ વેજલકા '

વરસાદમાં અંધારે રસ્તો ન ભાળતા, તરઓળ પડતા, નદી નાળાં ટપીને બહારવટીયા નાસી છૂટયા

કાળભર્યો પાદશાહ ફોજ લઇને દેરાવેલી જગ્યાએ આવે તો બહારવટીયા ગેબ થયા હતા પાદશાહ સમજી ગયો ફોજમાંથી એક માણસે અવાજ દઇને બહારવટીયાને ચેતાવેલા એની સામે પાદશાહની આંખ ફાટી ગઇ પણ,

"તેં ચેતાવ્યા ?"

"હા, પાતશાહ સલામત ! મેં ચેતાવ્યા. હું તારો *ચારણ છું. તુંને આજ ખોટ્ય બેસતી અટકાવવા માટે મેં ચેતાવ્યા, બાપ !"

"ફોજ પાછી વાળો. જાવા દ્યો બહારવટીયાને."

"એ પાદશાહ !" હસીને ચારણે હાકલ દીધી:

અયો ન ઉડળમાંય સરવૈયો સરતાનની
જેસો જોરે જાય, પાડ નહિ પતશાવરો !

[સરવૈયો બહારવટીઓ સુલતાનની બાથમાં ન આવ્યો, અને એ તો પોતાના જોર વડે ચાલ્યો ગયો. એમાં પાદશાહ ! તારી કાંઈ મહેરબાની ન કહેવાય]

"એમ ?" પાદશાહ નાખુશ થયા. "ફોજ ઉપાડીને બહારવટીઆને ગિરને ગાળે ગાળે ગોતો."

હુકમ થાતાં ફોજ ગિરમાં ઉતરી.

દળ આવે દળવા કજુ, હૌકરડ ભડ હૈયાં
(ત્યાં તો) ઝીંક ઝાલે ના કોમળ ઢાળુ કવટાઉત.

[પઠાણોના દળ બહારવટીયાને દળી નાખવાને કાજે આવ્યાં. પણ ત્યાં તો એની કોમળ ઢાલો એ બાઇના ઝાટકાની ઝીંક ઝાલી શકી નહિ.]

માર્ગે ધીંગાણાં મચાતાં આવે છે. પાંચ પાંચ પઠાણોને પછાડી પછાડી બે ભૂખ્યા તરસ્યા ને ભીંજાયના ભાઇઓ ભાગી છૂટે છે. એમ થાતાં આખરે રાતનકઠીં આવી ગયા.

ગિર વીંધીને ગરવ પડી છે. આભે અડવાની હોડ રમતી હોય તેવી એની ઉંચી ઉંચી ભેખો ચડી છે. ઉંચેરી ભેખડોને માથે પણ ક્યાંઇક ક્યાંઇક ડુંગર ઉભા છે. ભેખડોના પેટાળના

---

* કોઇ કહે છે કે એ ચારણનું નામ ભવાન સાઉ ને કોઇ કહે છે કે સાજણ બંગરો.

પાળો આદમી પણ ન વીંધી શકે એવી ઘોર ઝાડી ઉભી છે એ ઝાડીને ઝાળે ઝાળે સાવજ ડુકે છે. જેવા ડુંગરા, જેવી વનરાઇ, જેવા સાવઝ, તેવા જ ત્યાં વસે છે નેસવાસી રબારીઓ ને ચારણ આયરો. તેવી જ ચરે છે સાવઝશી ભેંસો આમ રાવલની ગોદમાં તો બધા બળીયા જ પાકે છે સાકુળાણી માતા જાણે કોઇ પૂર્વ જુગમાં શાપ લાગ્યાથી નદી બની ગઇ છે ઉતાળે શિયાળે અબોલ ચાલી જતી રાવલ આજ ચોમાસે ભાદરવાના ભરપૂર વરસાદમાં હાવીના ભુક્કા બોલાવે એવી મસ્તીમાં બેપૂર ચાલી જાય છે. પાણીની થપાટો ખાઇને બંને રાવલની ભેખો ગીડીયા કરે છે. દયા મયા એને સંસારમ કોઇની રહી નથી પ્રવાહમાંથી અવાજ ઉઠે છે કે માર માર માર માર માર! માર માર! બીજી વાત નહિ.

શક્તિઓ સમર્પેલ રોઝડાં સાંકડો ગાળો ગોતીને ટપી ગયાં સામે કાંઠે ઉતર્યાં પછી પાછા ફરીને બેય ભાઇ જુનાગઢી સેનાને સન્મુખ ઉભા રહ્યા. રાવલે ફોજને સામે કાંઠે જ રૂંધી રાખી હતી સંધ્યાની લાલપમાં રંગાતી આ બે મરણીયા ક્ષત્રિઓને મુખકાન્તિ નિહાળીને પહાણો પાણી કર્યા.

આંખે તમ્મર આવે એવો ઉંડો વોકળો સત્રનળો અને એ.. ઘેરડોશવી નદી એને કાંઠે કાંઠે નાનકડી સાંકડી કેડી છે. જાણુ-ભેદુ વિના બીજું કોઇ એને જાણતું નહિ. કેડીએ કેડીએ રોઝડાં હાંકીને બેય ભાઇ ટોચે પહોંચે છે ને ત્યાં ડેલીબંધ દરવાજે શેખાવા રજપૂતોની ચોકી વળોટી અંદર વેજલકોઠામાં જાય છે અંદર પહોળી જગ્યામાં દરબારગઢ બાંધેલો છે.

સત્રનળો, રાવલ અને ઘેરડોશવી ત્રણે નદીઓએ જાણે કે ચોપાસ આકડા ભીડીને વેજલ-કોઠાને વચમાં લઇ લીધો છે. ક્યાયથી શત્રુઓ ચડી શકે તેમ નથી ભેખડો ઉંચી આભ-અડતી અને સીધી દિવાલ સરખી છે. ગિર માતાએ જાણે બહારવટીયાને પોતાની ગોદમાં લેવા સારૂ આવી ઘંઘો જગ્યા સરજી હશે!

એક બુઢ્ઢા રજપૂત સામે આંગળી ચીંધીને જેસાજી બોલ્યા, "ભાઇ વેજા ! જોયા મોટા બાપુને ?"

"હા, ત્રીજી પેઢી સુધી એને માથે ય આ વીતક વીતવાં લખ્યાં હશે ને !"

"ઉઘાડે ડીલે બેસીને નીચેથી કાંઇક વીણે છે."

"અને વીણી વીણીને ખંભા ઉપર શું નાખે છે ?"

બે ય ચોરો મોટાબાપુની પડખે ગયા. ઉઘાડી પીઠ ઉપર માંસમાં મોટો ખાડો દીઠો. ને ખાડામાં કીડા ખદબદે છે.

"મોટા બાપુ ! પાઠાને કેમ છે ?"

"બાપ ! જીવાત પડી ગઇ. ઉપાડું છું ત્યાં તો ઉભરી ઉભરીને બહાર પડે છે."

"તે પાછા વીણો કાં ?"

"બાપ ! એને મરવા ન દેવાય. પાછા પાઠામાં મૂકું છું. એને એનું ઘર છંડાવાય કાંઇ ?"

"અરે મોટા બાપુ ! જીવાતને આમ જીવાડવી ? ફોલીને ખાઇ ન જાય !"

"પણ ભાઇ ! બહારવટાનો ધરમ તો જતિ ધરમ છે. જીવાતને મરવા ન દેવાય. એનાં જતન કરાય."

"તો તો ડીલને ફોલી ખાશે."

"તે સારુ તો આપણે રોજ પાઠામાં ગેર લોટનો પીંડો કરીને ભરીએ. જીવડાં લોટ ખાય ને કાયા બચી જાય: બે ય વાતે સગવડ."

દુઃખીયો ડોસો લ્હેરથી દાંત કાઢવા લાગ્યો.

પીળી ફરફરતી દાઢીના કાતરાવાળો મોટા બાપુ ગંગાજળ સંત સરખો દેખાતો હતો. બહારવટીયાના બાપનો એ સગો કાકો હતો. જુવાનીથી માંડીને આજ એંશી વર્ષ સુધી એ જુનાગઢ અમદાવાદની સામે ઝઝનો હતો. હવે બે ભત્રીજાના

દીકરાને તૈયાર કર્યા પછી પોતે થોડો થોડો વિસામો લેતો હતો. બહારવટાંના ઉચા ધર્મોની તાલીમ એણે બે ય ભાઈઓને પહેલેથી જ દીધી હતી.

"મોટા બાપુ !" જેસાએ કહ્યું: "હવે તો સાવ વિસામો જ લ્યો. આ પાડા સોતા અમારી સાથે કેટલાક આવી શકશો ? કયાંય લોટ મળ્યો, ન મળ્યો !"

"બાઇ ! વિસામો તે આ શરીર શી રીતે માણે ? મન અમદાવાદ–જુનાગઢના કોટ કાંગરા માથે ટેક દઇ રહ્યું છે. પણ શરીર મનના દોડમાં આંબતું નથી તેથી આંહી બેઠું બેઠું જાણે રૂવે રૂવે શૂળા પરોવાના હોય એવું આકળું બને છે.

" મોટાબાપુ ! હવે પ્રભુભજન ! –

" બાપ ! એકવાર અમદાવાદ શેરની બજારમાંથી સાચાં મોતીની માળા ઉપાડી આવું, છેલ્લીવાર પાદશાને જાસો દઇ આવું, પછી હાંઉ ! કાયમનો વિસામો. બીજે અવતાર કયાં બારવટું ખેડવા આવવું છે ! "

રાખમાં ભારેલા અગ્નિની માફક અંદરથી સળગતો ડોસો, ઉપરથી આવાં નિરાંતનાં વેણ બોલતો બોલતો પાડામાં લોટનો પીંડો ભરતો જાય છે, ને હેઠાં ઝરી જતાં જીવડાંને પાછાં ઉપાડી ખંભા નીચેના એ મોટા જખમમાં મૂકતો જાય છે. જીવડાં સુંવાળા સુંવાળા માંસના લોચામાં બટકાં ભરી રહ્યાં છે, પણ મોટાબાપુના મ્હોંમાં સીસકારો ય નથી. આ દેખાવ જોઇ બારવટીયાનાં કલેજાંમાં જાણે શારડી ફરે છે.

ભર જેજે ભાલાળા તણે ધાધુ બે ધમસાણ
અમદાવાદ અહરાણુ, કાણું માંડે કલદાઉત!

[ભાલાવાળા બહારવટીયા જ્યારે અમદાવાદમા જઈને ધમસાણ ચાવે છે ત્યારે ત્યારે મુસલમાનોને ઘેર કળ્પો-કલ્પાંત મડાય છે]

આવે ઘર અહરોતણા જેસંગ વાહળાં જાણ,
(આ તો) ખોદે લઇ ખરસાણ કબરું નવીયું કલદાઉત!

[જ્યારે જેસાજીની ફોજ મુસલમાનોના ઘર ઉપર આવે છે, ત્યારે ારસાણોને નવી કબરો ખોદવી પડે છે]

તેં માર્યાં મામદ તણા, ત્રફસેં ઉપર ત્રીસ
(ત્યાં તો) વધીયુ વીઘા વીસ, કબરસ્તાનું કલદા.ત!

[ઓ કલાદજીના પુત્ર! તે મામદશા બાદશાહના ત્રણસો ને ત્રીસ પઠાણો માર્યા, તેથી શહેરનુ કબ્રસ્તાન વીસ વીઘા વધારવુ પડ્યુ.]

*

અમદાવાદ શહેરની હીરામોતીની બજારમા એક હાટ ઉપર ગગદાસ ડોસા બેઠા છે ઘોડાની વાઘ પોતાના હાથમા જ છે હાથ, તલવાર ને ભાલો પોતપોતાના ઠેકાણાસર જ છે

પારખી પારખીને ડોસાએ મોતી સાટવ્યા

મોતીનો ગભ્ભો શેઠે એના હાથમાં દીધો રતનસા સુદ્ધો રજપૂત છલંગ મારી ઘોડાની પીઠ પર પહોંચ્યો ઝવેરી બેબાકળો બનીને દોડ્યો અને ખોકારા દીધા કે "અરે દરબાર! મોતીના આંકડો ચૂકવતા જાવ!"

"આંકડો ચૂકવશે મામદશા બાદશા ! કહેજે કે કાકો ગંગદાસ મોતી સાટવી ગયા છે, અને જો નહિ ચૂકવે તો હું એનો મોં'સૂ ફાડીશ."

એટલું કહીને ડોસાએ હરણની ફાળે ફાળ ભરવાનો હેવાયો ઘોડો ઠેકાવ્યો અને વેપારીઓની બૂમરાણ વચ્ચે કેડી કરતો, ઉભી બજાર ચીરીને છુટો નીકળી ગયો. માર્ગે આડા ફર્યા તેમાંના કૈંક પઠાણ પહેરગીરોના માથાં તલવારે રોડવતો રોડવતો ડોસો જાણે ગેડીદડાની રમત રમતો ગયો

કોપાયલા પાદશાહનાં પાણીપંથા ઉંટ અને ઘોડા બહારવટીયાની પાછળ ચડયા. કેડે કેડા ૩ ધાઇ ગયા. કૈંક ગાઉની મઝલ કપાઇ ગઇ. પણ પાછળ ફોજના ઘોડાની પડઘી ગાજતી અટકતી નથી અને ગંગદાસનો ઘોડો ધીરો પડવા લાગ્યો.

"મોટા બાપુ ! કેમ ઢીલપ વરતાય છે ?" જેગો પુછે છે

"કાંઇ નહિ બાપ, ઇ તો ગઢપણનું. લ્યો હાંકો !" વળી થોડીવાર હાંકયા પછી ધીરા પડે છે.

"મોટા બાપુ ! ખરૂં કહો, શું થાય છે ?"

"બાપ ! પાંસમાં જીવાત્યની વેદના ખમાતી નથી."

"કાં ! લોટ નથી ભર્યો !"

"ભર્યો'તો પણ ઘણા પહોર વીત્યા જીવાત્ય ભૂખી થઇ હશે."

"શું કરશું ?"

"કણી અફીણ હશે ? તો ટીલને ટેકો થાય ને પીડા વિસરાય."

ત્રણેમાથી કોઇના ખડીયામાં કણી અફીણ નથી નીકળ્યું. ઘોડા પૂર પાટીએ લીધે જાય છે. ઉભું તો રહેવાય તેમ નથી. એમાં જેસાજીને ઓચાણ આવ્યું.

કાળી ને જરાક પચળેળી જમીન આવી ત્યારે ભોમાં ભાલો ખુતાડીને એણે ઉંચો લઇ લીધો. ભાલાને કાળો ગારો ચોંટી ગયો હતો તે ઉખેડી, જેસાજીએ અફીણ જેવી ગોળી વાળી.

"હો મોટા બાપુ અફીણ! ઠાકરની દયાથી મારા માથા-પાથી આટલું જડી આવ્યું."

અફીણ જાણીને ગંગદાસજી આરોગી ગયા વેદના થોડી વાર વિસારે પડી ફરી ટચાર થઇને ઘોડો દોટાવ્યો પણ વેદના સહેવાતી નથી. પાટામા ખદબદતી જીવાત શરીરની કાચી માટીમાં ઉંડી ને ઉંડી ઉતરતી જાય છે

ગંગદાસજીએ ઘોડો ઉભો રાખ્યો, નીચે ઉતરીને ધરતી ઉપર બેસી ગયા, અને દીકરાઓને સાદ દીધો:

"જેસા વેજા! બાપ, બેમાથી એક જણો ઝટ મારૂં માથું વાઢી લ્યો. પછી માથું લઇને ભાગી નીકળો."

"અરે મોટા બાપુ! આ શું બોલો છો?"

"હા બાપ! હવે મારાથી ડગલું યે દેવાય તેમ નથી રહ્યું. હવે તો આ દેહ આટી જ રાત રહેશે હમણાં જ દુશ્મનો આવી જાશે. પણ જો અહરાણુ મારૂં માથું કાપશે તો હું અસુર ગતિ પામીશ માટે મારી સદ્‌ગતિ સારૂ થઇને તમે માથું વાઢી લ્યો વાર કરો મા વાસે ઘોડાના ડાબા વગડે છે"

જેમાજી થંભી ગયો ગોત્રગરદનનું મહાપાપ એની નજર આગળ ઉભુ થયું. એ બોલ્યો "ભાઇ વેજા! મારો હાથ તો ભાગી ગયો છે તારી હિમ્મત હોય તો વાઢી લે"

"વાઢી લે મારા દીકરા!" ગંગદાસ બોલ્યો. "પાપ નહિ થાય, પુણ્ય થાશે"

ઘડીને માટે વેજો પરશુરામ જેવો બન્યો આંખો મીંચીને એણે ઘા કર્યો મોટા બાપુનું રેશમ જેવું સુવાળું માથું પાવરામા નાખીને ભાઇઓએ ઘોડા દોટાવી મૂક્યા માર્ગે ઝડવા ને પંખીડાં

ચે જાણે ડળોગતાં જાય છે કે અરે વેજા ! ગોત્રગરદન ! ગોત્રગરદન ! ગોત્રગરદન !

બહારવટીયા ઘણું ઘૂમ્યા પાદશાહી ફોજ માર્ગે ગગ દાસની લાશ ઉપર રોકાઇ ગઇ લાગી. ઓચીંતુ જેસાજીને ઓસાણ આવ્યુ.

"ભાઇ વેજા ! પાદશાહના માણસો મોટાબાપુના ધડને શું કરશે ?"

"દેન પાડશે."

"પણ ચેહમા માથા વગરનું ધડ બળે તો તો ગજબ થાય. મોટાબાપુ અસર ગતિએ જાય."

"તો તો આ ગોત્રગરદન કરી એળે જાય ! શું કરશુ ?"

"હાલો પાછા ! ચિતામાં માથું હોમ્યે જ છૂટકો છે."

બહારવટીયા પાછા આવ્યા. મરણીયા થઇને ફોજ સોંઘે પડ્યા. ભાલાની અણીએ ચડાવેલુ માથું ચ્હેમા હોમી દઇને અલોપ થયા.

૭.

જેસાના મારેલ જોય, હોદા કેક ખાલી હુવા
રહીયું બીબીયું રોય, કેકહુંદી કચટાઉત !

[કેટલા યે અમીરોને જેસાએ મારી નાખ્યા, તેથી કેટલા યે હાથીની અંબાડીઓ ખાલી પડી કેટલા યે મુસલમાનોની બીબીઓ રોતી રહી]

જેસાના જખમેલ જ્યાં ત્યાં ખબરૂં જાય,
(ત્યા તો) મામદના હૈયા માંય, ફૂટે હરણાં કચટાઉત !

[જેસાજીને હાથે અમુક માણસો જખમી થયા, એવી ચોમેરથી ખબરો આવે છે, એ સાંભળીને મામદશા પાદશાહના હૈયામા હરણાં ફૂટી રહ્યા હોય એવી વ્યાકુળતા ચાલે છે.]

ફેર બગતર નર ફોડય, પાખર અસ વીંધી પૃથી
નડીયું સેંસ લલાટ ટૂંટ તાહળું કવટાઉત.

[ઓ કવાટજીના કુંવર ! તારા ભાલા કેવા જોરથી ભોંકાયાં ! યવન યોદ્ધાઓના મસ્તક પર ઝીંકાતા એ ભાલાએ માથાના ટોપ વીંધ્યા, બખ્તર વીંધ્યા, પુરૂષ વીંધ્યો, ઘોડાનું પલાણ વીંધ્યું, ને જાણે કે ધરતી વીંધીને એ ભાલો શેષનાગના લલાટ પર અડક્યો.]

મારી દળ મામદ તણા, ખુટવીયા ખાગે
જેસા લોબાન જે મોંઘો મો ઘેં કવટાઉત!

[ઓ જેસાજી! તેં મામદશાના સૈન્યમાંથી એટલા બધા મુસલમાનોને મારી નાખ્યા છે કે એ બધાની કબર પર રોજ ધૂપ કરવાના લોબાનની માગ વધી પડવાથી લોબાન મોંઘો થઇ ગયો છે.]

* -

"વણારશી શેઠ! થોડીક વાર આ ડગલો પેરી લ્યો. આજ તમે અમારા મેમાન છો. તમને ટાઢ્યું નો વાય, માટે આ ડગલો પેરી લ્યો"

જંગલમાં બાન પકડાયેલા, જુનાગઢવાળા વણારશી શેઠે કડકડતી ટાઢમાં બહારવટીયાનો ડગલો પહેર્યો. થોડીવાર થઇ ત્યાં શેઠનું સુંવાળું શરીર સળવળવા લાગ્યું. ગુલાબી ચામડી ઉપર ચાઠા ઉઠ્યા. શેઠ ડગલો કાઢવા લાગ્યા. પણ તુર્ત જ બહારવટીયાએ એને અટકાવ્યો:

"ના શેઠ, ડગલો એમ ન કઢાય. એ તો હવે જ્યારે તમારી ચિઠ્ઠી જુનેગઢ નેકાણી પાસેથી મીકરાઇને આવશે ને, ત્યારે જ ડગલો તમારા ડીલ માથેથી ઉતરશે."

"બાપા સાહેબ! પણ આમાં મારું શરીર વીંખાઇ જાય છે. રૂવે રૂવે આગ હાલી છે"

"શેઠ, અમે ડગલામાં કાંઇ એક વીંછી થોડા ભર્યા હશે?"

"પણ બાપુ! એ જેસાજી બાપુ! મને વેદના બહુ થાય છે."

"અરે વાણીયા! એમાં બીજું કાંઇ નથી. અમારા ટોલા છે. અમારા ચાંચડ માકડ છે. ભાઇ! અમે તો રોજ આ ડગલા પેરીએ છીએ. પણ ટોલા બાપડા હવે તો અમારાં ડીલમાં લોહી વિના શું પીવે? આજ ટોલાને ઠીક તમારૂં મીઠું લોહી મળ્યું!

"એ બાપા! આ તો ગજબ! નથી રેવાતું."

"ફકર રાખો મા શેઠ. શેર અધશેર લોહીમાં કાંઇ મરી નહિ જાઓ. તમને અમારે બરછીએ નથી વીંધવા. તમને વાણીયાને અમે વાઢીએ કાપીએ નહિ. પ્રાહક લોહી ભાળીને તમને ઉનત્ય આવે. ઇ કરતાં આ ટોલા ભલા તમને ય પુણ્ય થાય ને અમને ય એક દિ' પાશેર લોહીનો બચાવ થાય."

"પણ મારાથી આ નથી સહેવાતું. મને મોકળો રહેવા દો. તમે રાખશો એટલા દિ' આંહીં રહીશ."

"ભાઇ વેજા!" જેસો બોલ્યો, "શેઠને હવે સંતાપ મા. ઉતારી લે ડગલો."

ડગલો ઉતારતાં જ વાણીઆએ 'હાશ' ઉચ્ચાર્યું. શરીર પર જીવાતના ચટકાનું ચિત્રામણ થઇ ગયું છે.

"વણારશી શેઠ!" બહારવટીયો બોલ્યો: "આ ડગલો અમે રોજ પહેરીએ છીએ. અમારા દુઃખનો કાંઇ ખ્યાલ આવે છે!"

"શા સારૂ ટોલા સાચવો છો બાપુ!"

"તમારા ઓલા ધોળાં પીળાં લુગડાંવાળા પૂજ શા સારૂ ટોલા સાચવે છે? જાણતા નથી?"

"એનાથી તો જીવ ન મરાય. એ તો સાધુ કહેવાય. જીવ દયા પાળવાનાં એનાં વ્રત લેખાય."

"ત્યારે શેઠ, અમારે ગે બહારવટાંનાં વ્રત હોય છે. અમે બહારવટીયા પણ અરધા જતિ. અમારાથી અંગ માથેની જીવાત ન મરાય. નીચી પડી જાયને, તોય ઉપાડીને પાછી લુગડામાં મેલવી જોવે. નવાય નહિ. ધોવાય નહિ આજ અઢાર વીસ વરસથી અમારા આવા હાલ છે.

ડોશો વણિક વિચારે ચડી ગયો. થોડી વાર રહીને મ્હોં મલકાવી બોલ્યો "બાપુ! જૂ લીંખને જાળવોછો ત્યારે વેપારી વાણીઆને બાન પકડી નાણાં કાં છોડાવો? આટલી બધી હત્યા કાં કરો? ખેડૂના ખેતર કાં ઉજ્જડ કરો? એમાં એમાં દયા નહિ?"

"ના, તમ પર દયા ન હોય શેની હોય? તમારા તો માથા વાઢીને ગિરને ગાળે ગાળે એના તોરણ બાંધવા જોવે"

"કાં બાપુ?" શેઠની રોમરાઇ થરેરી ઉઠી

"કાં? પૂછોછો? લાજતા નથી? જે પાદશાહ અમારે માથે માછલાં ધોવે, એને તમે સનામું કરો? વેરા ભરો? એ અધરમીને ખેડુતો ગામી કામીને ખોબા પૂરે? એનું રાજ તમે આંહી નભાવો? એક તો પરદેશી ને વળી અધરમી! તમે એના કૂતરા બનીને પગ ચાટો, અમારા માથે જુલમ ગુજારવાની બધી જોગવાઇ કરી આપો, અને અમારે તમને જાવા દેવા એમ ને?"

બહારવટીયાને બોલે બોલે જાણે ગિરના ડુંગરા સાદ પૂરાવી રહ્યા છે પંખીડાં ઝાડના ઉપર બેઠાં બેઠાં અંગ સંકોડીને લપાઇ ગયા. બહારવટીયો ફરી બોલ્યો

"કસબથી તો આ ટોના ને ચાચડ માકડ ભલા! પાદશાહને પૈસા ય નથી દેતા સનામું ય નથી ભરતા અમારા ડીલ ઉપર એને ઇશ્વરે અવતાર દીધો, એટલે બાપડા ક્યાં જાય? પાસેર લોહી પીને પડ્યા રહે છે એને અમે કેમ મારીએ? મારીએ તો તમને જ"

વાતો થાય છે ત્યાં ઓચીંતો ગળ ગાજ્યો રાતોચોળ મોઢો દેખાણો ભાલો ઉપાડીને ઠેક દેતો પચકેશાળો સાંઢ વેજો ડુંગરાની ટોચે ગયો

"મોટાભાઇ!" વેજાએ કહ્યું 'એક બાઇ માણસ ઉતર્યું દેખાય છે હારે પાંચ આદમી લાગે છે"

"હથીઆરબંધ?"

"ના, માથા ઉપર અક્કેક કોથળી મેલી છે. મજૂર જેવા હાલ્યા આવે છે."

"વેજા! બાપ, સામો જા. જે કોઇ બેન હોય એને સાચવીને તેડી લાવ. વગડામાં જનાવરનો ભો છે."

થોડીવારે વેજોજી એક બાઇને અને પાંચ કોથળીવાળા મજૂરોને તેડી ભોંયરે આવ્યો. બાઇને જોતાં જ વણારશી શેઠની મુખમુદ્રા, દીવેલ પૂરાતાં જેમ ઠાકરની આરતી ઝળેળી ઉઠે, તેમ ચમકી ઉઠી. આવનાર સ્ત્રીએ નીચું નિહાળી સાડલાનો છેડો સરખો કર્યો.

બહારવટીયા સમજી ગયા. પાંચે થેલી બહારવટીયાની સન્મુખ મૂકાવીને એ સ્ત્રી આગળ વધી. ગરવી, ગોરી, પેટે અવતાર લેવાનું મન થાય તેવી એ બાઇએ જાજરમાન અવાજે પુછ્યું "ભાઇ; તમે જ જેસાજી વેજાજી?"

"હા બાઇ! અમે પોતે જ."

"હો તમારાં દુઃખડાં લઉં." આગળ વધીને બેય બહારવટીયાનાં નીચાં નમેલ માથાંને વાણીઆણે વારણાં લીધાં.

"તમે કોણ છો બા!" બહારવટીઆએ પુછ્યું

"હું તમારી બેન છું વીરા! ને આ તમારા કેદીનો તમે દંડ કર્યો છે, એ દંડની કોરીઓ લઇને ચુકવવા આવી છું."

બહારવટીયા અજાયબ બન્યા: "આ શેઠ તમારે શું થાય બેન?"

"મારા માથાના મુગટ. તમે એને જીવતા રાખ્યા, એથી હું તમારાં બાળ બચ્ચાંને આશિષ દઉં છું કે ઇશ્વર એના અખંડ ચૂડા રાખે."

"અખંડ ચૂડા!" બહારવટીયા હસી પડયા. "બાર વરસથી તો બેન, રજપૂતાણીયુંના ચુડા વગર ખંડયે ખંડેલા જ છે. હવે અખંડ ચૂડાના કોડ રજપૂતાણીયુંને નહિ રહ્યા હોય."

સાંભળીને સહુ અબોલ બની ગયા.

જેસાજી બોલ્યા "બોન ! હવે તમે આ ડુંગરમાંથી પધારો વણારશી શેઠ ! હવે તમે છૂટા છો અને આ થેલીયું પણ પાછી લઈ જાઓ."

"કેમ બાપુ !"

"અમારી બોનને કાપડામાં પાછી આપીએ છીએ"

બાઈ બોલી "ના બાપુ ! તમે રાખો તમારે જોવે"

"અમારે નહિ જોવે બોન ! અમારે રૂપાના ખુમચામાં નથી જમવું પરંતુ અમારે પાદશાહને પકવાન પિરસીને ક્યાં જમાડવો છે ? તમે પાછું લઈ જાવ અમારે તો તારી એક કોરી પણ અગનજ છે બોન !"

વણારશીએ બહારવટીયાના પગની રજ લીધી હાથ જોડીને કહ્યું "બાપુ ! હું તો વાણીઓ સ્વાર્થમાં બુડબુડો છું પણ તમારા બહારવટાનો અંત આણવા માટે મારાથી બનશે એટલું કરીશ"

"ભાઈ ! વીરા !" શેઠાણી બોલી "જુનેગઢ આવો ત્યારે બોનની ગાર લેજો હો ? અને સાત પાદશાહની પાદશાહી વચ્ચે પણ મારું ખોરડું માના પેટ સમું માનજો. તમે મને નવો અવતાર દીધો છે હું કયે ભવ ઈ કરજ ઉતારીશ ?"

"રૂડું છે તુંને બોન !"

૮

બેય બહારવટીયા ઘોડેસવાર બનીને ગીરમાં ચાલ્યા જાય છે દિવસ આથમી ગયો છે ને અંધારાં ઘેરાય છે એ વિકરાળ ઝાડીમાં કોઈ માનવી કે કાળો કાગડો દેખાતા નથી જુવાનો ભૂખથી ને મુસાફરીથી થાકી લોથપોથ થઈ ગયા છે

ઘાટા જંગલમાં રસ્તાની એક બાજુએથી માદણામાં બેઠેલી એક ભેંસ ઉભી થઇ, અને ચાલવા લાગી

જુવાનો જોઇ રહ્યા કે આંહી ભેંસ ક્યાંથી?

વેજો બોલ્યો કે "ભાઇ, આજ તો આ ભેંસના દૂધનું જ વાળુ કરવું છે"

"બહુ સારૂં!"

અંધારે અંધારે ભેંસનું પૂછડું પકડીને અસવારો ચાલવા લાગ્યા. થોડીક વારે ઉજ્જડ વગડામાં રૂપાળો દરબારગઢ દેખાણો. ને ભેંસ એ ગઢની ડેલીમાં ચાલી ગઇ

અસવારોએ પણ ડેલીમાં જઇ ઘોડાની રકાબ ઝાલી ઉતરીને ચોપાટમાં બેસી ગઢ મોટો, પણ પ્રમાણમાં કાંઇ બોલાચાલ સંભળાતી નથી કોઇ દરબાન પણ હાજર નથી

ઘડીક થયું ત્યાં એક સફેદ વસ્ત્રોવાળો ખૂબસુરત જુવાન આવીને ઉભો રહ્યો મુંગો મુંગો બથ ભરીને એ મહેમાનો સાથે ભેટ્યો જઇને ઘોડારમાં બેય ઘોડા બાંધી આવ્યો

વાળુની વેળા થઇ જુવાને ઓરડામાં ગાલીચા પથરાવીને બેય પરોણાને જમવા બેસાર્યાં રૂપ જેનાં સમાતાં નથી એવી એક સ્ત્રીએ આવીને શાક રોટલા ને દૂધ પીરસ્યાં ગતે ઓસરીમાં મહેમાનો માટે ઢોલીયા ઢળાણા કોઇ કોઇની સાથે કાંઇ વાતચીત કર્યાં વિના સહુ સૂતા ગયા

મુસાફરો તો અજાયબીમાં પડ્યા છે આંહી અંતરીયાળ આ દરબારગઢ કોણે બંધાવ્યો? આવડા મોટા ગઢમાં આ બે જ સ્ત્રીપુરૂષ શી રીતે રહેતાં હશે? બોલતાં ચાલતાં કેમ નથી? આવાં રૂપાળાં બે મોઢા ઉપર દુ:ખની પીળાશ શા માટે?

ત્યાં તો અંદરના ઓરડામાં સુતેલો એ પુરૂષ કણકતો હોય એવું સંભળાણું કોઇ ભારી કારમી વેદના થાતી હોય એવી રીતે કણકી રહ્યો છે આખી રાત કણક્યા જ કરે છે ઝંપ લેતો જ નથી

મુસાફરો ચોંકીને સાંભળતા જ રહ્યા. બેમાંથી એકેયને ઉંઘ આવી જ નહિ. વિચારમાં પડી ગયા. ભળકડા ટાણે ઓરડામાં કણકારા બંધ પડ્યા તે વખતે મુસાફરોની આંખો પણ મળી ગઈ.

સવારે તડકા સારી પેઠે ચડી ગયા ત્યારે અને મુસાફરોની આંખ ઉઘડી. નજર કરે તો ન મળે દરબારગઢ ! કે ન મળે ડેલીઆ ! બેય જણા ધરતી ઉપર પડેલા, ને બેય ઘોડાં બોરડીનાં ઝાળાં સાથે બાંધેલાં : માથે વડલો છે, ને પડખે ઉંચી ભેખડો વચ્ચે ધોળે દિવસે યે બ્હીવરાવે તેવા અવાજ કરતી ધાંતરવડી નદી ચાલી જાય છે.

તાજ્જુબ થઈને બેય બહારવટીયા ચાલી તો નીકળ્યા છે. એનાં કલેજાં પણ થડક થડક થાય છે, પણ સાંજ પડી ત્યાં બેમાંથી વેજો બોલ્યોઃ

"ભાઈ! એ ગમે તે હોય, પણ આપણે એનો રોટલો ખાધો : ને હવે શું એનું દુઃખ મટાડયા વિના ભાગી જશું ?"

"સાચુ ! ન જવાય. આજ પાછા પહોંચીને પતો મેળવીએ."

રાત પડતાં પાછા એ જ ઠેકાણે જઈ બન્ને ભાઈ ઉભા રહ્યા : એજ દરબારગઢઃ એ જ ચોપાટઃ એ જ જુવાન એ જ રાંધીને પીરસનાર રંભાઃ એની એ જ પથારી !

વાળુ કરીને ઉભા થયા એટલે બેય મુસાફરો એ જુવાનની આડા ફરીને ઉભા રહ્યા, અને પૂછ્યું "બોલો, કોણ છો તમે ? ને આખી રાત કણકયા છો કેમ ?"

"તમને એ જાણીને શો ફાયદો છે."

"અમે રજપૂતો છીએ. જેનો રોટલો જમ્યા એનું દુઃખ ટાળીએ નહિ તો મરવું પડે"

"જુવાનો !" ભાલા જેવી તીખી નજર નોંધીને ધણધણી બોલ્યો. "જુવાનો ! ડરશો નહિ ને ?"

"ડર્યા હોત તો પાછા શીદ આવત ?"

છાતી ચીરી નાખે તેવો ભયંકર સ્વર કાઢીને જુવાન બોલ્યો. અંદરથી આંતરડા કપાતાં હોય એવી વેદનાભરી વાણીમાં બોલ્યો કે "જુવાનો ! હું માંગડો વાળો !"

"માંગડો વાળો ! ! !"

મુસાફરોના મ્હોમાંથી ચીસ નીકળી ગઇ.

"હા, હું ધાંતરવડીનો ધણી માંગડો : કમોતે મુવો. ભૂત સરજ્યો છું. વણિક-પુત્રી પદમાને લઇને આંહી એનાં લોહી ચૂસતો પડ્યો છું. તે દિ' ચાવડા આયલની બરછી ખાઇને હું પડ્યો. એ બરછીની કરચ મારી છાતીના હાડકામાં વીંધાઇને ભાંગી ગઇ. હજી એ હાડકું ને એ બરછીની કરચ આ વડલાની વાડયમાં ફસાઇને પડ્યા છે. એ બરછીની કરચ મારી છાતીમાં દિવસ ને રાત ખટકે છે તેથી કણકું છું ભાઇ !"

"એનો ઇલાજ શો ?"

"તમારાથી બને તો તમે હાડકું ગોતીને બરછીની કરચ કાઢો, ને મારાં હાડકાં દામા કુંડમાં પહોંચતાં કરો. નીકર આ વાસના-દેહ ટકશે ત્યાં સુધી હું એ ખટકા ખમ્યા જ કરીશ."

એટલું બોલીને ઓહ ! ઓહ ! કરતો જુવાન ઓરડામાં ગયો. બારણાં બંધ થયાં. મુસાફરો સુતા. સવારે એની એ દશા દેખી.

વાડયના થડમાં ખોદાણ કામ કરીને ભૂતે કહેલું હાડકું ગોતી કાઢ્યું. બરછીનો ટુકડો જુદો પાડીને એ હાડકાં ઉઠાવ્યાં. એ ય બહારવટીયા દામે કુંડ ચાલ્યા ગયા.

૯

ભાદરવા મહિનાની મેઘલી રાતે અમદાવાદના મહેલને ઝરૂખે પાદશાહ અને હરમ જાગતાં બેઠાં છે. નદીમાં પૂર ઘુઘવે છે, આસમાનમાં ગાજવીજ અને કડાકા થાય છે. વિજળીએ એવી

તો ધૂમાધૂમ માંડી છે કે જાણે આકાશની જગ્યા એને ઓછી પડે છે. ધીરે રહીને હુરમ બોલી:

"ઓહોહોહો! કેવી કાળી ઘોર રાત છે?"

પાદશાહે કહ્યું, "આવી રાતે કોણ ઘરની બહાર ભમતું હશે?"

"બીજું તે કોણ ભમતું હોય? બિચારા મારા ભાઈઓ જેને માથે તમ સરખા સુબાનું વેર તોળાઈ રહ્યું છે!"

"કોણ? જેસો વેજો?"

"હા ખાવંદ! તમારા તો બારવટીયા, પણ મારા તો જીભના માનેલા સાચા ભાઈઓ!"

"બેગમ! અટાણે મને એનું શુરાતન સમજાય છે. આવી ભયંકર રાતે શું એ વગડો વીંઝતા હશે? બખોલોમાં સુતા હશે?"

"બીજું શું કરે, ખાવીંદ! તમે એને સુવાનું બીજુ ઠેકાણું ક્યાં રહેવા દીધું છે?"

"હુરમ! અટાણે એ બેય ભાઇ હાજર થાય તો મારી આપું! ગામડાં પાછાં સોંપીને બારવટું પાર પાડું! એવું મન થઇ જાય છે."

"અરેરે! અટાણે એ આંહી ક્યાંથી હોય?"

"સાદ કરો તો?"

"પાદશાની રખેવાળી કરવા, બો'ન !"

"પાદશાની—તમારા શત્રુની રખેવાળી ?"

"હા બો'ન !"

"કેમ ?"

"અમારે માથે આળ ચડે તે બીકે"

"શેનું આળ ?"

"તે દિ બોનને પાદશા કાપડામાં દીધેલો છે કોઈ બીજો દુશ્મન આવીને માથું વાઢે, તો નામ અમારાં લેવાય ! અમે રહ્યા બા'રવટીયા ! અમારી મથરાવટી જ મેલી બો'ન ! અમારા માથે જ કાળી ટીલી આવે ! અમારૂં ખોટું નામ લેવાય એ કેમ સખાય ?"

"વાહ રે મારા વીરાઓ ! રોજ ચોકી કરો છો ?"

"ના બો'ન ! આવી કોઈ ભયંકર રાત હોય તે ટાણે જ."

મામદશાએ કનોકન આ વાતચીત સાંભળી અટારી પરથી કુદી પડીને એ રજપુત-વીરને બેટી લેવાનું દિલ થયું. છાતી ફાટવા લાગી. રાજા બોલ્યા :

"જેસાજી વેજાજી ! સવારે ક્યારીએ આવજો આપણે કસુંબા પીવા છે"

"પાદશા સલામત ! તમારો પરદેશીનો ભરોસો નહિ. રાજમાંથી કોઈને હામી થાવા મોકલજો. કાલે બોરીઆને ગાળે."

એટલું કહીને બહારવટીયા ચાલી નીકળ્યા.*

૧૦

ચાવ્યો ચવાણો નહિ, ભાંગ્યો નો ભંગાય
મામદના મુખમાંય થીઓ કાંકરો કવટાઉત!

[અન્નના કોળીઆમાં જેમ કાંકરો આવી ગયો હોય, એ જેમ ચવાય કે ભગાય નહિ, અને બહાર જ કાઢવો પડે તેમ કવાટજીનો પુત્ર જેસોજી પણ મામદશા બાદશાહના મુખમાં કાંકરા જેવો થઇ પડ્યો. એના ગરાસનો કોળીઓ બાદશાહના મ્હોમાંથી પાછો નીકળ્યા વિના ઇલાજ નથી]

આવતી કાલે સવારે બાદશાહની કચારીમાં બહારવટીયાનું બહારવટું પાર પાડવાનો અવસર છે.

આજ પહેલા પોરની રાતે બેય ભાઇઓ વેશ-પાલટો કરીને પગપાળા નગરની વાતો સાંભળવા નીકળ્યા છે. ગઢની અંદરની રાંગે રાંગે ચાલ્યા જાય છે. માણસોનો પગરવ ત્યાં થોડે જ છે.

" જોયું મોટા ભાઇ! શે'રનાં માણસોને શરમ ન મળે!"

" હોય ભાઇ! બાપડું તો બચારી અટાણે જ પોટલીએ જવા નીકળી શકે. અને અબળાની જાત! આ રોણું અહરાણું ગાજે! એમાં કેટલેક આઘે જાય!"

" પણ પુરૂષ ભાળીને ઉભીયું યે ન થાય?"

" ચુપ ચુપ! સાંભળ! આપણી વાતો થાય છે."

બન્ને જણાએ અંધારે ખુણે પીઠ દઇ ઉભા રહીને કાન માંડ્યા. હંસલા મોતી વીણે એમ વેણે વેણ વીણી લીધું.

ગઢની રાંગે, દિશાએ- બેઠેલી વાણીયાણીઓ અરસપરસ આવી વાતો કરતી હતીઃ

"હાશ ! દાદાને પરતાપે કાલ્ય બારવટીયાનું પાર પડી જાશે!"

"હા બાઇ ! ડાકોરને દેવે પાદશાદને મારી મત્ય સુઝાડી. બાર વરસથી રોજ સાંજે દિ' છતાં દુકાનો વાસવી પડતી!"

"પણ પીટયો પાદશાહ દગો કરીને પકડી તો નદિ લ્યે ને?"

"ના રે! આપણું મા'જન બારવટીયાનું જામીન થયું છે ને!

"અરે બાઇ ! માજને ય શું કરે? ધણીનો કોઇ ધણી છે? મા'જન પાસે કયાં ફોજ છે? પાદશા તો પકડીને પૂરી દે બહારવટીયાને."

"પૂર્યાં પૂર્યાં ! અમારા લાલચંદ શા ને પદમશી ઝવેરી જોયા છે? દગો થયા ભેળી તો આખા અમદાવાદમાં હડતાળ પડાવે, હડતાળ. ત્રણ દિ' સુ'ધી હીરા મોતી ને રેશમનાં હાટ ઉઘડે જ નદિ."

"હા, હો ! ઇ ખરૂં. મા'જન હડતાળ પડાવે. ત્રણ દિ સુધી રાજને બફાલુ, તેલ કે લોટ કયાંઇ લાખ રૂપીઆ દેતાં ય મળે નદિ બેગમુને ફુલના હાર ગજરા ય ન મળે ને!"

"તો તો પાદશાહ બાપુ આવીને મા'જન આગળ હાથ જ જોડે હો બે'ન! હડતાળ કાંઇ જેવી તેવી વાત છે?"

વાતો સાંભળીને બહારવટીયા શ્વાસ લઇ ગયા.

"મોટા ભાઇ!" વેજો બોલ્યો, "આ મહાજન આપણા જામીન ! પાદશા દગો કરશે તો આપણા સામી હડતાળ પાડશે ! હાટડાં વાસીને પાછલે બારણેથી વેપાર કરશે ! વાહ હામી ! પણ એમાં નવાઇ નથી. જેની બેન-દીકરીયું આમ બેમરજાદ બનીને પોટલીએ બેસે, એના બાપ બેટાથી બીજું શું બની શકે? હડતાળું પાડશે ! હાલો ભાઇ પાછા ! હેમખેમ બહાર નીકળી જાયેં. આંહી જો ડેકાં ઉડશે તો માજન હડતાળ પાડશે!"

"ભાઈ! બાપ! સચવો રહે. આકળો થા મા. તેગ જો! તેગની ધાર જો! જેવા આવ્યા છીએ તો પૂરું જોઈને પાછા વળીએ."

અંધારાની ઓથે ઓથે બહારવટીઆ આગળ ચાલ્યા. ઘુમનાં, ઘુમનાં, ઘુમનાં એક બીજે હતો આવ્યો. મકાનોનાં બારીબારણાં આઠ ચક સટકતા દીઠા. નગરા નગરીમાં પ્રેત ફરતા હોય તેવી સફેદ બુરખામાં ઢંકાએલી, પગમાં ચટપટ બોલતા સપાટ વાળી કોઇ કોઇ અમીર ઓરત ક્યાંઇક ક્યાંઇક વરતાતી હતી.

"ભાઇ! પાદશાહવાડો લાગે છે."

ત્યાં તો આથેરેક ગઢની રાંગને અંધારે ઝીણો કલબલાટ ઉઠ્યો:

""હાય ખુદા! કોઇ મરદ!"

"હાય હાય! અપના મું દેખેગા!"

"અબ કહાં જાય!

"યે કાંટેમે"

"યે કૂવેમે."

બહારવટીઆ નજીક પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા ત્યાં તો કૂવામાં ધબકારા સંભળાયા, અને પાંચ દસ બાઇઓને ઉંધે મોઢે કાંટાના ઝાળામાં પડતી દીઠી.

સડેડાટ પગ ઉપાડતા બે ભાઇ દૂર નીકળી ગયા.

જેસો બોલ્યો "ભાઇ વેજા! આ બીબડીયું ભાગી! એનાં મલાજો ને કુળવાન જોયાં?"

"હા ભાઇ! આના પેટમાં પાદશાઓ જો હાથી થાય, તો દુકાળું ન પાડે, પણ માથાં આપે અસલ પાણીનું લોહી તે આનું નામ મળીને સાદુ વટલેવાની વાત હું નથી કરતો.

"ત્યારે પાદશાહની ફોજમાં પણ અસલ લોહીના પાણો રહે છે ખરા. બધા ય બાંડાઓ નથી લાગતા."

૧૧

"શેઠીઆવ! તમારી અમારે માથે મોટી મહેરબાની થઈ. પણ પાદશાને જઈને કે'જો કે માજનના હામીપણા માથે તો અમે નહિ આવીએ."

"હા બાપુ!" અમદાવાદી પાઘડીઓ વાળા શેઠીઆઓ હાથ જોડીને પૂછવા લાગ્યા

"પાદશા દગો કરે તો તમે શુ કરો?"

"અમે શુ શું ન કરીએ? અમે હડતાળ પાડીએ હાટડે હાટડે ખભાતી તાળા દેવરાવીએ, ઘાંચીની ઘાણી ને કુંભારના ચાકડા બંધ કરાવીએ અમે માજન શુ ન કરી શકીએ? શાક પાંદડા બકાલા સડી સડીને ગામને ગંધાવી નાખે, જાણો છો ઠાકોર? ભલેને અમને વેપારમા હજારની ખોટ જાય તો ય શુ? તમારા માથા ઉપરથી ઓળઘોળ કરી નાખીએ દરબાર?"

"હા શેઠીઆવ! તમે તો સમરથ છો પણ હડતાળ પાડયે કાંઈ અમારા ડોકામાથી નવા કોટા થોડા ફુટે છે! લીના માથાં ફરીવાર નથી ઉગતા ભાઈ!"

"ઇ તો સાચુ બાપા! અમે તો બીજુ શુ કરીએ? અમારી પાસે કાંઈ લાવ લશ્કર થોડુ છે?"

"શેઠ! મારી ન શકો, પણ મરી તો જાણો ને?"

"ત્રાગા કરવાનુ કો'છો? અરરર! અમે ત્રાગાળુ વરણ નહિ ઇ તો ભાટ-ચારણના કામ!"

"સારૂ શેઠ! જાન! પાદશાને કે'જો કે અમારા હામી માજન નહિ"

" ત્યારે ? "

" કાં રાણીજાયા, ને કાં ખીખીજાયા ! "

" ખીખીજાયા ! મલેછ તમારા હામી ? માજન નહિ, ને મલેછ ? જેને મોવાળે મોવાળે હિંસા ! અરરર !"

કૂલબલાટ મચી ગયો. મહાજનના શેઠીઆ સામસામા લાંબા હાથ કરીને જાણે પરસ્પર વઢી પડશે એવે ઉગ્ર અવાજે બોલવા લાગ્યા. અરર ! અરરર ! એમ અરેરાટીનો તો પાર જ ન રહ્યો.

મહાજન વીંખાયું. માર્ગે મીચકારા મારીને વાતોં કરતા ગયા:

" હંબ ! થાવા દ્યો. પઠાણુને હામી બનાવીએ. સામ સામા મર કપાઇ મરે. કાં એનું બારવટું પને છે, ને કાં એને પઠાણો કાપે છેઃ બેય રીતે કાસળ જાશે. "

" હંબ ! ઠીક થયું. નીકર ભાઇ, આ તો પાદશાહુંદા મામલા ! સપાઇ ધોંકે મારીને હાટડાં ઉઘડાવે અને આપણે સુંવાળું વરણ. ધોકા ખાય ઇ બીજા ! આપણે કાંઇ કાંટીઆ વરણુ જેવા પલીત થોડા છીએ, ને ધોકા ખમી શકાય ? "

" હંબ ! બલ્લા ટળી ! "

" હંબ ! બળતું ઘર કરો કૃષ્ણાર્પણ ! "

૧૨

પાંચસો ઘોડાંનો ઉપરી પઠાણઃ લાલ ચટક મોઢુંઃ મુખમુદ્રા માથી ખાનદાની ટપકતી આવે છેઃ હાવ ભાવ કે હાયજે જાણતો નથીઃ માથા પર સોનેરી પટાની કાળી લુંગી બાંધી છે પાચ જ અસવારે ઝાડીમાં ઉતર્યો. બહારવટીયાની પાસે જઇને જરા ય નમ્યા વિના, વધુઘટુ બોલ્યા વિના, જાણ કરી કે "હમ તુમારા જામીન ! "

ચડાવ્યું મોત રાતે થયું તો રણમલ મકાને એળે માથું નાખી સૂઇ ગયો તે વખતે કાકીને દીકરાનું વેર સાભર્યું કોઇ બહાને વેલજીને બહાર મોકલી પોતે એ પોઢેલા રણમલની હત્યા કરી

રોયુ રણમલીયા, માથે કર મેલે કરે
મરકુ મરવૈયા, તું જોખમતે જેસાઉત

[હે જેસાના પુત્ર રણમલ ! તુ મરતે આખી સોરઠ શિર પર હાથ મૂકીને રડી]

વેલજીને આઘાત થઇ ઘણા વિલાપ કર્યાં સ્ત્રીને ટિમર દઇ પોતે વેજળ ગામે દેવા ચાલ્યો ગયો પણ રણમલના મામા મોસાળુ લઇને આવેલા તેઓ પોતાના ભાણેજના ઘાતકનો જાન લેવા ચાલી નીકળ્યા તેઓને પાછા વાળવા પ્રયત્ન કરતો, ઘણું ઘણું મનાવતો, કરગરતો, ક્ષમાવીર જેસોજી પણ સાથે ચાલ્યો વેજળ મેડા પાસે પહોચ્યા ત્યારે જેસાજીએ પોતાના ઝનૂની સગાઓને કહ્યુ કે "ઘડીક થોભો હુ છેલ્લી વાર મારા ભાઇને મળી આવુ "

એટલો સમય માગીને એ વેજળ કોઠે ચાલ્યો જેયુ તો જેસાધાર સામે વેલોજી આડો લઇને એક સૂવરની પાછળ શિકારે નીકળેલ છે દુશ્મન ખપરમા આવતો નથી.

"હાક ભાઇ !" જેસો આડો પગને ઉભો રહ્યો, "તુ ઘણો એને ન મારે એ રણમલનો જીવ હરી અને રણમલ અટાણે તારે ભાગે ચગ બેઠો છે

વેલોજી નીચે ઉતર્યો પોતાના દરમાવત ભાઇને ભેટી પડ્યો

જેસો બોલ્યો "ભાઇ વેલા ! લાખ વાતે પણ તને રણમલના મામાઓ છોડવા નહિ આવે અને તુ મુવા પછી મારે જીવીને શુ કરવુ છે? માટે પરાયે હાથે મ્પાવા અને કમોતે મરવા કરતા બેય જણા આહી જ અરસપરસ મળીને એક જ સાથરે સળાઇ કરીએ જીવ્યા ત્યા સુધી ભાઇઓ જ હતા મોત વખતે પણ માજણ્યા જ રહીએ."

વેલો માથુ નમાવીને બોલ્યો ભલે ભાઇ, પહેલો મને જ મારી નાખીને તમારા હાથ કરો"

"ના વેલા ! એમ નહિ પ્રથમ તુ મને ઘા કર પછી હુ મરતો મરતો પણ તુને મારીશ "

"ના, તમે મારુ માથુ ઉતારો હુ પછી તમને મારીશ"

"ભાઇ વેજા, તારે માથે બે ખતા છે મોટા બાપુની અને રણમલની એટલે તારૂં માથુ વઢાણા પછી તું મને નહિ મારી શકે માટે, પ્રથમ તારો ઘા"

ભોય પર પછેડી પાથરી બન્ને ભાઇ બેઠા કસુંબા લીધા હેત-પ્રીતથી ભેટ્યા પછી વેજાએ જેસાની ગરદન પર ઘા કર્યો ઘા કરીને પોતે માથુ ઝુકાવી બેસી ગયો

જેસાએ એક હાથે પોતાનુ કપાએલ મસ્તક ધંડ ઉપર ટેકાવી રાખ્યું અને બીજે હાથે વેજા ઉપર ઘા કર્યો

બન્ને ભાઇઓ આવી શાંતિથી વેજલ કોઠા પાસે કામ આવ્યા.

બન્નેના ચગના (પાળીયા) જેસાધાર ઉપર રોપાયા. તે પછી જેમાજીના બ્હેન ભાઇની ખાંભી માથે નાળીએર ચડાવવા આવ્યાં જુએ તો બેયના મ્હો ઉગમણા હતા કોની કઇ ખાંભી, એ બ્હેનથી ન વરતાયું.

હાથ જોડીને બ્હેન બોલી "હે વીરા ! હુ તને કેમ ઓળખું ! મારા હેત સાચા હોય તો હુ માગુ છુ કે જેસોજી ઉગમણો જ રહે, અને વેજોજી ગોત્રહત્યારો હોવાથી આથમણે મોઢે થઇ જાય !"

, બ્હેનની વાણી સાભળીને બેમાથી એક ખાંભી આથમણી ફરી ગઇ હતી, એમ કહેવાય છે

નરોતમદાસ ભાઉ
ઝવેરી

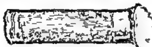
લગ્નસરા તથા શુભ અવસરને માટે તદ્દ
ાના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીના ખરી
નું અને જાણીતું મથક.

ઘણો લાંબો વખત ચાલતી **વીન્ડસન** બેટરી નં. ૫૫૫ વાપરો કે જેને માટે સંખ્યાબંધ માણસોએ વાપરી સંતોષ જાહેર કર્યો છે,

દરેક ઠેકાણે આબરૂદાર વેપારી પાસેથી મળી શકશે.

કીંમત ૦—૬—૦

પાટલુન, કોટ, તેમજ વાસ્કુટના ખીસ્સામાં સહેલાઇથી રહી શકે તેવા સારા લાઇટના વીન્ડસન ટયુબ લેમ્પ નં. ૨૩૧ વાપરો કીંમત રૂ. ૧ા, ૧ાા, ૨) કમ્પલીટ પોસ્ટેજ રૂા, ૦—૬—૦.

આજ કાલ ઘણા લોકો બીન અનુભવી માણસો પાસેથી વધારે કિંમત આપી હલકા ચસ્મા લઇ આંખો ખરાબ કરી પસ્તાયા છે તેથી ઘણાખરા ગામના અમારા કદરદાન ગ્રાહકોના આગ્રહને માન આપીને ઓછી કિંમતે સારામાં સારી કવોલીટીના ચસ્મા આપવાને અમે નિશ્ચય કર્યો છે માટે તમારે અગર તમારા ગામમાં કોઇ પણ માણસને કોઇ પણ જાતની આંખના દરદની ફરીયાદ હોય તેમણે તે દરદની વિગત અને પુરા શીરનામા સાથે અમને ફક્ત એક પોસ્ટ કાર્ડ લખવાથી જરૂર જણાશે તો આંખના ખાસ અનુભવી માણસ અમારા ખરચે તમારે ત્યાં આવીને આંખનો નંબર સાયન્ટીફીક રીતે મફત કાઢી યોગ્ય ચસ્મા એકદમ ઓછી કીંમતે આપશે અગર ચસ્માની જરૂર નહિ હોય તો યોગ્ય સલાહ આપશે.

આંખના ગમે તેવા દરદો ઉપર ચમત્કારીક રીતે અસર કરતી—**વીન્ડસન આઇ ડ્રોપ્સ નં. ૪૪૪** ની એક શીશી આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. કીં. શીશી ૧ ના રૂ. ૨) પોસ્ટેજ ૦—૬—૦

લખોઃ—

દોશી બ્રધર્સ

પાડા પોળના નાકે ઝીકીરોડ. **અમદાવાદ.**